

FREEK DE HAAN

sociale meervoudigheid en assemblage

EEN OPENING NAAR EEN ESSENTIELOZE SOCIOLOGIE

sociale meervoudigheid en assemblage

een opening naar een essentiële sociologie

sleutelwoorden: Deleuze, multiplicity, Delanda, assemblage theory

Scriptie ter verkrijging van de titel van Master of Science in de sociologie

aan de Faculteit der Sociale Wetenschappen van de Erasmus Universiteit Rotterdam

Door **Freek de Haan**, geboren te Venlo

Onder begeleiding van en beoordeeld door

Dr. Willem Schinkel

Faculteit der Sociale Wetenschappen, Erasmus Universiteit Rotterdam

en

Dr. Sjoerd van Tuinen

Faculteit der Wijsbegeerte, Erasmus Universiteit Rotterdam

Rotterdam, augustus 2010

Inhoud

	Voorwoord	2
1	Inleiding, probleemstellingen	3
2	Epistemologie, methode, ontologie	17
	2.1 Transcendente essenties	18
	2.2 Immanente typen	28
	2.3 Kwantitatieve, kwalitatieve en alternatieve methoden	30
	2.4 Micro-macro, structure-agency	41
	2.5 Een nieuwe ontologie, een essentiële sociologie	43
3	De assemblagebenadering	49
	3.1 Meervoudigheden en attractoren	50
	3.2 De abstracte machine	52
	3.3 Stratificatie- en consistentiemachines	57
	3.4 Zoekmachines	60
	3.5 Betekenismachines	63
	3.6 Zin in assemblages	68
4	Sociale assemblages (online)	79
	4.1 Een sociale meervoudigheid	80
	4.2 Over het subject	84
	4.3 Territorium en codering op schaal	97
	4.4 Ontmoeting, conversatie, gewoonte en performativiteit (online)	98
	4.5 Reële en virtuele gemeenschappen?	104
	4.6 Despotisme en digitaal auteurschap	113
	4.7 Panoptica, synoptica	130
5	Sociaal 2.0?	148
	5.1 Duizend exabytes: kapitalisme <i>of</i> schizofrenie	148
	5.2 Conclusie	154
6	Literatuur	156

Voorwoord

“Since each of us was several, there was already quite a crowd. Here we have made use of everything that came within range, what was closest as well as farthest away.”

Gilles Deleuze & Felix Guattari, “A thousand plateaus”

Hier ligt ie dan, de ‘alles binnen bereik’ opslokkende moloch die mijn masterthesis moet zijn. Maar, ‘ik was velen’...

Zo wil ik hierbij ten eerste mijn ouders, Fieke Lommen en Chris de Haan, en mijn vriendin, Wendy Jansen, bedanken voor hun onvoorwaardelijke steun en geduld. Ook wil ik mijn broer, Daan de Haan, bedanken voor het ontwerpen van de mooie cover. Daarnaast gaat mijn dank uit naar Willem Schinkel en Sjoerd van Tuinen voor hun inspiratie en beoordeling.

Freek de Haan

Rotterdam, augustus 2010

1 Introductie en probleemstelling

“Twitter Network”, flowingdata.com¹

“Idealists have it easy.”²

In een recente editie van het wetenschappelijk tijdschrift *Sociologie*³ steekt een inmiddels oud en bekend disciplinair debat weer eens de kop op. Gerhard Nijhof, medisch socioloog, roept erin op tot minder afstandelijkheid in het Nederlandse sociologisch onderzoek. Hij constateert afstandelijkheid in theorie, data, dataverzameling, meting, analyse en interpretatie, vooral in het kwantitatieve onderzoek. Hij verwijt zijn ‘bureausociologische’ collega’s te weinig nieuwe theorie te genereren, te weinig bezinning op de herkomst van registratiedata, te veel (internationale) uitbesteding van dataverzameling, te zeer versimpelende operationalisering, te gestandaardiseerd analysegereedschap en te generale interpretaties van de statistieken. Al die afstandelijkheid moet gecompenseerd worden met een ‘nastrevenswaardige nabijheid’. Dit kan door *grounded theory* te vormen in kwalitatief (voor)onderzoek dat ‘dichter bij de mensen waar het om gaat is gesitueerd’, dichter bij ‘het vanzelfsprekende’⁴. Waar hebben we dat ooit eerder gehoord?

Kwantitatief onderzoeker Frank van Tubergen, aan wie de aanklacht ook persoonlijk is gericht, komt in verweer. Van Tubergen, voor wie wetenschappelijke vooruitgang af te lezen is aan het aantal tabellen in een methodeboek sociologie⁵, stelt dat de meeste sociologen nu eenmaal “méér [willen] dan alleen maar een beschrijving geven van hoe een paar mensen in een dorp

¹ <http://flowingdata.com/2008/03/12/17-ways-to-visualize-the-twitter-universe/>, verkregen 22-08-2010.

² Delanda 2010, p.81.

³ Nijhof 2008a, 2008b, Van Tubergen 2008 en ook, later, Houtman 2009b.

⁴ “Sociologie bestaat bij de gratie van het vanzelfsprekende – zonder vanzelfsprekendheid is er geen samenleving en dus ook geen sociologie” (Nijhof 2008a, p.428)

⁵ Van Tubergen 2004, p.546. Het gaat hier om Ultee, Arts & Flap 1992.

ergens in Nederland [iets] ervaren”¹. Zij willen “de sociale werkelijkheid [...] óók systematisch en op veel *grotere schaal vergelijken* (door de tijd, tussen landen, tussen groepen) en vervolgens die verschillen *verklaren*”² en dat “is per definitie ‘afstandelijk’ en dat is precies het *doel*.”³ De wetenschap heeft volgens Van Tubergen als doel zowel ‘ware’ als ‘informatieve’ theorieën te ontwikkelen, ofwel “een vereenvoudigde, abstracte weergave van de werkelijkheid” te geven met een hoog corroboratief gehalte.⁴ En kwalitatief onderzoek doet vooral onder voor het kwantitatieve waar het gaat om het ‘informatiegehalte’, de spatiotemporele reikwijdte ervan. Voor de problemen die Nijhof schetst met “veel Nederlands sociologisch onderzoek van de laatste jaren”⁵, komt Van Tubergen, hoe kan hij ook anders, vooral met kwantitatieve tegenargumenten. Zo is bijvoorbeeld Nijhofs aanklacht over het gebruik van ‘afstandelijke’ registratiedata (van politie of school bijvoorbeeld) technisch op te lossen door ook de (kans op) meetfouten statistisch te onderzoeken.⁶

In zijn eindreactie op dit verweer van Van Tubergen concludeert Nijhof dat zij beiden langs elkaar heen schrijven.⁷ Nijhof komt met ‘theoretische’ problemen en Van Tubergen veegt ze met ‘technische’ argumenten van tafel. Maar zijn probleem blijft overeind: “Het probleem is dus niet grootschalig onderzoek op zich, het is de weg ernaar toe”, een weg die langs “het concrete sociale leven”⁸ heen loopt, met als gevolg een ondertheoretisering van ‘grootschalige’ eenheden van onderzoek (Van Tubergens ‘landen’ en ‘groepen’). We missen een ‘sociologie van de kleine deeltjes’.

Dat beide heren langs elkaar heen praten is te verklaren. Beide vertolken, zo laat cultuursocioloog Dick Houtman (die het debat ook heeft gadeslagen⁹) namelijk zien, “twee radicaal verschillende opvattingen over wat de sociologie is”: twee vijandige manieren van denken en werken die als typische reacties kunnen worden beschouwd op een ‘postmoderne onttovering’ van de wetenschap en haar (moralistische) waarheid. Aan de ene kant van de ‘intellectuele breuklijn’ staan de neopositivisten die zich onbekommerd bedienen van ‘niet empirisch weerlegbare algemene gedragstheorieën als de rationele keuzetheorie’¹⁰, maar ook “steeds terughoudender [zijn] geworden met het interpreteren van vastgestelde empirische patronen”, zodat ze “alleen nog maar effecten van variabelen op andere variabelen gaan vaststellen zonder dat die nog veel implicaties hebben voor de houdbaarheid of onhoudbaarheid van welke sociologische theorie dan ook.”¹¹ Hierdoor is volgens Houtman “het sociologisch onderzoek [...] steeds verder verdwaald in een theoretisch betrekkelijk betekenisloos data- en methodenfetisjisme en de sociologieopleidingen zijn steeds meer veranderd in veredelde statistiekcurssussen.”¹² Aan de andere kant van de breuklijn staat de ‘constructivistische’ wetenschapsbenadering, waar hij zichzelf ook toe rekent. Net als, en met, Nijhof pleit hij voor een bescheiden sociologie, die haar culturele betekenissen niet aan onderzochten oplegt via statische surveys en “een ‘cultuursociologie 2.0’ [wordt] die de postmoderne kritiek op constructieve wijze incorporeert, die recht doet aan de door de deelnemers aan het sociale leven

¹ Van Tubergen 2008, p.437. We zien hier het typische onbegrip van statistici ten aanzien van het doel van kwalitatief onderzoek, dat Nijhof en de zijnen niet uit zijn op kwantitatief representatieve generalisatie, maar theoretische ‘generalisatie’ of ontwikkeling.

² *Ibid.*, p.437, 438.

³ *Ibid.*, p.437

⁴ In de zin van Popper (1963), Van Tubergen 2008, p.438.

⁵ Nijhof 2008a, p.419. Inderdaad een kwantitatief statement, zoals Van Tubergen vaststelt.

⁶ Van Tubergen 2008, p.438-439.

⁷ Nijhof 2008b, p.441.

⁸ Nijhof 2008a, p.431.

⁹ Houtman 2009b, p.538-539.

¹⁰ *Ibid.*, p.526.

¹¹ *Ibid.*, p.530.

¹² *Ibid.*, p.535

toegekende culturele betekenissen”¹. Een dergelijke discipline “thematiseert de vraag naar de achtergronden en gevolgen van (veranderende) processen van culturele zingeving”² zonder daar een moralistisch oordeel over te moeten vellen. Beide ‘postmoderne’ visies willen niets weten van Grote Theorieën, dat is duidelijk. Die ‘totale sociologische systemen’ zijn namelijk niet meer van ‘politieke ideologieën’ of ‘zingevingssystemen’ te onderscheiden.³ Hun reactie: een atheoretisch ‘meten’ óf het alledaagse waarderingsvrij ‘interpreteren’.

Deze scriptie wil echter laten zien dat beide visies hun fundamentele ‘moderne’ vertrekpunten blijven koesteren, dat beide reacties evengoed enkel de productie van nieuwe ‘gereïficeerde algemeenheden’, of zo men het echt wil, ‘zingeving’, betekenen. Allebei de benaderingen, zo zal er betoogd worden, bedienen zich op kerntheoretisch niveau, waar wij ons hier het meest voor interesseren, van ‘*transcendente essenties*’. Dit maakt dat zij niet ontkomen aan de Grote sociologische Verhalen waar ze geen omkijken meer naar hebben of waar ze zich juist tegen af willen zetten. We zullen zien dat beide naïef of anti-*realistische* sociologieën ook blind zijn geworden voor de concrete *materiële* kant van het sociale en dat dit mede de oorzaak is van hun idealistische constructie van *transcendente essenties*. Wat deze laatste precies zijn en waarom zij een probleem vormen heeft even nodig om uitgelegd te worden, maar laten we nu, in deze inleiding, het probleem toch even kort illustreren met behulp van het werk van bovengenoemde debaters, om zo de urgentie van een nieuwe manier van denken aan te duiden.

Eerst Van Tubergen. Deze statisticus doet onderzoek naar onder andere immigratie. Zo ook in een recent artikel, getiteld “Religious affiliation and participation among immigrants in a secular society: A study of immigrants in The Netherlands”, over de landelijke correlaties tussen de ‘religiositeit’ en de ‘integratie’ in een ‘seculiere maatschappij’ van ‘niet-westerse immigranten’. Daarin wil hij weten “what happens to the religious commitment of immigrants when they become more socially integrated into a rather secular society”⁴. Specifieker gaat het dan om de immigratie van *the usual suspects*: ‘Turken’, ‘Marokkanen’, ‘Surinamers’ en ‘Antillianen’ en wel vanuit “four highly religious nations” naar Nederland, “one of the most secular nations in the world”⁵.

Het algemene oogmerk van zijn artikel luidt dan als volgt:

“The general idea examined is that stronger social integration in [secular] Dutch society is inversely related to the religious commitment of immigrants.”⁶

Dit revolutionaire idee wil Van Tubergen gaan toetsen (om het, zo zal blijken, tegen geen enkele verwachting in te verifiëren). Omdat hij toch in een wetenschappelijk tijdschrift publiceert zal hij dit doen aan de hand van ‘theorie’. Dus, zoals een onderzoeker naar ‘integratie’ betaamt, maakt hij een typische ‘theoretische short cut’⁷ door zich te beroepen op een van de canonieke grootmeesters van de sociologie, Émile Durkheim. Van Tubergen zegt aan de hand van Durkheims ‘sociale integratietheorie’⁸ een twaalftal (!) hypothesen af te leiden omtrent de integratie en religiositeit van immigranten. Steeds komt in die stellingen naar voren dat de

¹ Houtman 2009b, p.532.

² *Ibid.*

³ *Ibid.*, p.523.

⁴ Van Tubergen 2007, p.748.

⁵ *Ibid.*, p.748, 749.

⁶ *Ibid.*, p.748.

⁷ Schinkel 2007, p.108.

⁸ Zoals die impliciet naar voren komt in Durkheims ‘klassieke’ “Suicide”, waarin gesteld wordt dat ‘egoïstische’ zelfmoord, ofwel deviant gedrag, een gevolg is van een (moreel) gebrek aan ‘social integratie’, zie Durkheim 2002, p.167-169, 173.

verwachting is dat een gebrek aan 'integratie', bijvoorbeeld werkloos zijn of verhoudingsgewijs veel 'etnische contacten' hebben, correleert met hoge 'religiositeit'.¹

Zijn twaalf hypothesen gaat Van Tubergen toetsen aan de hand van, in Nijhofs termen, 'afstandelijke data', uit de serie ISEO/SCP-surveys getiteld "Sociaal-economische Positie en Voorzieningsgebruik van Allochtonen en Autochtonen". Om aan de hoeveelheid hypothesen tegemoet te kunnen komen heeft hij een even flinke hoeveelheid variabelen nodig. Enerzijds 'meet' hij 'religiosity' aan de hand van de drie afhankelijke variabelen 'religious affiliation' (ja/nee), 'religious attitudes' (mee eens/niet mee eens), op vier stellingen die volgens factoranalyse één 'dimensie' vormen) en 'religious participation' (nooit-jaarlijks-maandelijks-wekelijks, naar religieuze bijeenkomsten). Anderzijds bekijkt hij twaalf onafhankelijke variabelen,² waaronder het aantal contacten met 'natives' en de arbeidsparticipatie. Op deze variabelen laat hij natuurlijk de meest vooruitstrevende rekentechnieken los.

De resultaten zijn, alle twaalf de hypothesen in ogenschouw nemend, vrij eenduidig. Alle hypothesen, op één 'anomalie' na, worden op basis van min of meer significante correlaties aangenomen. Die enige anomalie wordt daarbij vooruitgeschoven naar nieuw onderzoek.³ Alle uit de zogenaamde 'sociale integratietheorie' gededuceerde vooroordelen over het 'niet-geïntegreerd' zijn van de 'religieuze immigranten' worden zo, naar het schijnt, wetenschappelijk bevestigd. Van Tubergens conclusie kan dan ook onmogelijk anders uitvallen dan als volgt:

"Large-scale survey data on four immigrant groups in the Netherlands generally support the hypotheses. Immigrants who are members of native-based organisations, who live in predominantly native neighbourhoods, who have a Dutch partner, who are employed, who have a higher education, who speak the Dutch language better, and who arrived in the Netherlands at an early age, are less religious than other immigrants."⁴

Deze weinig opzienbarende resultaten, die enkel het beeld van de 'immigrant' als essentieel religieus, werkloos, homogeen, laaggeschoold, slecht bespraakt etc. bevestigen (uiteraard ten nadele van de rest die met die diffuse 'populatie' geassocieerd wordt), zijn het product van, en dit is waar het ons hier vooral om te doen is, Van Tubergens basale 'theorie'. Laten we daar nogmaals naar kijken.

"This study uses social integration theory to come up with hypotheses on the religiosity of immigrants. The general idea is that less involvement in their own (highly religious) ethnic community and stronger integration into the (more secular) Dutch society would result in less religious affiliation, fewer religious attitudes, and less frequent religious attendance."⁵

Het gaat hier aldus om individuele 'immigranten' en hun 'integratie' in 'hun' 'gemeenschappen' of in 'de samenleving'. Wat die 'integratie' precies inhoudt wordt verder niet uitgelegd. Liever gaat Van Tubergen, zoals Nijhof ook al aangeeft,⁶ meteen over op het uiteenzetten van

¹ Dergelijke verwachtingen zijn daarbij overigens gebaseerd op nogal generalistische en twijfelachtige veronderstelde mechanismen. Zo verwacht Van Tubergen bijvoorbeeld dat het hebben van werk een afname in religiositeit betekent, omdat werkloze immigranten geïsoleerd zouden zijn en daarom minder met inlanders in aanraking zouden komen (wat dan weer verondersteld wordt op magische wijze tot minder religiositeit te leiden).

² Op een rijtje gezet: 'Non-Western immigrants in the neighbourhood', 'membership of organisation' (etnische/inlandse organisatie), 'partner' (ethnische/Nederlandse partner), 'contacts in free time' (voornamelijk etnische, inlandse of gemixte contacten) 'employed' (werk als hoofdactiviteit/alle anderen) 'educated in the Netherlands', 'education' (niets tot universiteit) 'language proficiency' (nooit/meestal of vaak moeilijkheden) 'age of migration' 'immigrant group' 'gender', Van Tubergen 2007, p.755-756.

³ *Ibid.*, p.762. De prangende vraag rijst als snel, was het niet beter geweest deze publicatie überhaupt achterwege te laten en in eerste instantie al die interessante anomalie (de spreekwoordelijke witte raaf) te onderzoeken? Het komt er vast niet meer van.

⁴ *Ibid.*, p.762.

⁵ *Ibid.*, p.761-762.

⁶ Nijhof 2008a, p.425, met Schinkel 2007, p.143.

indicatoren van de niet nader te definiëren conceptuele vanzelfsprekendheid ‘integratie’. Een vreemd gemis in een studie naar het verband tussen ‘integratie’ en ‘religiositeit’.

Waarom ‘integratie’ voor Van Tubergen zo’n vanzelfsprekendheid is maakt een kleine (intertekstuele) deconstructie van zijn artikel al snel duidelijk. Zoals gezegd geeft Van Tubergen geen conceptualisering van ‘integratie’. Hij verwijst daarvoor (nogal ongespecificeerd) naar Durkheim¹, twee methodeboeken² en een artikel van hem zelf (waarin hij overigens ook geen definitie geeft).³ Wij zien ons daarom genoodzaakt naar een van deze bronnen uit te wijken. Een veilige keuze is dan Van Tubergens baken van sociaalwetenschappelijke vooruitgang⁴:

“Sociologie: Vragen, uitspraken en bevindingen” van Ultee, Arts & Flap. ‘Integratie’ wordt ook niet expliciet gedefinieerd bij deze auteurs, maar ze komen in de buurt door het voor te stellen als het ‘structureel-functionalistische’ antwoord op het aloude ‘ordeprobleem’, ofwel de ‘cohesievraag’. Zo stellen zij nogal tautologisch (en niet slechts circulair):

“(a) Iedere samenleving vertoont een bepaalde samenhang, (b) voor zover ze bepaalde algemeen gedeelde waarden en normen kent (dat wil zeggen één of andere cultuur bezit), (c) en uit bepaalde intermediaire groeperingen bestaat (een of andere structuur kent) (d) en naarmate de leden van zo’n samenleving hechter in deze groeperingen zijn geïntegreerd, leven ze die waarden en normen meer na, (e) wat in meer samenhang resulteert.”⁵

Hier zien we niet geheel toevallig de zelfde drie componenten terugkomen als in het laatste citaat van Van Tubergen. Zijn gehanteerde ‘sociale integratietheorie’, zo leren we hier uit, gaat ook uit van het bestaan van een ‘samenleving’ bestaande uit ‘leden’ die bepaalde intermediaire ‘groepen’ (‘structuren’ en ‘culturen’) vormen. Duidelijk wordt dan nu waar Van Tubergen zich al op een kerntheoretisch niveau schuldig maakt aan essentialisme, door de *a priori* aanname van een in ‘groepen’ ‘gestructureerde’ ‘samenleving’ die desondanks *altijd (al)* ‘samenhang’ vertoont door middel van een gedeelde (of toch in ‘groepen’ verdeelde?) ‘cultuur’ als stabiel geheel van ‘waarden en normen’.⁶ Iets wat overigens tot gevolg heeft dat in het vervolg de gereïficeerde algemeenheden zich probleemloos kunnen opstapelen.

Van Tubergens ‘denken’ over sociale integratie conformeert zich aan een typisch ‘modern’ sociologisch ‘micro-macrodenken’, waarin het sociale zich beweegt tussen twee gefixeerde schaalniveaus (dat van het ‘ondeelbare’ en het ‘totale’) die elkaar veronderstellen. Dit vertaalt zich ook in de manier waarop hij telt en optelt.⁷ De buiten kijf staande, integere ontologische status van de met zichzelf samenvallende essenties ‘individu’, ‘samenleving’ en ‘groep/gemeenschap/cultuur’, maakt elke conceptuele combinatie van de drie een onbegrijpelijk paradoxale aangelegenheid – een goede reden om de vingers er niet aan te branden, zo moet ook Van Tubergen hebben aangevoeld toen hij maar onverlet begon met ‘meten’.

Wat er namelijk gebeurt, om toch even te bezien hoe dit ‘theoretisch’ uitpakt, is het volgende. Ten eerste is er een ‘Nederlandse samenleving’ geordend in ‘groepen’ ‘immigranten’ en ‘inlanders’.⁸ Deze totale, want alle sociale categorieën omvattende, ‘samenleving’, blijkt

¹ Bij Durkheim vinden we nog pogingen tot een definiëring van ‘integratie’, zie bijvoorbeeld 2002, p.160, 167-174. Daarin zien we hoezeer Durkheim ‘integratie’ nog in sterk moralistische termen definieert – wel zo eerlijk eigenlijk, want dat is toch wat elk spreken in termen van ‘maatschappelijke integratie’ uiteindelijk is, zie Schinkel 2007, p.178-179.

² Waaronder Ultee, Arts & Flap 1992.

³ Van Tubergen, Te Grotenhuis & Ultee 2005.

⁴ Zie Van Tubergen 2004, p.546 en noot 3, p.5.

⁵ Ultee, Arts & Flap 1992, p.78-79. Waarbij ‘cultuur’ en ‘structuur’ overigens eigenlijk hetzelfde zijn, *Ibid.*, p.88 – iets wat het citaat mogelijk nog onzinniger maakt.

⁶ Vgl. Schinkel 2007, p.148.

⁷ Zie Van Tubergen 2007, p.753.

⁸ Ook wel, volgens Van Tubergens databron, ‘allochtonen’ en ‘autochtonen’.

echter toch niet helemaal ‘integer’ te zijn, want er zijn ‘immigranten’ die, hoewel zij van haar deel uitmaken, niet geheel in haar ‘geïntegreerd’ zijn.¹ En dit komt dan, als klapper op de vuurpijl, omdat zij te veel ‘geïntegreerd’ zijn in ‘hun groep’, een ‘groep’ die onderdeel is van de ‘samenleving’. Waar bij Durkheim de conceptuele moeilijkheden omtrent de delen en gehelen nog enigszins begrijpelijk blijven (een groep is minder sterk moreel geïntegreerd en dus vallen er individuele doden) doet Van Tubergen er nog een schepje bovenop. Voor Durkheim, namelijk, is ‘religie’, zo ook in de *seculiere* vorm van ‘individualisme’,² de ‘maatschappelijk integratieve’ kracht *par excellence*.³ Het is voor hem de symbolische operator bij uitstek in het afwenden van deviant gedrag door individuen (zoals zelfmoord), van sociale desintegratie van de ‘samenleving’ als geheel. Maar voor Van Tubergen, zo blijkt echter, is juist het ‘religieuze’ gedrag, in een ‘seculiere maatschappij’, normoverschrijdend. De geïndividualiseerde ‘integratie’ in een ‘religieuze’ ‘immigrantengroep’ betekent dan tegelijk een geïndividualiseerd ‘niet geïntegreerd’ ‘buiten de samenleving’ staan. Zo wordt in Van Tubergens handen, mede door een slaafse, doch zeer dubieuze overname, Durkheims mereologische integratietheorie mogelijk nóg paradoxaler van aard (en zo nóg beter verholde politiek, nóg performatiever).⁴

Aldus stapelen de logische problemen zich op in het jongleren met niet nader bekritiseerde conceptuele vanzelfsprekendheden. Problemen die overigens prima, zoals Van Tubergen in zijn onderzoek laat zien, genegeerd kunnen worden, met als nut de onbekommerde constructie van allerlei sociaal substantieloze transcendentia in een van elke materialiteit verstoken ‘statistisch universum’,⁵ waarin verdinglijkte abstracte entiteiten als ‘culturen’ en ‘delinquenten’, maar ook ‘nog maar net werkloze allochtone mannen van tussen de 35 en de 50 jaar oud’ als verklarende factoren, ofwel als ‘causale’ actoren,⁶ kunnen verschijnen. En dat alles binnen de contextuele integere ‘maatschappij’, die als ultieme, tijd- en naadloze identiteit, alle gemeten variabelen uiteindelijk op diffuse wijze determineert.

Tegelijk worden de intermediaire ‘structuren’, tussen ‘lid’ en ‘samenleving’, elke ontologische status ontzegd door alles af te meten aan individuen (zelfs in een ‘multilevel analyse’⁷). Met als gevolg een aanhoudende discrepantie tussen het beoogde object van studie en van meting. Wellicht ook genoodzaakt door de methoden die hij nu eenmaal wil gebruiken, demonstreert Van Tubergen ons een gefabriceerd macrodeterminisme. Hoewel hij op individueel niveau ‘meet’, abstraheert hij enkel statistische ‘gehelen’, die de gemeten individuen tegenstrijdig, ‘diagrammaticaal’⁸ indelen in ‘geïntegreerden’ en ‘niet-geïntegreerden’, binnen- en buitenstaanders.

Als we dus *a priori* al weten “what happens to the *religious* commitment of immigrants when they become more socially integrated into a rather *secular* society”⁹, waarom dan nog onderzoek doen? Hoe kan Van Tubergen ooit iets anders dan vanzelfsprekendheden (lees: iets ‘informatiefs’) meten met een dergelijk schraal (niet-)conceptualiseren? Hoe kan hij zo ooit de

¹ En dit betekent dan *niet* dat zij geen biologisch of psychologisch integere gehelen zijn, maar, in paradoxale zin, dat ze ‘niet geïntegreerd zijn in de (integere) samenleving’, zie Schinkel 2007, p.154. We herkennen hierin wat Schinkel, *ibid.*, p.123, een (eerste) productieve paradox noemt.

² Durkheim 1969. Durkheim stelt zijn ‘spiritueel individualisme’ tegenover het ‘utilitaristisch egoïsme’ van ‘Spencer en de economen’: “...what is inadmissible is that this [utilitarian] individualism should be presented as the only one that there is or even that there could be. [...] There exists another individualism over which it is less easy to triumph. [...] ...it is the individualism of Kant and Rousseau, that of the *spiritualists*.” (*Ibid.*, p.20) Dit is een individualisme waarin het individu, de ‘menselijke persoon’ heilig is, Durkheim 1969, p.21, ofwel de ‘samenleving’ representeert.

³ Durkheim 2001.

⁴ Vgl. Schinkel 2007.

⁵ Vgl. Gobo 2004, p.444.

⁶ Zie over causaliteit bij Van Tubergen, 2007, p.753. Terecht vraagt Nijhof, 2008a, p.426, zich af waarom er geen ‘causale modellen’ in Van Tubergens analyses figureren. Maar gezien Van Tubergens onderwerp van onderzoek zou het toch vrij onzinnig zijn om op basis van individuen een causaal model op te stellen dat opgaat voor een sociale dynamiek van (inter)nationaal schaalniveau.

⁷ Zie Van Tubergen, Te Grotenhuis & Ultee 2005.

⁸ Schinkel 2007, p.165.

⁹ Van Tubergen 2007, p.748, mijn cursivering.

‘waarheid’ van zijn ‘sociale integratietheorie’ toetsen? Moet er niet een belletje gaan rinkelen als alle hypothesen worden bevestigd? Des te vreemder zijn verwijt aan het adres zijn debatpartner:

“Nijhof lijkt de regulatieve ideeën in de sociologie te zijn vergeten. Zoals in elke wetenschap, zijn dit waarheidsgehalte en informatiegehalte. Wetenschappers proberen theorieën te ontwikkelen die de waarheid steeds beter benaderen en tegelijkertijd heel veel verschijnselen verklaren. Het ontwikkelen van theorieën die zowel waar zijn als zeer informatief, is, zo weten we sinds Popper en Lakatos, de grote uitdaging voor wetenschappers.”¹

Waarom doet dan Van Tubergen, die zozeer laat blijken het gedachtegoed van Popper en Lakatos hoog te hebben zitten, zo weinig moeite Durkheims integratietheorie te falsificeren (als dat al mogelijk en dus in Popperiaanse zin überhaupt wetenschappelijk is)?² Hoewel hij grossiert in hypothesen, doet hij dat nou niet bepaald in ‘bold conjectures’.³ Hoe denkt hij de ‘waarheid’ steeds beter te benaderen door enkel integratieclichés te verifiëren? Wordt het niet eens tijd om van ‘onderzoeksprogramma’⁴ te switchen? Wat Van Tubergen Nijhof verwijt valt hem zelf blijkbaar ten deel. En zo snijdt Houtmans polemisch aangedikte aanklacht wel hout. Van Tubergen stelt inderdaad “alleen nog maar effecten van variabelen op andere variabelen [...] [vast] zonder dat die nog veel implicaties hebben voor de houdbaarheid of onhoudbaarheid van welke sociologische theorie dan ook.”⁵

Duidelijk is wat Nijhofs probleem is met dergelijk onderzoek. Niet geremd door theoretische overwegingen schermt Van Tubergen met statistisch gereificeerde algemeenheden, zonder enige bekommering om de ‘constructivistische’ totstandkoming van dergelijke ‘wetenschappelijke’ categorieën en de rol van de onderzoeker daarin. Ook waar het het wetenschappelijk bedrijf zelf betreft wordt zo de strijdigheid tussen beide heren zichtbaar. De ene beroept zich op transcendentale ‘regulatieve ideeën’ van corroboratie, de ander zou eerder willen weten hoe die ideeën, als ‘betekenisconstructies’, tot stand komen in het wetenschappelijke vertoog. Inderdaad, ze schrijven langs elkaar heen.

Tegenover Van Tubergen staat dus Nijhof, een socioloog met wellicht minder verwijzingen in ‘internationale *peer refereed* tijdschriften’ op zijn naam, maar die wel exemplarisch is voor een sociologische traditie die daar sowieso niet op uit is of zou moeten zijn.⁶ Hij stelt dat de sociologie meer nabij haar subjecten moet onderzoeken. Een goed voornemen zouden we kunnen zeggen, wie kan er op tegen zijn ‘het de gewone mensen zelf te vragen’? En juist hierin schuilt een venijnig transcendent principe dat maakt dat we als sociologen vaak niet verder komen dan een microdeterministisch ‘sociaal geconstrueerde sociale werkelijkheid’ bestaande uit clichématige ‘betekenissen’, door de onderzoeker vaak nog eens getiteld als algemene -ismen, -culturen of -samenlevingen. Belangrijk is nu om de theoretische kern van een dergelijk sociologisch denken (ook) eens te bevragen. Laten we dit eens doen aan de hand van een artikel van Nijhof, getiteld “Interactioneel ongemak als gevolg van gezichtsverstijving bij mensen met de ziekte van Parkinson”, omtrent – de titel zegt het al – de ‘interactionele ongemakken’⁷ van mensen met de ziekte van Parkinson.

¹ Van Tubergen 2008, p.437-438.

² Van Tubergen is van de falsificeerbaarheid (c.q. wetenschappelijkheid) van Durkheims theorie, zo lijkt het, in ieder geval wel overtuigd: “If the social integration theory is true, one would hypothesize...” (Tubergen 2007, p.763, mijn cursivering)

³ Zie Popper 1963.

⁴ Zie Lakatos 1970.

⁵ Houtman 2009b, p.530.

⁶ Afgaand op Houtman 2009b.

⁷ Een term van Goffman 1986, p.18-19, Nijhof 2009, p.35.

Het tekort aan dopamine bij Parkinsonpatiënten uit zich in een afnemende controle over spieren, waaronder die in het gezicht. De spierverslaving heeft een zeer beperkte gezichtsuitdrukking ten gevolg, met alle ongemakken in de intersubjectieve communicatie van dien. Hoewel Nijhof hier een typisch non-linguïstische expressiviteit tot onderwerp van studie lijkt te nemen (we zouden het een buitenkansje kunnen noemen) is dat niet zo. Het gaat hem namelijk om de ‘levensverhalen’¹ waarin Parkinsonpatiënten hun ervaringen *interpreteren* en *vertellen*.² Het ‘kleine deeltje’ dat in beeld wordt genomen is een talige eenheid. Nijhof vraagt zich dan af:

“...welke betekenis de gezichtsverstijving van mensen met de ziekte van Parkinson in hun ogen heeft in hun alledaagse interacties met anderen. Ondervinden zij interactioneel ongemak en denken zij dat ook hun gesprekspartners zulk ongemak ervaren? Als dat het geval is, is de tweede vraag in welke maatschappelijke regionen zich dat ongemak vooral voordoet. De derde vraag is onder welke sociale condities zich dit ongemak vooral manifesteert. De vierde vraag is hoe mensen met de ziekte van Parkinson omgaan met hun interactionele ongemak. Ten slotte stel ik mij nog de vraag wat op grond van mijn onderzoeksbevindingen een verklaring zou kunnen zijn voor interactioneel ongemak.”³

Samengevat, gaat Nijhof dan *ten eerste* de via open interviews gewonnen autobiografische vertogen typologisch analyseren.⁴ Eerst zijn er drie soorten ‘verhalen’: ‘medische’, ‘functionele’, en “verhalen waarin mensen zich zorgen maken of ze nog goed begrepen worden”⁵. Deze laatste categorie is waar Nijhof zich het meest voor interesseert en waar hij dus mee verder werkt.⁶ In de vertogen over “relaties met anderen”⁷ zijn er indicaties voor interactioneel ongemak op vijf typisch sociaalfenomenologische ‘domeinen’: zelf, ander, derden, interactie, situatie.⁸ In de levensverhalen van Nijhofs respondenten komen ideaaltypologisch verschillende, wat hij noemt, ‘maatschappelijke regionen’ waarin het ongemak kan plaatsvinden, naar voren. Zo is er binnen de ‘verhalen over ongemakken in relaties met anderen’ sprake van een ‘private’ en een ‘publieke wereld’, waarbij de eerste zich laat indelen in ‘thuis’ en andere ‘intimi’ waar zich geen ongemakken voordoen (normalisering) en de tweede zich laat indelen in een ‘anonieme openbare wereld’ en ‘feestelijke gelegenheden’.⁹

Vervolgens, *ten tweede*, verklaart Nijhof het voorkomen van interactioneel ongemak, afwezig in de ‘private wereld’, aanwezig in de ‘publieke wereld’, aan de hand van een ‘stelsel van condities’. Eerst is er de afwijking van ‘het gewone’ door een ‘etiketteringsverschil’. Nijhof schrijft:

“Het gewone is dat wat iedereen weet: ‘*known in common and taken for granted*’ [...] ...dat wat mensen als vanzelfsprekend beleven, als ‘vanzelfzwingend’ [...]. Deze beleving kristalliseert zich in wat Schutz de ‘natuurlijke attitude’ noemt. [...] Juist vanwege het gewone ervan valt het zo op als een interactie niet gewoon verloopt...”¹⁰

¹ Zie “Levensverhalen: Over de methode van autobiografisch onderzoek in de sociologie”, Nijhof 2000.

² Bovendien lijkt hij in lijn met zijn eigen *tekstsociologie* het gezicht enkel in termen van ‘lichaamstaal’, ‘-vocalisair’ en ‘-idioom’ te kunnen beschrijven, Nijhof 2009, p.30.

³ *Ibid.*, p.32.

⁴ Zie *Ibid.*, p.34.

⁵ *Ibid.*, p.34.

⁶ Dit heeft zo al zijn uitwerking op wat komen gaat, het is namelijk een selectie van een specifiek sociaalontologisch niveau van analyse: het interpersoonlijk netwerk. En dat in plaats van de meer ‘functionele’ organisatie en de ‘medische’ institutionele ecologie. Dit heeft er ongetwijfeld mee te maken dat Nijhof, bijvoorbeeld, alle indicaties en statistieken die de patiënten van hun artsen te horen krijgen en over vertellen in hun ‘medische verhalen’, niet tot ‘het alledaagse’ rekenen en daarom wellicht ook (micro)sociologisch oninteressant vinden.

⁷ Nijhof 2009, p.35.

⁸ *Ibid.*, p.35-36.

⁹ *Ibid.*, p.36-37.

¹⁰ *Ibid.*, p.31, 32. Nijhof citeert hier sociaalfenomenoloog Alfred Schutz.

Het gevolg is dat een door de ziekte van Parkinson “verstijfde blik [...] het gemak [zal] ondermijnen waarmee mensen in de regel in het gewone alledaagse leven met elkaar interacteren.”¹ Tegenover het gemak van de *commonsense* staat een ‘ongewoon’ ongemak, dat dus eigenlijk pas ontstaat als er een discrepantie bestaat tussen de door de interactoren gehanteerde labels voor elkaar. Een etiketteringsverschil komt voort uit het volledig ontberen van een etiket of het gebruik van een ander etiket dan dat van ‘ziekte’, bijvoorbeeld persoonlijkheidskenmerken als ‘arrogant’.²

Een volgende conditie (voor etiketteringsverschil) is dan een wat Nijhof noemt “beperkte (kennis van) cultuur.”³ In een knap staaltje cirkelredeneren stelt hij dat er sprake is van “een beperkte cultuur voor het ongewone”⁴, “...anderen [...] staat blijkbaar geen cultuur voor het ongewone ter beschikking”⁵:

“Mensen blijken vaak niet over culturele middelen te beschikken om het ongewoon verstijfde gezicht van mensen met de ziekte van Parkinson te benoemen en dus slecht geëquipeerd om het een passende naam te geven. Voor veel gedrag bestaat cultuur en dus ook taal. Zo figureren er specifieke talen om allerlei vormen van afwijkend gedrag te typeren. Maar voor ongewoon gedrag is dat veel minder het geval. Juist omdat het gewone vanzelfsprekend is, bestaat er voor het ongewone weinig cultuur.”⁶

Derhalve, is er ‘het gewone’, dat door middel van ‘cultuur en dus ook taal’ met ‘gemak’ kan worden ‘geëtiketteerd’. *Daartegenover* staat het ‘ongewone’ dat zich slechts negatief, enkel als ‘vreemd’, of helemaal niet laat labelen, omdat ‘kennis van cultuur’ – wat die (schijnbare?) tautologie ook moge betekenen – ontbreekt. Duidelijk wordt dat we wellicht niet veel meer van Nijhof gaan leren dan warrige en clichématige begripsrelaties.

Hoe dan ook, dat er weinig ‘kennis van de medische cultuur van de ziekte’ aanwezig is bij ‘de anderen’ in ‘de publieke wereld’ is mede een gevolg van de laatste conditie voor het continueren van het ongemak: het gebrek aan ‘legitimatiewerk’ van de mensen met Parkinson zelf. Het ‘legitimeren’ als overbrengen de ‘cultuur van de ziekte’ wordt blijkbaar overwegend als erg vermoeiend en vervelend ervaren en dus veel achterwege gelaten.⁷

Deze drie condities maken aldus dat de ongemakken op interactioneel niveau ontstaan en aanhouden. Volgens Nijhof laten de ‘reacties’ hierop van mensen met de ziekte van Parkinson een “tendens tot langzame terugtrekking” zien en wel *uit* de “ongemakkelijke samenleving”⁸. *Tenslotte* dan, luidt zijn conclusie en antwoord op de hierboven geciteerde onderzoeksvragen:

“...interactioneel ongemak ontstaat als één van de interactiepartners ongewoon gedrag vertoont en als de andere interactiepartner het gedrag anders interpreteert dan de persoon zelf, als dit etiketteringsverschil te wijten is aan het ontbreken van of onbekendheid met cultuur die een in de ogen van de ander passende interpretatie mogelijk zou maken en als de persoon die het ongewone gedrag tentoonspreidt geen legitimatiewerk verricht om het ongewone voor de interactiepartner inzichtelijk en acceptabel te maken.”⁹

¹ Nijhof 2009, p.32.

² *Ibid.*, p.37-38.

³ *Ibid.*, p.38.

⁴ *Ibid.*

⁵ *Ibid.* “Dat mensen beperkt cultuur voor het ongewone dat zij zien ter beschikking staat, blijkt vooral uit het feit dat veel informanten aan hen het gebruik van woorden als ‘vreemd’ en ‘raar’ toeschrijven.” *Ibid.*, p.38-39.

⁶ *Ibid.*, p.42.

⁷ *Ibid.*, p.39-40.

⁸ *Ibid.*, p.42.

⁹ *Ibid.*, p.42-43.

Wellicht zou een dergelijk uiteenzetten van de problematiek enige ‘emancipatoire’ effecten kunnen sorteren in het specifieke geval van de ziekte van Parkinson.¹ Maar Nijhof is niet, zo blijkt, enkel uit op het formuleren van een ‘substantiële theorie’ (over interactioneel ongemak van Parkinsonpatiënten), maar heeft ook een ‘formele theorie’² voor ogen (over interactionele ongemakken bij gefnuikte gezichtsexpressie in het algemeen). Zo zou de theorie ook kunnen opgaan voor “de interacties tussen moslimvrouwen met een hoofdsluier en niet-moslims”³.

Wat is dan die formele theorie? Eerst is er ‘het gewone’, die prereflectieve oeropinie waar de gestigmatiseerde deel van uitmaakt in de ‘maatschappelijke regio’ van de ‘private wereld’, maar ook buiten valt in de ‘publieke wereld’ (waarbij die eerste regio overigens, zo blijkt later, toch eigenlijk buiten die ‘maatschappij’ staat). Een gebrek aan ‘(kennis van) cultuur’, ofwel ‘gewoonheid’ in de ‘publieke wereld’ en een gebrek aan ‘legitimatiewerk’ van de gestigmatiseerden houdt het ‘ongemak’ alleen maar in stand. Het resultaat: een ‘ongemakkelijke samenleving’ waar de gestigmatiseerde (Parkinsonpatiënt, gesluierde moslima) ‘van uitgesloten wordt’ en ‘zich van afwendt’.⁴ Iets wat dan overigens impliciet wordt afgekeurd.

We zien al snel dat het substantiële balanceren met grootheden als gewoonheid, publieke wereld, cultuur, kennis, ongemak, legitimatie, samenleving etc., tot *theoretisch*⁵ onproductieve paradoxen en clichés leidt. We kunnen ons dan ook afvragen of het door Nijhof, ook bij Van Tubergen, geconstateerde gebrek aan ‘theorievorming’ in de Nederlandse sociologie hemzelf niet mede ten deel valt. Ook kunnen we ons afvragen of dit balanceren niet net zo ‘afstandelijk’ is (van het ‘materiële’, pijnlijke ziek zijn en verzorgen bijvoorbeeld).

Bij Nijhof herkennen we een typische fenomenologische claim op ‘nabijheid’. Gelijk, en met,⁶ (sociaal)fenomenologen Husserl, Schutz en Berger & Luckmann wil hij terug naar de alledaagse sociale zaken zelf⁷, de ‘natuurlijke attitudes’, ‘het gewone’⁸. Terug naar de basis van ‘de samenleving’:

“Dat echter wat wij als gewoon, vanzelfsprekend en natuurlijk ervaren, dat is de basale sociale werkelijkheid. Daarin schuilt de vastigheid van onze samenleving. In wat wij voor gewoon, vanzelfsprekend en natuurlijk houden, het ‘taken for granted’, daaronder schuilt de vaste voet van ons samenleven. [...] Dit gewone is de bestaansvoorwaarde voor een samenleving.”⁹

Zodoende stelt Nijhof de transcendente essentie van de sociale werkelijkheid vast: ‘het gewone’, “dat wat iedereen weet”¹⁰. Het gewone dat is Nijhofs ‘Urdoxa’, de ‘originele opinie’, de

¹ Maar het zou net zo goed het stigma alleen maar kunnen versterken, de zieken worden immers door Nijhof ‘buiten de samenleving’ geplaatst, vgl. Schinkel 2007, 2009a.

² Een onderscheid van Glaser & Strauss 1967, p.32-35, overigens niet (expliciet) door Nijhof zelf gemaakt.

³ Nijhof 2009, p.43.

⁴ *Ibid.*, p.42.

⁵ In die zin dat een theorie (herkomst: *thea*, ‘een zien’), als praktische ‘gereedschapskist’, in het licht van welgestelde problemen, nieuwe wijzen van ‘zien’ dient te produceren, dat is, nieuwe manieren moet bieden om progressievelijk relevante van irrelevante zaken te onderscheiden. Bovengenoemde abstracte noties laten ons enkel ‘zien’, als het goed is, dat we op zoek moeten naar de transversale morfogenese (zie noot 1, p.16) van dergelijke humanistische constructies. Pas dan, in een ‘tweede-orde observatie’, worden deze paradoxen kennisproductief, dat wil zeggen ‘theoretisch’.

⁶ Nijhof 2001, p.123, 2000, p.40, 138n4.

⁷ “Een sociologie van het alledaagse kan ons weer brengen bij waar het in de sociologie om gaat. Met een sociologie van het alledaagse richten sociologen zich op de aard van sociale verschijnselen.” (Nijhof 2004, p.4)

⁸ Nijhof 2004, p.6, 2009, p.31-32.

⁹ Nijhof 2004, p.5. Elders: “Juist omdat dingen gewoon worden kan er een samenleving zijn, en omdat er zo’n gewone samenleving is, is er sociologie. Omdat wij de wonderlijke eigenschap hebben veel dingen die ons overkomen na verloop van tijd gewoon en zelfs vanzelfsprekend te vinden, ontstaat er een orde die ons als natuurlijk voorkomt. Die natuurlijke orde is de harde kern van wat wij samenleving noemen. In de naturalisering van de wereld om ons heen wordt de ‘hard ware’ van de samenleving gemaakt.” (Nijhof 2001, p.123)

¹⁰ Nijhof 2009, p.31.

‘betekenis van betekenissen’¹, die alles uiteindelijk op magische wijze orde geeft en naadloos bij elkaar houdt.

Wat aldus naar voren komt is een voor elke sociaalontologische ‘emergentie’ blindmakende focus op (en participatie aan) de alledaagse, conversationele constructie van algemeenheden. De eenzijdige aandacht voor de interactie, de conversatie, maakt blind voor de interpersoonlijke netwerken, organisaties en wellicht zelfs hele institutionele ecologieën² die als relatief autonome schaalniveaus van sociale organisatie ook betrokken zijn bij de constructie van wat ‘gewoon’ of ‘normaal’ is.³ Absoluut, dergelijke grootschaligere sociale assemblages hebben op het dynamische, relatief autonome interactieniveau een beperkte (lees: niet-determinerende) invloed. Maar andersom geldt net zo goed dat de realiteit van de eersten zich niet laat reduceren tot de laatste. Dat bijvoorbeeld organisaties niet, als slechts ‘epifenomenen’, terug te brengen zijn tot een soort ‘wederzijdse typificaties’⁴, tot in een prereflectieve intersubjectiviteit vrij zwevende ‘instituten’. Nijhofs microdeterministische sociologie van de kleine, ‘moleculaire’ deeltjes verbiedt de mogelijkheid van het ontstaan van niet-naadloze, ‘molaire’ gehelen, of, in onze nieuwe terminologie, de emergentie van assemblages van een hoger(-dan-het-interactionele) schaalniveau met hun eigen substantie en ‘emergente eigenschappen’. En daarenboven maakt een dergelijke sociologie ons blind voor wat we ‘macht’, gedacht als structuren van verandering, van potentie, zouden kunnen noemen. Nijhofs gesubjectieerde en geobjectieerde ‘betekenissen’ zweven ergens rond in ‘het institutionele’, ‘het gewone’, in een conservatief ‘symbolisch universum’⁵. Dit is een gevolg van een veronachtzaming van enerzijds de non-humanistische, materiële aspecten van het sociale, zo ook van taal en betekenissen, en anderzijds de daaraan immanente ‘immateriële’⁶, ofwel differentiële machtsrelaties die onze alledaagse routines, onze constructie van *commonsense*, geleiden.

We hebben nu twee onderzoeksbenaderingen besproken van twee op het eerste gezicht sterk verschillende epistemologische en methodologische snit. Desalniettemin hebben we gezien dat beide zeer gangbare visies ons tot essentialisme veroordeelden, tot ‘idealistische’ statistische en symbolische universa. In deze scriptie zal getracht worden aan te tonen dat beide denk- en werkwijzen theoretisch een doodlopend spoor vormen, en dat een ‘niet-postmoderne’ uitweg, tussen een akritisch, ahistorisch instrumentalisme en een theoretisch geïnteresseerd, doch (men)taalgeobsedeerd, constructivisme door, mogelijk, doch niet makkelijk is. Idealisten hebben het makkelijk. In het alternatief dat in deze scriptie geboden wordt zal er voor naadloze gehelen als ‘maatschappij’, ‘cultuur’ of ‘gemeenschap’, maar ook voor statistische ‘individuen’, enkel gedacht als de atomistische delen van dergelijke gehelen, geen plaats zijn. Evenmin wordt het sociale gereduceerd tot ‘(on)gewone’ ‘betekenisconstructies’. In navolging van Delanda⁷ zullen we komen te spreken van sociale individuen in schaalmatig heterogene relatie tot elkaar.

Deze scriptie, een theoretische literatuurstudie, zal aldus boven alles een algemeen sociologisch betoog zijn. Er wordt geprobeerd een alternatieve, niet-‘idealistische’, niet-‘naïeve’, maar wel *realistische* sociologie naar voren te brengen die met haar tijd mee gaat. Er hebben zich in de

¹ Vgl. Deleuze & Guattari 1994, p.210.

² Denk aan Foucaults ‘dispositieven’ (van medische, psychiatrische, pedagogische etc. aard). Hier komen we in hoofdstuk 4 op terug.

³ Vertogen, bijvoorbeeld over ‘gezondheid’, zo zal in hoofdstuk 3 en 4 duidelijk worden, hebben een historische herkomst en nemen andere vormen aan in verschillende materiële (ruimtelijk geordende, meettechnische etc.) articulaties. In de dorpsgemeenschap, bijvoorbeeld, volstaat ‘vreemd’, of ‘afstotelijk’, in de werkorganisatie volstaat het verschil tussen ‘functioneel’ en ‘ziek’, terwijl in een ziekenhuis een heel symptomendiagnostieksysteem, een patiëntenclassificatie en gezondheidsstatistieken een gekwantificeerde ‘gezondheid’ produceren.

⁴ Een term van Schutz-discipelen Berger & Luckmann, 1967, p.54, ook inspiratiebron van Nijhof 2000, p.40, p.138n4.

⁵ Een contextuele term van Berger & Luckmann 1967, p.95-96.

⁶ Later zullen we zeggen: ‘virtuele’.

⁷ Delanda 2002, p.153.

afgelopen *vijftig jaar* ontwikkelingen voorgedaan in zowel ‘natuur-’ als ‘cognitieve’ wetenschappen die aan de sociologie grotendeels voorbij zijn gegaan, ook en misschien met name aan de Nederlandse. Vooral de zogenaamde chaos- en complexiteitstheorieën, mede mogelijk gemaakt door de opkomst van de computer als onderzoeksinstrument en inmiddels ‘hegemoniaal’ in de niet-langer-exacte wetenschappen, hebben (wellicht met uitzondering van het werk van Niklas Luhmann) nog nergens ingang kunnen vinden in de Nederlandse ‘magnetronsociologie’¹. Biopolitieke krachtenverstrengelingen hebben de door een rudimentair organicisme geplaagde menswetenschap zich grotendeels meester laten maken van een obliquaat grootmeesterfetisjisme.

En toch gloort er licht aan de horizon. Zo start het NWO, anno nu, in 2010, een interdisciplinair onderzoeksprogramma waarin men de dynamica van complexe, zo ook *sociale* systemen eindelijk serieus lijkt te gaan nemen.² Een dergelijk programma kan wel een vers theoretisch kader gebruiken, daar de positivistische en idealistische ‘grootmeesters’ (en bijgevolg hun volgelingen, als Van Tubergen en Nijhof) daarin nogal te kort schieten (logisch, na – vaak – meer dan *honderd jaar*). Deze scriptie kan een idee geven hoe een nieuwe *theoretische* sociologie, geïnspireerd door het werk van onder andere Gilles Deleuze en Manuel Delanda, er uit zou kunnen zien.

Wat daarom hier naar voren moet komen is een uiteenzetting van een *up to date* sociologische discipline. Als het aan deze scriptie ligt moet een dergelijke discipline radicaal hyperkritisch³, transcendentiaal empiristisch van perspectief zijn en zich aldus ontdoen van alle (quasi)religieuze geloofsartikelen, identiteiten en totaliteiten die de wereld in al haar heterogeniteit onto/sociotheologisch reduceren tot één enkele transcendente oorzaak of container, of dat nu de alomvattende samenleving, het ondeelbare subject, de allesbemiddelende taal (‘betekenissen’) of onontkoombare ‘zingeving’ is. We gaan proberen ‘essentieeloos’, zonder de aanname van dergelijke transcendente *Een*-heden, de duurzaamheid en verandering, de ‘morfogenese’, van het sociale te verklaren.

Overall, of in ieder geval in de meest inter-essante, ‘intensieve’ omstandigheden, waar de al dan niet sociale wetenschap goed zoekt naar een atomische, dan wel kosmische een(duidelig)heid, zal zij enkel non-lineariteit en differentie ontmoeten. Tot niet zo heel lang geleden was dit vooral een reden om in praktijk, in laboratoria en vragenlijsten, en in theorie, in oplosbare vergelijkingen, mereologie en historisme, de wereld tot stilstand te brengen om haar, zonder computer en complexiteitstheorie, te kunnen onderzoeken. Te vaak heeft dit tot gevolg gehad dat deze kunstmatig causaal uitgekamde, ge-re-presenteerde werkelijkheid uitgeroepen werd tot de ‘echte’, natuurwetmatige, zo niet eeuwige, of zelfs goddelijke werkelijkheid (denk: Newton). Gebleken is echter dat zo maar een beperkte, eigenlijk niet meer zo heel erg inter-essante klasse verschijnselen in beeld komt.

Willen we de differentie, contingentie en openeindigheid van het sociale beschrijven en verklaren dan moeten we niet alleen, als sociologen, onze eigen schizofrenie onder ogen komen, maar de hele wereld ‘schizo-analyseren’.⁴ Een dergelijke transcendentiaal empiristische onderzoeksbenadering (onderzoek als uitdaging, als *inquiry*⁵) – waarin transcendentiaal gevraagd wordt, niet naar de abstracte condities van elke mogelijke ervaring, maar naar de reële, doch differentiële en impersoonlijke condities voorafgaand aan de actuele ervaring van elke onderzoekend subject⁶ – betekent voor de hedendaagse wetenschappelijke praktijk vooral dat er veel oude epistemologische, methodologische en ontologische tradities, doortrokken van essentialisme,

¹ Schinkel 2007, p.263.

² Mols 2009.

³ Oosterling 1996, p.602.

⁴ Vgl. Schinkel 2005.

⁵ Deleuze 2004c, p.162.

⁶ Colebrook 2002, p.69-88. Baugh 2005, p.284.

overboord gezet of getransformeerd moeten en dat sociologisch ‘welgestelde problemen’ in hun meervoudigheid, in hun openheid, isomorf zijn aan die van het sociale zelf.¹

Onze probleemstelling die de leidraad vormt voor deze scriptie luidt daarom simpelweg:

Hoe kunnen we het sociale doordenken en onderzoeken zonder te vervallen in transcendentiaal of taxonomisch essentialisme?

Deze ‘proscriptieve’² onderzoeksvraag zal op een ‘negatieve’ en een ‘positieve’ manier beantwoord worden.³ Hoofdstuk 2 geeft vooral een ‘negatief’ antwoord. Het zal een afrekening pogen te zijn met onwenselijke sociologische tradities van transcendentiaal en taxonomisch essentialisme en zal bondig beschrijven hoe een realistisch en materialistisch gezichtspunt uitkomst kan bieden in oude debatten.⁴ Het hoofdstuk zal uitleggen wat die ongewenste vormen van essentialisme inhouden, welke sociologische tradities er hoe in (kunnen) vervallen en hoe een alternatieve sociologie ze eventueel zou kunnen vermijden. Hoofdstuk 3 en 4 geven een meer ‘positief’ antwoord. In het derde hoofdstuk zal getracht worden een algemeen, interdisciplinair ‘assemblagedenken’ uiteen te zetten dat de concrete basis legt voor de sociologie die een alternatief kan zijn voor de eerder bekritiseerde, oude wetenschapsbeoefening. In het vierde en meest uitgebreide hoofdstuk zal zich dit denken dan uitstrekken over sociale articulaties van verschillende schaal en actualiteit. Daar zal geprobeerd worden een algemene genealogie van respectievelijk sociale subjecten, interacties, netwerken, organisaties en ecologieën uiteengezet worden.

Om te laten zien hoe het assemblagedenken nieuwe perspectieven biedt op de actualiteit en zodoende uiterst ‘theoretisch’ en ‘maatschappelijk’ relevant is, is er voor gekozen om in hoofdstuk 4 per besproken sociaalontologisch schaalniveau een algemene ‘empirische casus’ te behandelen: ‘het internet’. Zo zal er gepoogd worden aan de hand van deze casus een voorzet te geven voor een nieuwe, contra-totalitaire actualiteitsanalyse, een andere ‘geschiedenis van het heden’⁵. Dit is dan om te demonstreren hoe de voorgestane assemblagebenadering kan laten zien hoe het hedendaagse zich van het verleden onderscheidt, zonder te vervallen in socialessentialisme, zonder de consistente *meervoudigheid* aan ‘sociale dramas’⁶, aan alle heterogene confrontaties, connecties, strategieën en krachten immanent aan dergelijke processen van sociale verandering, in de analyse teniet te doen (door, bijvoorbeeld, het historistische schetsen van enkelvoudige oorzaken, onvermijdelijkheden, of grote ‘contradicties’ en ‘breuken’).

De bovenstaande probleemstelling zal derhalve ook in ‘positieve’ zin niet sluitend beantwoord worden en dat is ook zeker niet de bedoeling. Het voornemen is wel dat deze probleemstelling (en de ‘welgesteldheid’ daarvan) niet ondergeschikt wordt gemaakt aan het antwoord daarop (of ‘oplosbaarheid’ daarvan) en bovenal problematisch van karakter en dus kennisproductief blijft.⁷ Het doel dat daarom in hoofdstuk 4 en 5 voor ogen staat is niet zo zeer een eenduidige tijdsdiagnose te

¹ Vgl. Delanda 2002, p.170.

² ‘Wat niet te doen, wat te vermijden’, vgl. *Ibid.*, p.27.

³ Vgl. *Ibid.*, p.40, over ‘negative constraints’ en ‘positive resources’.

⁴ Zonder overigens te vervallen in een simpel ‘anything goes’-postmodernisme (mocht die stroman al ooit hebben bestaan).

⁵ Linssen 2005, p.107.

⁶ Lazzarato 2006, p.172.

⁷ Vgl. Deleuze 2004b, p.227, Delanda 2002, p.182-184. Deze scriptie, in intensieve interactie met de lezer van deze eindnoot, vormt *enerzijds* een actuele, singuliere contractie, zowel ‘boom’ als ‘rizeem’ (vgl. Deleuze & Guattari 1987), van zowel materiële als expressieve componenten, een assemblage met een eigen (veel te lange) historie en openeindigheid. *Ik* ben daar overigens niet de Auteur van, nee, een bonte verzameling, nog uit een te zetten ‘abstracte machines’ hebben als transformaties vanuit een virtueel diagram aan pure potentie een differentiatieproces in gang gezet waarvan deze zich zo ‘zelfgeorganiseerde’ scriptie enkel een momentane stolling vormt. De onderhavige studie heeft aldus, *anderzijds*, een virtuele kant, te neergeslagen, of althans geprobeerd te formuleren, in de probleemstelling. Vanuit deze, zichzelf ook meerdere malen in het schrijfproces differentieerde stelling heeft zich een contingent ‘antwoord’, een ‘eindproduct’, uitgedifferentieerd. Het probleem is daarbij nooit ondergeschikt gemaakt aan dat antwoord, dat letterlijk *zichzelf* progressievelijk heeft gespecificeerd (vgl. Delanda 2002, p.184).

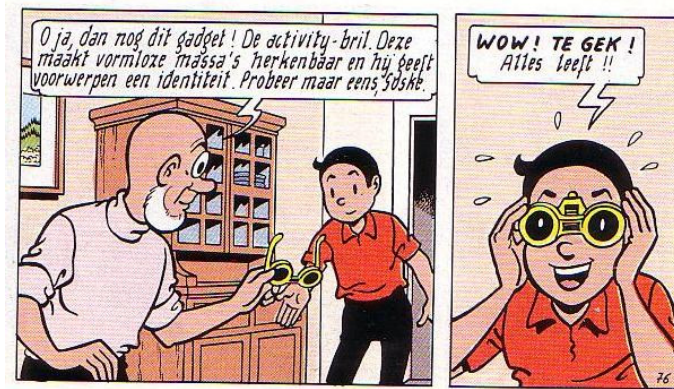
stellen (denk: ‘informatiesamenleving’, of ‘emotiecultuur’), maar een meervoudigheid aan ontwikkelingen, met een daarin emergent onderscheid van relevante (singuliere) en irrelevante zaken, *als zodanig* te benaderen, te beschrijven en te verklaren. Een dergelijk verslag kan dan inzicht geven in en inspireren tot (hyper)kritiek op ons denken en gedrag in het heden. In de bovenstaande probleemstelling wordt daarom, nogmaals, gevraagd naar ‘het sociale’¹ en niet naar een bepaald type samenleving of cultuur, en wel om na te (kunnen) denken over de wordingsprocessen die vooraf gaan aan dergelijke ‘(con)ficties’.² Dát op een ‘positieve’ wijze te kunnen doen, zonder terug te vallen op een al dan niet verborgen essentialisme, waarin de duurzame identiteit van sociale verschijnselen verklaard wordt in termen van eeuwige archetypes of gereïficeerde generaliteiten,³ vormt de hoofdmotivatie van deze scriptie.

¹ Hier gedacht als ‘diachronisch transversaal emergent’, vgl. Protevi 2006, p.29. Waarbij ‘emergentie’ betekent: “the (diachronic) construction of functional structures in complex systems that achieve a (synchronic) focus of systematic behaviour as they constrain the behaviour of individual components”, *ibid.*, p.19, ‘transversaliteit’ wijst op “transverse emergence”: “emergent unities ‘transversally’ [produced] among organisms, subjects and technological apparatuses” in “a bio-social-technical unit”, *ibid.*, p.20, 28 en ‘diachronisch’ duidt op het ontstaan van het werkelijk nieuwe: “Sometimes [...] learning is truly creation: we call this ‘evolution’, or as we will see, ‘diachronic emergence’. [This] emergence, or creativity in the production of new patterns and thresholds of behaviour, [...] which is not to be confused with a mere switch between already established patterns or with the trigger or ‘external event’ that pushes the system past a threshold and produces the switch.”, Protevi 2006, p.23. Hier komen we op terug als deze termen door de komende hoofdstukken heen meer betekenis hebben gekregen en ‘het sociale’ voor ons kan verschijnen als “mutation and coevolution of [bio-social-technical] assemblages in ‘machinic phyla’”, *ibid.*, p.29.

² Vgl. Schinkel p.285, 290 e.v.. In zijn boek “Denken in een tijd van sociale hypochondrie” rekent de begeleider van deze scriptie op ‘negatief theologische’, deconstructivistische wijze, gelijk (en met) Derrida in de filosofie, af met de ‘metafysische resten’ nog aanwezig in het sociologische denken van vandaag de dag. Als we met Protevi (2001, p.2, zie ook Świątkowski 2005) kunnen vaststellen dat Deleuzes materialisme een constructief antwoord vormt op Derridas metafysisch afbraakwerk, dan zou deze scriptie gelijk (en met) Deleuze een affirmatief, ‘differentieoordacht’ antwoord kunnen zijn op Schinkels destructieve aanval op de ook in Nederland zo gekoesterde sociologische dogma’s. (Hieraan kan, met Sloterdijk 2009b, p.3, worden toegevoegd dat er enkel ‘een weg naar beneden’ mogelijk is vanaf de ‘theoretische top’, vanaf het einde, van een twintigste eeuw, ‘semiologisch’ of ‘metabiologisch’ filosofisch discours (Derrida, Luhmann, Schinkel) – een doodlopende weg die we niet willen bewandelen).

³ Delanda 2006a, p.26.

2 Epistemologie, methode, ontologie

uit "De Slimme Slapjanus" door Willy Vandersteen

"...in a world of infinity, or of variable curvature that has lost notion of a center [it is to stress] the importance of [...] perspectivism as a truth of relativity (and not a relativity of what is true)."¹

In de introductie kwam al naar voren dat deze scriptie in dit tweede hoofdstuk mikt op een ontcrachten van onwenselijke denktradities, om vervolgens vanuit een 'transcendentiaal empirisme' een nieuwe, differentieudoordachte (sociale) ontologie op te bouwen. De epistemische en methodische aannamen die in deze studie gehanteerd worden zijn een directe uitkomst van die deleuziaanse ontologie die daaraan voorafgaat. Zoals zal blijken vallen epistemologie en ontologie in een dergelijk theoretisch raamwerk min of meer samen (zoals zo vaak het geval is). De methode die dan uit een dergelijke 'epistemologie' voortvloeit, is experimenteel van aard in de dubbele zin van het woord: het experiment als 'proef' staat centraal en de methode, als er al van een eenduidig programma te spreken is, staat (eeuwig?) in de kinderschoenen. Aangezien dit bovenal een *literatuurstudie* is zal vooral gefocust worden op de *theoretische* slag die gemaakt moet worden om tot een juist begrip te komen van onze meervoudige sociale werkelijkheid in het algemeen en die van 'het internet' in het bijzonder. De *experimentele methode* van onderzoek, zoals een deleuziaans geïnformeerde studie die zou betrachten in het onderzoek naar sociale assemblages (online), wordt hier wel tentatief beschreven, maar niet bedreven. In plaats daarvan zal vanuit die specifieke in steek bruikbaar materiaal worden gedestilleerd uit andere onderzoeken.

Deleuze & Guattari stellen in "What is Philosophy?"² globaal dat de wijsbegeerte in een beweging van problematisering, of 'virtualisering' concepten creëert waar de wetenschap 'actuele' oplossingen produceert. Deze scriptie zal naargelang deze arbeidsverdeling noodzakelijkerwijze, er moet immers het een en ander aan sociologisch dogma geproblematiseerd worden, zowel filosofie als wetenschap beogen te bedrijven.

¹ Deleuze 2006, p.23.

² Deleuze & Guattari 1994.

In dit hoofdstuk zal geprobeerd worden de gangbare, verouderde grondslagen van de hedendaagse sociologie te problematiseren. Grofweg worden in volgorde epistemologische, methodologische en ontologische aspecten van de sociologie besproken. Dit gaat als volgt concreet vorm krijgen: Ten eerste wordt nagegaan hoe voorgaande (sociale) epistemologieën zich van *transcendente essenties* of verdinglijkte generaliteiten bedienen – constructies die wij willen vermijden. Enkel transcendentie verwerpen is in veel gevallen niet genoeg, daarom moeten ook, ten tweede, *immanente typen* en hun logische differentiatie bekeken worden. Na deze epistemologisch georiënteerde verhandelingen worden, ten derde, de traditionele *kwantitatieve en kwalitatieve methoden* van onderzoek in het verlengde van het voorgaande kritisch besproken. Duidelijk moet worden hoe deze methodologische praktijken zich schuldig maken aan (sociaal)essentialisme. Ten vierde wordt ingegaan op het aloude *micro-macro vraagstuk*, dat al meer van ontologische aard is. Dit kan gerust het meest disciplinair verscheurende theoretische probleem van de klassieke en moderne sociologie heten. Ten vijfde, en ter afsluiting, gaan we kort in op de inhoud van een ‘deleuzodelandiaanse’ ‘platte’ ontologie en een daaruit voortvloeiende *alternatieve sociologie*.

In het volgende hoofdstuk zal de problematisering van traditionele denkwijzen voortgezet en bovenal vergezeld worden door de opbouw van een nieuwe (sociale) ontologie: een uiteenzetting van nieuwe concepten ter vervanging van de oude. Niet alle problemen en oplossingen kunnen in dit hoofdstuk worden aangekaart. Niet alle termen zijn onmiddellijk uit te leggen. Enig geduld door deze eerste hoofdstukken heen, totdat de theoretische puzzelstukjes in elkaar vallen,¹ is daarom een vereiste.

2.1 Transcendente essenties

Een abstracte, transcendente essentie is te zien als een ‘theorie’ over de herkomst van de duurzame vorm van waargenomen zaken, een ‘theorie’ over ‘morfogenese’ (alhoewel het precieze proces van hoe zij gerealiseerd wordt typisch achterwege blijft²). Denk aan hoe in de filosofie van Plato ideale Vormen, als de essentie van particuliere dingen, deze ‘maken’ wat ze zijn. Het zijn perfecte, atemporele archetypen, die de imperfecte wereld van hun materieel-energetische kopieën transcenderen. Ze geven een antwoord op de vraag ‘Wat is dat?’. Wat de essenties dus zo transcendent maakt is dat zij altijd vanuit een supplementaire dimensie een immanente passieve materie vorm geven. Ze representeren een puur ‘zijn’ verstoken van elk creatief ‘worden’.³ Dergelijke tijdloze essenties (een natuurwet bijvoorbeeld) worden vaak voorgesteld alsof zij in het licht van de (kritische) rede in een onmiddellijke helderheid en welonderscheidenheid kunnen worden be-grepen. Daar komt dan ook bij kijken dat de essentialist een onverbetterlijke hang naar (een te be-grijpen, oorspronkelijke staat van) orde heeft, naar een perfectie (of ‘equilibrium’) waarvan door simulacra (vaak als ‘a-nomaliën’) telkens vanaf geweken wordt.

Deleuze, om een dergelijke ‘theorie’ te omzeilen, is uit op een immanente procesontologie. ‘Hoofdvijand’ is dan ook Plato en alle andere filosofen, theologen en sociologen van het statisch transcendente die de Griekse wijsgeer volgen in zijn ‘hylemorfisme’. In het ‘hylemorfistische model’⁴ krijgt materie altijd vorm bij de gratie van een essentie, oftewel een antropomorfe, transcendente macht, een ‘architect’, zij het vanuit een hemel van Ideeën, Gods ontwerp, kantiaanse

¹ Niet-naadloos wel te verstaan.

² Delanda 2002, p.6.

³ *Ibid.*, p.126-127.

⁴ Deleuze & Guattari 1987, p.408.

categorieën, een Subject of sociale conventies. Hylemorfisme is de doctrine dat productie het resultaat is van het opleggen van een transcendente vorm (*morphē*) aan een chaotische, of passieve materie (*hylē*).¹ Dit ‘*arche*-denken’, waarin een enkele onveranderlijke oorzaak verantwoordelijk is voor alle zijn en ‘worden’, staat diametraal tegenover een neomaterialistisch denken in immanente meervoudigheden.

Materie is namelijk doortrokken van capaciteiten tot zelforganisatie. Het presenteert ‘impliciete vormen’, singulariteiten, waarmee de ambachtsman, in tegenstelling tot de architect, leert omgaan door zich eraan over te geven.² Deze door Deleuze complexiteitstheoretisch gedachte, impliciete vormen zullen in het volgende hoofdstuk nog uitgebreid aan de orde komen. Belangrijk is dat hij via deze impliciete vormen probeert tegenover het hylemorfistische schema een consistent materialisme te plaatsen, zonder te vervallen in mechanistisch reductionisme of vitalistische reïficaties.

Hylemorfisme staat in innige relatie tot het zogenoemde representationalisme en identiteitsdenken. In het identiteitsprincipe, waarin dingen met zichzelf samenvallen³ wordt dat samenvallen als essentie opgelegd door transcendente ordescheppers. In het representationalistisch denken hebben het subject, zijn concepten en de ‘externe’ objecten waar die concepten op van toepassing zijn, een gedeelde interne essentie: zij komen met zichzelf overeen als *identiteiten*, $x = x$. Een hiërarchische rangschikking van zelfgelijkenis is hiervan niet zelden het gevolg, denk aan Plato’s Ideeën, kopieën en simulacra. Negatie is ook een uitvloeisel van het samenvallen van dingen met zichzelf in het identiteitsdenken: $x = x = \text{niet-}y$.⁴ Representationalisme, zo ook de (hegeliaanse, fenomenologische) dialectiek, opereert zo op basis van identiteit, oppositie en gelijkenis.⁵ Het hylemorfistische schema en het daaraan gekoppelde identiteitsdenken, zo zullen we bezien, spelen een grote, maar in de regel impliciete rol in de sociologische praktijk. Het punt dat wij hier nu eerst gaan maken is dat verschillende epistemologische denkwijzen – naïef realisme, transcendentiaal idealisme, logisch (neo)positivisme, sociaalconstructivisme, kritisch realisme⁶ – niet aan het denken in hylemorfistische transcendente essenties weten te ontsnappen, en wel als volgt.

‘Naïef realisme’ is uiteraard een pejoratief en performatief label, vaak aangewend door mensen die zich afzetten tegen epistemologisch realisme in het algemeen, waarin wordt aangenomen dat er een wereld bestaat onafhankelijk van ons denken en spreken. Realisme, tenminste de naïeve variant, wordt gezien als de *commonsense*, iets waar de filosofie zich sinds jaar en dag terecht sceptisch tegen afzet, bijvoorbeeld met behulp van optisch bedrog.⁷ In de sociologie krijgt het de vorm van defamiliariseren etc..⁸ De alledaagse *commonsense*, dat wat iedereen weet, dicteert dat de wereld om ons heen onafhankelijk van ons bestaat en dat wij de duurzame objecten in deze realiteit probleemloos in hun geest- of taalafhankelijke *essentie* kunnen kennen. Wij kunnen weten *wat* een paard of een junk *zijn* omdat wij bekend zijn met hun essentiële ‘paard-’ of ‘junkheid’, dat wat een paard of junk nou eenmaal een paard of junk maakt. Werkelijkheid, denken en taal, klassen van ‘dingen’ en zinnen van ‘woorden’, corresponderen met elkaar op volstrekt onproblematische wijze.⁹ Dit is een realisme dat ‘de werkelijkheid’ onbekommerd indeelt in natuurlijke substanties en

¹ Protevi 2001, p.8.

² *Ibid.*, p.7.

³ Heidegger 2001, p.13.

⁴ Massumi 1992, p.4.

⁵ Deleuze 2004b, p.174.

⁶ Ik ben mij er terdege van bewust dat een dergelijk typologische voorstelling van ‘de epistemologie’ in ‘de wetenschap’ (in ‘boom-’, en niet in ‘rizoomstijl’), geen recht doet aan alle ‘moleculaire’ denkbewegingen, alle aan de Geschiedenis van de Epistemologie ontsnappende ‘vluchtlijnen’ in de werken van de genoemde denkers en zo de verschillende ‘denkstromingen’ nogal essentialiseer. Het is echter die zelfde wetenschappelijke traditie die ik hier wil aanspreken (en binnen kan afstuderen), wat mij noopt tot een dergelijke weergave. Hetzelfde geldt overigens de methodologische bespreking die hierop volgt. Hoe dan ook, belangrijker dan *wat* deze tradities *zijn*, is *hoe* we ze nog kunnen *gebruiken*.

⁷ Pinker 2003, p.250.

⁸ Schinkel 2007, p.437.

⁹ Delanda 2002, p.6.

artificiële aggregaten, atomen en typen.¹ In deze zin is dit realisme, zo zullen we later in dit hoofdstuk ook zien, eigenlijk een soort naïef, verkapt idealisme.² De epistemologieën die nu volgen hebben het naïeve realisme als gemeenschappelijke vijand (vaak: stroman). Onder invloed van deze anti-realistische kentheorieën is de discursieve functie van realisme, want niemand kan uiteindelijk zonder ook maar een klein beetje ervan,³ gereduceerd tot een correctieve, tegenover de zogenaamd interessantere, avontuurlijke uitspattingen van (de)constructivistische en postmoderne hylemorfisten.⁴ Het is met Deleuzes 'spannende' procesontologie dat we kunnen breken met het simpele essentialisme van het naïeve realisme en toch, alle anti-realistische bezwaren meegenomen, van een (sociale) realiteit kunnen spreken onafhankelijk van onze conceptie daarvan.⁵

Tegenover het realisme van de *commonsense* staan verschillende vormen van idealisme. Deze denkstroming stelt in grote lijnen dat er ofwel geen realiteit buiten onze geest bestaat, of dat wij deze 'op zichzelf' absoluut niet kunnen kennen. De eerste categorie zouden we solipsistisch kunnen noemen, een houding waar epistemologisch en methodologisch niet veel mee of tegen te beginnen is.⁶ Denkers die we kunnen associëren met de tweede, transcendentiaal⁷ idealistische categorie, zoals (na) Immanuel Kant, beperken hun mogelijke objecten van kennis tot *fenomenen*, verschijnselen zoals de menselijke geest die waarneemt. Het zogenaamde *Ding an sich*, de *nuomenale* werkelijkheid achter die fenomenen, kunnen wij als kennende subjecten in deze inmiddels zeer gangbare visie nooit met enige zekerheid kennen. In een dergelijke epistemologie zijn slechts wetenschappelijke uitspraken te doen over conceptuele categorieën, transcendentale objecten, talige representaties of sociale conventies.⁸ Zeker na Kant is een min of meer afgezwakte versie van zijn idealisme, ook wel 'correlationisme'⁹, gemeengoed geworden. Hierin bestaat er een noodzakelijke correlatie tussen wat wordt geobserveerd en dat wat observeert. 'Subjectiviteit' en 'objectiviteit' kunnen niet meer onafhankelijk (van elkaar) gedacht worden. De meest diverse sociaalfilosofische en sociologische denkers, als Dilthey, Weber, Durkheim en Bourdieu, hebben dit neokantiaanse leerstuk ieder op hun eigenaardige manier als (mogelijkheidsvoorwaarde voor een) grondslag overgenomen. Ook het nog te bespreken (neoweberiaanse) sociaalconstructivisme valt duidelijk onder de noemer correlationisme. Voordat we hierop ingaan, moeten we eerst nog even aandacht schenken aan de empiristische erfenen van Kant, de (eveneens correlationistische) positivisten.

Als reactie op de als speculatieve uitwassen gepercipieerde voortzettingen van Kants transcendentale filosofie, van idealisten als Fichte of Hegel, is er begin vorige eeuw (Comte et al. daargelaten) een nieuw soort empirisme, of wellicht beter, instrumentalisme opgekomen, dat tot op heden, vaak aangevuld met wat Popperiaanse ideeën, de praktijk van het wetenschappelijke bedrijf lijkt te domineren. Positivisme, of logisch positivisme (Wittgenstein, Russell, Ayer etc.), hoewel vaak door constructivisten gelijkgesteld aan naïef realisme,¹⁰ is anders te noemen daar het een

¹ Harman 2008, p.371.

² Delanda 2004, 8min.

³ Brock & Mares (2007, p.4-5) stellen dat realisme zich uiteen laat zetten op twee assen: "existence" en "mind-independence". Het ontkennen van het bestaan van zaken (non-existentie is geestonafhankelijk, zoals in fictionalisme, instrumentalisme en non-factualisme) én het ontkennen van de geestonafhankelijkheid van bestaande entiteiten (idealisme, verificationalisme, en sociaalconstructivisme) is een onmogelijke positie. Geestonafhankelijkheid garandeert existentie (dan wel, breder opgevat, 'in-' of 'subsistentie'). Een zeker realisme op een van beide assen is aldus noodzakelijk.

⁴ Harman 2008, p.369. Zie ook Massumi 1992, p.193n46.

⁵ Zie Delanda 2008a, p.168.

⁶ Al zouden we wel kunnen stellen dat een dergelijk voorstellen van immanentie als een 'gevangenschap' een constante aanleiding is gebleken voor de uitvinding van nieuwe transcendenties om ons van die gevangenschap te redden, vgl. Deleuze & Guattari 1994, p.47.

⁷ Voor alle duidelijkheid, strikt gesproken moet 'transcendentiaal' onderscheiden worden van transcendent. Wat Kant zoekt is niet een 'transcendente' grondslag voor alle kennis die buiten de ervaring valt (bijvoorbeeld God), maar hij wil, binnen de ervaring, op zoek gaan naar de noodzakelijke *immanente* condities daarvan, zie Srnicek 2007, p.15n32. Of dat ook lukt is een tweede.

⁸ Feast 2006, p.32.

⁹ Meillassoux 2008, p.5, Harman 2008, p.369.

¹⁰ Zie Guba & Lincoln 1994, p.110.

(logisch) empirisme is dat de objectieve wereld, of *sense-data* wél een geestonafhankelijke status toekent, maar, in verband met ‘het probleem van inductie’, theoretische entiteiten, zoals ideeën en modellen, niet.¹ Het aannemen van het bestaan van electronen bijvoorbeeld, heeft dan slechts een pragmatische geldigheid. Dit is de (non-)epistemologische positie die de meeste, instrumentalistisch ingestelde wetenschappers lijken aan te nemen. Fysieke verschijnselen en geestelijke representaties kennen voor hen als vanzelfsprekend een radicaal verschillende logica. Noem dit gerust een naïef empirisme, daar het toch impliciet een van de wereld afgesloten geest of (intersubjectieve waarnemings)taal essentialiseert. Voor Deleuze, die zelf overigens zeker niet vies is van de ‘analytische traditie’, is dit empirisme dan ook niet radicaal genoeg en moeten ook producten van onze geest en taal op dezelfde manier behandeld worden als elk zogenaamd ‘extern’ object van onderzoek. Hij is het eens met de logisch positivistische, of logisch empiristische Wittgensteinianen dat taal en betekenis als pragmatisch moeten worden gedefinieerd, maar hij verwerpt hun representationalisme (de eenvoudige correspondentie tussen de representatie en het gerepresenteerde) in de uitleg van die pragmatiek.² Deleuze bedrijft dan ook naar eigen zeggen een ‘transcendentiaal empirisme’,³ waarin ‘concrete empirico-ideale noties’⁴ (meervoudigheden) als *transcendentale* structuren van mogelijkheden voorafgaan aan een pragmatische constellatie van representaties.

Een moderne en uitgesproken sociologische variant van hylemorfistisch representationalisme is het sociaalconstructivisme, van bijvoorbeeld Alfred Schutz en Peter Berger & Thomas Luckmann. Het zou inmiddels het standaardmodel van de (enigszins theoretisch geïnformeerde) sociologie mogen heten⁵ – een goede reden om het uitgebreid te behandelen. Sociaalconstructivisme, een in wezen idealistische en cultureel relativistische denkstroming, mag Delanda's grootste vijand heten.⁶ Om uit te leggen waarom, is het handig even uiteen te zetten wat ongeveer de centrale stellingen zijn van de hierboven genoemde toonaangevende, fenomenologisch geïnspireerde constructivisten.

Schutz, als pupil van Husserl, introduceerde in de jaren dertig van de vorige eeuw een fenomenologische sociologie waarin de alledaagse constructie van vanzelfsprekende objecten en kennis van die objecten hoofdonderwerp van onderzoek moesten zijn. Een sociale wereld wordt volgens Schutz opgebouwd door middel van eerste-orde typering (lees: classificaties, denk: Neokantianisme) van duurzame fenomenen, welke vervolgens door de socioloog in een tweede-orde (ideaal)typering tot een rationeel model worden verwerkt.⁷ Of de ander werkelijk bestaat en dus intersubjectiviteit tot de mogelijkheden behoort wordt bij Schutz expliciet in het midden gelaten.⁸

Berger & Luckmann, naar eigen zeggen sterk beïnvloed door Schutz,⁹ zijn uit op een ‘sociologie van de kennis’ en wel die van ‘alledag’ en niet specifiek theoretische.¹⁰ Ze willen ‘de sociale constructie van de realiteit’ ‘fenomenologisch analyseren’¹¹. Die realiteit, ‘simpelweg *daar*, als vanzelfsprekende en dwingende facticiteit’¹², is de ‘intersubjectieve commonsense wereld’¹³, onze ‘overheersende realiteit’ waar ons ‘bewustzijn’ altijd naar kan ‘terugkeren’.¹⁴ Zoals we ook al bij

¹ Feast 2006, p.33.

² Deleuze 2004a, p.165.

³ Deleuze in Bryant 2008, p.49.

⁴ Zie Deleuze 2004b, p.355, Delanda 2002, p.86.

⁵ Pinker 2003, p.33.

⁶ Zie bijvoorbeeld Delanda 1997a, p.309n96, 310n98, 1998, §8, 2002, p.171, 2006, p.4, 45-46.

⁷ Scott & Marshall 2005, p.490.

⁸ Snricek 2007, p.10n18.

⁹ Berger & Luckmann 1967, p.17.

¹⁰ *Ibid.*, p.3, 13-14.

¹¹ *Ibid.*, p.20.

¹² *Ibid.*, p.23.

¹³ *Ibid.*, p.20.

¹⁴ Vertaald van: “paramount reality”, *Ibid.*, p.23.

Nijhof zagen, is het deze prereflectieve ervaringswerkelijkheid, welke zowel een ‘problematische’ als een ‘onproblematische sector’ omvat, die constant bezig is de eerste (het ‘ongewone’) te ‘integreren in’ de tweede (het ‘gewone’).¹

Het is tevens deze equilibrerende werkelijkheid die intersubjectief, dialectisch wordt geconstrueerd door processen van externalisatie, objectivatie en internalisatie. Deze fenomenologische subject-object dialectiek vatten zij als volgt concreter samen: “*Society is a human product. Society is an objective reality. Man is a social product.*”² Het lijkt moeilijk zoveel gereïficeerde algemeenheden³ in één slogan te proppen – maatschappij, mens, realiteit – maar het is ze gelukt. Doch serieus, door processen van objectivering presenteert de sociale wereld zich aan het subject als *a priori* gegeven, met name in de taal. De taal vormt door haar transcendente karakter de mogelijkheid een hele fenomenale wereld vol, in het hier en nu afwezige, ervaringen, betekenissen en medemensen te objectiveren⁴ om zo weer subjectieve betekenisgeving mogelijk te maken. In de focus op die objectivering zit Berger & Luckmanns manco, zo stelt Srnicek:

“By focusing so strongly on the objective expression of subjectivity (whether it be language or any other social product), social constructivism neglects the transcendental conditions for, on one hand, language itself to emerge, and on the other hand, subjectivity to arise. As Gilles Deleuze will argue, language is not self-sufficient nor is the subject a self-positing individual.”⁵

De neokantiaanse sociaalconstructivist reïficeert het subject en/of de taal door hen te verzwijgen. Bij hem is het studieobject nooit volledig aanwezig, de subjectieve ‘zingeving’ is nooit beschikbaar *op zichzelf*. Hermeneutische interpretatiecycli, via geobjectiverde tekens, zijn nodig om daaraan niet-identieke subjectieve betekenissen te *Verstehen*. Voor een sociaalconstructivist *bestaan* er dus alleen tekens welke voor hem of haar refereren aan de subjectieve intenties die zij representeren. Resultaat is dat onderzoek zich beperkt tot gegeven taal- en tekenproducten en de constructie van betekenissen.⁶

Berger & Luckmanns objectiveringen, als simpelweg gegeven in de alledaagse fenomenologische ervaring, worden het enige object van empirisch onderzoek. Hiermee begaan zij dezelfde fout als positivisten: zij reduceren dat wat er bestaat, de subjectieve ervaring, betekenissen, tot een (typo)logisch empirische zaak.⁷ Hierdoor krijgt in de onderzoekspraktijk epistemologie en wat wij kunnen weten constant voorrang boven ontologie en het transcendentale (empirische) zoeken naar de condities van fenomenen.⁸ Er zijn in het verlengde hiervan twee grote, ontologische bezwaren te maken tegen het sociaalconstructivisme aangaande het fenomenologisch subject en de

¹ Berger & Luckmann 1967, p.24.

² *Ibid.*, p.61.

³ Reïfificatie, *Verdinglichung*, als een ‘dehumanisering van de wereld’ (door ‘de mens’) vormt een belangrijk begrip in de fenomenologische kennissociologie van Berger & Luckmann. Zoals ook naar verwezen in een voetnoot in zijn boek met Luckmann (1967, p.200n58), stelt Berger, wanneer hij samen met Pullberg (1965) dieper ingaat op hun reïfificatiebegrip, dat sociologen als Durkheim zich schuldig maken aan verdinglijking van het sociale, aan ‘sociologisme’, *Ibid.*, p.196, 207. Zij formuleren daartegenover een doelstelling die op onze sympathie kan rekenen: “sociology will only accomplish its task if it studies not merely such givenness [of data in the literal sense of the word] but the various processes of becoming givenness.”, Berger & Pullberg 1965, p.196. De auteurs staan dan ook kritisch tegenover gereïficeerde algemeenheden als ‘de familie’, ‘de staat’, ‘de markt’, ‘de natie’ etc., *Ibid.*, p.203, 207. Echter houdt hun vraag naar ‘het worden van het gegevene’ op waar het ‘de essenties van de menselijke objectivering’ (*Ibid.*, p.202) en ‘onze essentie als wereldproducerend’ (*Ibid.*, p.203) betreft, of waar het gaat over de ‘a priori’ categorieën van het ‘alledaagse leven’, de ‘menselijke subjectiviteit’, de ‘betekenisvolle totaliteit’, het ‘zelf’ en de ‘wereld’. Dat het hier om ‘hypokritiek’ gaat, blijkt bijvoorbeeld uit het gebruik van het begrip ‘maatschappij’, zowel, in een tweede-orde observatie, als ‘reïfificatie’, als in een observatie van de eerste orde, als reïfificatie. Geen moment wordt er (mogelijk) gesproken over de reïfificatie van de fenomenologische elementen die aan de basis staan van hun reïfificatiekritiek. Zoals we hier zullen zien (in hoofdstuk 3 en 4) is elke ‘verdinglijking’ en elke humanistische (hypo)kritiek daarop een expressief vertoogsproduct van differentiële (machts)relaties, onderdeel van specieke, materieel-energetisch en tijdruimtelijk concrete sociale assemblages.

⁴ Berger & Luckmann 1967, p.39.

⁵ Srnicek 2007, p.13.

⁶ *Ibid.*, p.9.

⁷ *Ibid.*, p.14.

⁸ Bryant 2008, p.190.

taal als medium van de ervaring. We gaan hier op deze punten wat verder in omdat het, veel meer dan het op het ‘gezonde verstand’ varende (neo)positivisme, werkelijk een (ken)theoretische uitdaging vormt. Bovendien is het een bij veel (van de enigszins theoretisch geïnteresseerde) sociologen populair epistemisch standpunt en verdient het daarom ook de nodige aandacht.

Ten *eerste* is er het transcendente, essentialistische ‘subject’. De in verband met Schutz genoemde Edmund Husserl, als grondlegger van de fenomenologie, postuleert via zijn eidetische reductie een ‘transcendentiaal subject’ waaraan het zijn immanent is. Volgens Deleuze maakt deze hiërarchie van het bewustzijn boven het zijn een echt immanente wereld onmogelijk.¹ Daarom moet ook de ‘Urdoxa’ van het ‘subject’ en het ‘alledaagse’ tussen haakjes geplaatst² en niet als een *black box* behandeld worden (zoals dat vrij gebruikelijk is in de meeste kwalitatieve studies). In deze zin bedrijft het fenomenologisch subjectivisme een vreemd soort hylemorfisme: het subject, als assemblage van onder andere materiële componenten legt zichzelf via processen van subjectivering (te bespreken in hoofdstuk 4) een status van ahistorisch *tabula rasa* op, op zijn minst in de oorspronkelijke zin.³ Een zelfde soort hyporeflexieve denkbeweging zien we zich voltrekken wanneer er vanuit een basale ‘gewoonheid’ daarvan wordt afgeweken (zonder het daadwerkelijk te kunnen verlaten) om vervolgens die anders onzichtbare ‘gewoonheid’ als ultieme mogelijkheden-voorwaarde voor elk denken in en over dat ‘gewone’ uit te vaardigen.

Hetzelfde geldt ‘het discours’ waardoor een subject op ondoorzichtige wijze bepaald zou worden – het vertoog als nieuwe *black box*. Brian Massumi formuleert het treffend:

“It is less that the subject willfully speaks its contents than that it is spoken, unwitting, by its discursively orchestrated object-relations. If the subject expresses anything, it is – indirectly its own circuitous determination: the anything-but-transparent dialectic of its orchestrated formation. The ultimate content of all expression is this occulted determinative power incumbent in discours – which the critic has the counter-power, if not political duty, to uncover.”⁴

Subject en vertoog zullen hier blijven, maar niet als *ontologisch fundament*, niet als constituerende gereïficeerde generaliteit. Zij moeten gedacht worden als altijd incompleet product van meervoudige, ‘platte’ ontologische processen.⁵ De sociaalconstructivisten, geïnspireerd door Husserls fenomenologie van het transcendentale subject, gaan zo ver niet.

Ten *tweede* is er de ‘linguisticity of experience’-gedachte. Die stelt dat “an otherwise undifferentiated phenomenological field is cut up into discrete entities by the meanings of general terms”⁶, wat impliceert “dat conceptuele categorieën geen systematische betrekking onderhouden met de dingen in de wereld, maar sociaal geconstrueerd zijn (en daarom ook gereconstrueerd kunnen worden)”⁷. In de ontologie zoals die vooral in het volgende hoofdstuk vorm zal krijgen zijn echter expressieve media als genen en woorden één component in respectievelijk biologische en sociale ‘systematische’ assemblages. Deze media staan in uitwendige relatie tot de assemblages waarin zij figureren en zijn niet volledig bepalend voor de identiteit daarvan. Zo zouden zij namelijk enkel

¹ Wambacq 2007, p.278. Zie ook Deleuze & Guattari 1994, p.149-150. Iets vergelijkbaars ziet Deleuze gebeuren bij Kant, waarbij in een discursieve ‘wereldverdubbeling’ het transcendentale ‘gedenatureerd’ wordt en zo tot iets transcendent verwordt: “When the subject or the object falling outside the plane of immanence is taken as a universal subject or as any object to which immanence is attributed, the transcendental is entirely *denatured*, for it then simply *redoubles* the empirical (as with Kant), and immanence is distorted, for it then finds itself enclosed in the transcendental.” (Deleuze 2004c, p.179, mijn cursivering)

² Vgl. Srnicek 2007, p.10n17.

³ Vgl. Pinker 2003, p.33.

⁴ Massumi 2002, p.xiv.

⁵ Srnicek 2007, p.50n51.

⁶ Delanda 2006a, p.45.

⁷ Pinker 2003, p.254.

degenereren tot de *essenties* die wij juist willen vermijden.¹ Dit is echter wel wat verkondigd wordt wanneer men claimt dat (bijna) alle ervaring door taal wordt gemedieerd.² Ondanks dat het fenomenologische idee van een taalgemedieerde ervaring als tegengif zou moeten dienen tegen naïef essentialisme,³ vervalt men, wanneer men stelt dat de menselijke perceptie altijd sociaal geconstrueerd is, in een hylemorfistisch *socialessentialisme*.⁴ Wanneer woorden (slechts) als katalysatoren in de mix worden beschouwd wordt hun *significantie* al snel belangrijker dan hun *significatie*.⁵ Sociale categorieën, als ‘orde(r)woorden’,⁶ zijn (ver)sterk(end) verbonden aan de verdeling van middelen, risico’s en mogelijkheden en zijn niet enkel, of vóór alles fenomenologische classificatieschema’s. Hoewel deze altijd lokale categorieën linguïstisch geconstrueerd zijn (als semantische contractie) worden zij geproduceerd in een bepaalde, ook materiële, sociale matrix waarin zij *relevantie* en niet slechts *betekenis* hebben.⁷

In lijn met dit onderscheid gaat Delanda⁸ het sociaalconstructivisme te lijf aan de hand van een bekend voorbeeld (losjes gebaseerd op en omgekeerd gebruikt van Sapir en Whorf): Eskimo’s, of, correct, Inuit, zien of kennen 29, of hoeveel meer of minder dan ook, soorten sneeuw. Is dat dan (a) omdat zij 29 verschillende woorden, categorieën hebben voor sneeuw welke het fenomenologisch bewustzijn deze laten waarnemen, of is dat (b) omdat zij met of op 29 verschillende soorten sneeuw jagen, verzamelen, verkennen, spoorzoeken, iglo’s bouwen etc.? Het is een vraag naar het primaat van linguïstische praktijken of non-linguïstische praktijken, tussen semantische kennis en *know-how*.⁹ Eskimo’s kennen dus zoveel synoniemen van sneeuw omdat dit witte weerproduct zo relevant voor hen is op zoveel verschillende manieren. De 29 soorten sneeuw bieden hun minstens zoveel relevante capaciteiten, risico’s en mogelijkheden. Woorden zijn zo een didactisch of geheugenhulpje en niet de bron van structuur in perceptie.¹⁰ Wanneer een ouder een kind leert fietsen, geeft deze het kind niet een boek over hoe te fietsen in tien stappen, maar doet het voor, zet het kind op de fiets en

¹ Delanda 2006a, p.45.

² Zie bijvoorbeeld Zijdeveld 1988, p.20. Vgl. ook Nijhof 2003, p.22-23.

³ Delanda 1998a, §8, Scott & Marshall 2005, p.607.

⁴ Delanda 2006a, p.46, Feast 2006, p.34.

⁵ Delanda, 2006a, p.22-23, stelt dat dit onderscheid van groot belang is in het werk van Weber. *Verstehen* is niet gericht op semantisch gehalte, op het sociale als tekst, maar op ‘causale interpretatie’ van doel-middel-afstemming. Hij gaat zelfs zover dat het twee betekenissen hebben van betekenis (*meaning*), significantie en significantie, de oorzaak is van alle neokantiaanse, fenomenologische ellende. De semantische betekenis van betekenis is ambigue: ‘the irony of ironies’. Wanneer er gevraagd wordt naar de betekenis van iets, kan men (a) vragen naar een definitie of een onduidelijk maken en gaat het om semantiek en interpretatie. Of men vraagt (b) naar de relevantie van wat er gezegd wordt: “Wat is je punt? Wat wil je hiermee zeggen? Waarom zeg je dit? Welk verschil wil je hiermee maken? *Verklaar* je zelf”. Dit onderscheid moet een socioloog ook kunnen maken. “Don’t ask for the meaning, ask what’s the point”, stelt Hacking dan ook, 1999, p.5. Als dit onderscheid niet duidelijk wordt gemaakt dan vallen semantiek en pragmatiek onbillijk samen en wordt zingeving (relevantie) hetzelfde als *betekenisgeving* (definitie). Dit onderscheid, tussen zin en betekenis, zal in hoofdstuk 3 nog uitgebreid terugkomen. Zie ook noot 14 van dit hoofdstuk en hoofdstuk 3.

⁶ Vgl. Deleuze & Guattari 1987, p.76 e.v..

⁷ Hacking 1999, p.10-11.

⁸ Delanda 1997a, p.322-323n87, 2007a, 2008.

⁹ Het onderscheid dat gemaakt wordt tussen non- en linguïstische praktijken loopt parallel met Ryle’s verschil tussen ‘weten dat’ en het historisch, categorisch ondergetheoretiseerde ‘weten hoe’, 1971, p.31-32, en het verschil in aanpak tussen respectievelijk de symbolische en de connectionistische school in onderzoek naar kunstmatige intelligentie, Delanda 1994, 2007a, Johnston 2008, p.313. Duidelijk moet daaruit worden dat ‘weten hoe’ niet hetzelfde is als een *teleologisch* begrip van ‘wat te doen’. De (neo)kantiaanse, symbolische discipline werkt logisch deductief (of pseudo-inductief), de humeaanse connectionistische school probeert inductieve, patroonherkende (leer)vermogens te laten ontstaan in neurale netwerken, of ‘perceptrons’. Hoewel de symbolische school tot op heden succesvoller is geweest in praktische toepassingen, moet zij valsspelen door middel van het installeren van een representationalistische soort *homunculus* (of ‘expert system knowledge base’) te installeren bij de artificiële *kenners*. De veel jongere gedistribueerde, of connectionistische aanpak is werkelijk inductief via de ‘kunstmatige’ *ervaring*. Zo is hij werkelijk in staat autonome intelligentie te creëren, of beter, te trainen. Ook in deze trend komt naar voren dat non-linguïstische ervaring vooraf moet gaan aan linguïstische representatie.

¹⁰ “While it is clear that the availability of linguistic labels does affect somewhat how people relate to the world (for example, by making it *easier* to remember and apply certain categories, i.e., by acting as catalysts), this is a far cry from the claim that we ‘cut out’ the world of perception along purely linguistic lines, as asserted in the Sapir/Whorf hypothesis. In short, it is not the case that Eskimos perceive sixty (or whatever) different types of snow *because* they have sixty words for snow. Rather, given the key role that snow plays in their non-discursive daily practices, many synonyms for it can be expected to accumulate and then partially diverge, acquiring subtle shades of meaning. Thus, they have so many words for snow *because* they discriminate many different physically stable states for snow, using embodied intelligence.” (Delanda 1997a, p.322-323n87)

geeft hooguit corrigerende of bemoedigende feedback. Woorden werken zo als katalysatoren en niet als transcendente ordescheppers.

Hoewel de voorbeelden van het gebruik van het label 'sneeuw' indexicaal, of hooguit iconografisch en dus niet symbolisch van aard zijn (naar het nog nader uit te leggen onderscheid in 'arbitrarigheid' tussen betekenaars van Peirce¹), is duidelijk dat de 29 verschillende betekenaars in deze, spatiotemporeel verre van arbitrair zijn. Er wordt hier niet gesuggereerd dat de populatie van 29 sneeuwlabels de 29 soorten waterassemblages in een één op één relatie *representeren*, maar dat deze woorden en dingen in een *reële*, spatiotemporeel stabiele assemblage in productieve, *pragmatische* relatie tot elkaar staan. Belangrijk is niet *alleen* de (pragmatische) relativiteit van die representatie, maar vooral de waarheid, of autonomie, van die relativiteit. In nog andere woorden: we moeten van een (constructivistisch) ontologisch relativisme², naar een relativistische ontologie.

Voor de wetenschap geldt hetzelfde als voor de Eskimo's. Zoals deze laatste in hun eigen 'wereld' leven, zo doen wetenschappers dat ook, volgens cultuurrelativistische sociaalconstructivisten. Zij kunnen dus enkel naar de werkelijkheid kijken vanuit een (inter)subjectief of Kuhniaans paradigmatisch perspectief. Het probleem van dit naïef perspectivisme is dat subjecten en paradigma's (en eigenlijk ook Foucaults *epistemes*³) als te globale entiteiten totalitaire reïficaties zijn, met alle 'incommensurabiliteit' van dien. Delanda stelt:

“...empty assertions such as “science is socially constructed,” [are] either redundant (everything produced by human beings is a social product) or false (if taken to imply that the epistemological status of scientific statements is the same as that of other cultural products, such as religion).”⁴

Dit laatste controversiële onderscheid heeft natuurlijk daarmee te maken dat wetenschap in tegenstelling tot religie (lees: essentialisme) een radicaal empirische houding heeft of in ieder geval behoort te hebben. Omdat historisch gevormde singulariteiten, zowel individueel, in de gedaante van concrete assemblages met reële capaciteiten, als universeel (immanent aan die materiële assemblages) volgens Deleuze en Delanda een geestonafhankelijk bestaan toe te dichten is, is een dergelijk realistisch transcendentiaal empirisme mogelijk in de wetenschap.

Iemand anders die ook van die mogelijkheid overtuigd is en in Nederland weinig bekendheid geniet, maar toch in het kader van het hier bedreven deleuziaans realisme genoemd moet worden, is Roy Bhaskar. Zijn 'kritisch-' of 'transcendentiaal realisme'⁵ als reactie op het antropocentrisme van positivisme en sociaalconstructivisme⁶ probeert het ontologische niet te reduceren tot de ervaring. Bhaskar kenmerkt zich als realist door het postuleren van een nuomenale, of in zijn woorden 'intransitieve', realiteit naast de fenomenale, of 'transitieve' wereld van sociale constructies. Ook hij stelt dat door de afwezigheid van het intransitieve domein in de sociaalconstructivistische ontologie (waarin dat wat werkelijk is, sociaal is geconstrueerd en er daarom niets buiten betekenissen is) deze zijnsleer degenerereert tot een ordinair positivisme (waarin realiteit gelijk staat aan de ervaring of *sense-data*⁷). De wetenschap heeft volgens Bhaskar een intransitief domein, dat onafhankelijk van een menselijke observator functioneert, nodig om niet elke mogelijkheid tot zelfkritiek te verliezen.

¹ Chandler 2006, p.535.

² Guba & Lincoln 1994, p.110.

³ Brenner 1994, p.686, Delanda 2002, p.54.

⁴ Delanda 1997a, p.310n98.

⁵ Transcendentiaal, want “critical realists in fact argue that we can transcendentally determine the *unobservable* generative mechanisms that produced an event. This is one of their crucial and critical moves away from positivism, which limits ontology to experience.” (Smicek 2007, p.9n13)

⁶ *Ibid.*, p.17.

⁷ *Ibid.*, p.16 n33.

So far, so good. Bhaskar, ook voorstander van een ‘non-positivistisch naturalisme’, is echter een zelfverklaard essentialist¹. Zo schrijft hij bijvoorbeeld:

“In general to classify a group of things together in science, to call them by the same name, presupposes that they possess a real essence or nature in common, though it does not presuppose that the real essence or nature is known.”²

En ondanks dat voor Bhaskar deze essenties veranderlijk zouden zijn,³ blijven het essenties die als generaliteiten, als natuurlijke soorten, particulariteiten overeen laten komen.⁴ Daardoor blijft, binnen het transitieve, het intransitieve (of, het mogelijke) op het transitieve (het reële) *gelijken*, zodanig dat het eerste onmogelijk als een productieve conditie voor het geconditioneerde kan dienen. Daar komt bij, niet geheel onbelangrijk, dat:

“If the intransitive dimension has its own dynamics independently of how we think or perceive of them, then there is no reason to believe that individuals (things, mechanisms, systems, or processes) are ontologically definable in terms of generalizing categories or essences, since they are themselves subjective, transitive products. Defining things in these terms therefore reveals Bhaskar’s residual adherence to the anthropocentric position.”⁵

Ook Bhaskars transcendentaal realisme komt niet af van een epistemische en hylemorfistische obsessie, van het antropocentrische ‘subject’ (dat zo mogelijk, ofwel ‘wetenschappelijk’, taxonomische essenties helder en welonderscheiden kan be-grijpen). Hierin stemmen sociaalconstructivisme en kritisch realisme dan ook in overeen:

“For critical realists, criticism arises in relation to their essentialism and their conception of a dynamic ontology. For social constructivists, the problem is their reliance on phenomenological experience and its semiotic object. For both positions, however, we will see that their primary mistake is to tie their ontology too closely to subjective experience.”⁶

Vanuit een getransformeerd, subtiel ‘hylezoïsme’, echter, gaat de wereld leven in de werkelijk creatieve zin. Laten wij professor Barabas’ *activity bril* opzetten⁷, of wellicht beter gezegd, Kants categorische *passivity bril* afzetten, en inzien dat materiële structuren in de wereld voor hun bestaan de aanwezigheid van mensen, een Cogito, of een post-humaan condensaat van taal en macht helemaal niet nodig hebben. Zo is realisme ook zeker niet saai, impliciet vaak een reden om er tegen te zijn.⁸ Deleuzes realistische filosofie, voor zover deze zich nog zo laat noemen⁹, is radicaal productivistisch, of creativistisch.¹⁰ Meegaand in een dergelijk denken moeten we ons richten op de productieve condities die voorafgaan aan en immanent aanwezig zijn in elk transcendentaal, kennisverwevend, of beter, kenniscreërend individu of collectief. In de woorden van Srnicek:

“Deleuze argues that the transcendental must be rigorously emptied of all subjective remnants, including any form of identity. To do so, the transcendental project must search for the *real* conditions of an object. This

¹ Zie bijvoorbeeld Bhaskar 1975, p.213-214 of 1979, p. 26-27, 123. Zie ook Delanda 2006a, p.128n12.

² Bhaskar 1975, p.210.

³ Zie Bhaskar 1975, p.214.

⁴ Srnicek 2007, p.20.

⁵ *Ibid.*

⁶ Srnicek 2007, p.9.

⁷ Vandersteen 1993, p.20.

⁸ Harman 2008, p.370-371.

⁹ Zie Bryant 2008, p.10.

¹⁰ Sloterdijk 2009c.

entails looking for its *differential* and *generative* conditions, or, what amounts to the same thing, its ‘individuating’ conditions.”¹

De immanente condities voor het ontstaan van individuele singulariteiten, van concrete sociale assemblages, in de impliciete, doch te traceren vorm van differentiële, universele singulariteiten, moeten als werkelijk subsisterende structuren worden erkend. Binnen de extensieve illusie van onze actuele wereld van op zichzelf staande entiteiten, van eindproducten, vinden we dan sporen terug van het niet-lokaliseerbare abstracte, doch onloochenbaar werkelijke, het puur relationele, ofwel het virtuele. Niet uitgaand van een antropocentrisch relativisme of constructivisme, maar van een niet-hylemorfistisch perspectivisme, van een ‘waarheid van relativiteit’², zou er dan weleens van traditionele sociologische epistemologieën weinig over kunnen blijven.

In een deleuziaanse epistemologie is er sprake van belichaamde c.q. experimentele cognitie. Centraal staat niet de formele rationaliteit, maar de belichaamde redelijkheid.³ Hierin is er geen sprake van representatie, van afbeelding, maar van productie.⁴ Deze productie vindt plaats in elke assemblage, inclusief ‘het’ subject. Net als elke assemblage echter, behoeft het stellen van dit kennend subject een morfogenetische verantwoording. Productie van ‘waarheid’ in de talige wetenschappelijke netwerken is daarbij net als in levende systemen niet in de eerste plaats gericht op optimalisatie van kennis, maar meer op *levensvatbaarheid*⁵, met als resultaat een ‘survival of the stable’.⁶ Dit sluit aan op een verschil in benaderingen van wetenschapsgeschiedenis. Waar, enigszins grof gesteld, Popper of Kuhn meer op theorieën (optimale oplossingen) en ontdekkingen daarvan gericht zijn, zien we bij Canguilhem, Foucault en Deleuze eerder de nadruk op de productie van concepten, ofwel levensvatbare probleemstellingen.⁷ Objectiviteit manifesteert zich bij die laatsten op zijn best als de convergentie van zoveel mogelijk perspectieven en waarheid als een ‘projective practice’.⁸

Michel Foucaults kennis/macht moet ook in deze zin verstaan worden. Een radicaler constructivisme, ofwel een pragmatisme, leidt tot een aangepast concept van cognitie/kennis.⁹ Kennis, dus ook wetenschappelijke kennis, is een werkzame handeling, het doelmatig, autonoom functioneren in het eigen bestaansdomein¹⁰, binnen een eigen ‘problem space’.¹¹ We moeten echter ervoor oppassen dit domein te reïficieren als een epistematisch of communicatief gesloten totaliteit. Vatten we deze kennis eerder op als het in contingente, ‘welgesteld problematische’¹² relatie staan tot singulariteiten immanent aan assemblages in ‘de’ omgeving (noem het ‘rizomatische validiteit’¹³, of ‘rizomatische verbeelding’¹⁴), dan spreken we van een realisme dat niet vervalt in representationalisme. Holdsworth noemt het treffend een ‘methodologisch realisme’¹⁵ waarin niet de representatie, maar de actieve transformatie centraal staat. Waarheid, in termen van transformatie en creativiteit, is dan een ‘waarheid-woorden’.¹⁶

¹ Srnicek 2007, p.20.

² Deleuze 2006, p.23, Bogard 1998, p.59.

³ Sandywell 1996, p.289.

⁴ Vgl. Maturana & Varela 1989, p.106

⁵ Glasersfeld 1992, p.30.

⁶ Delanda 1994, p.265.

⁷ Holdsworth 2006, p.150.

⁸ Oosterling 2007, p.362-363.

⁹ Glasersfeld 1992, p.30.

¹⁰ Maturana & Varela 1989, p.21.

¹¹ Nersessian et al. 2003, Osbeck & Nersessian 2006.

¹² Delanda 2002, p.135.

¹³ Lather 1993, p.680.

¹⁴ Oosterling 2009, p.197.

¹⁵ Holdsworth 2006, p.149.

¹⁶ Vgl. Williams 2005, p.289-290.

Alle hierboven besproken voorgaande denkstromingen lijken niet af te komen van de transcendente essenties die zij min of meer willen ontlopen en blijven zo ook opereren binnen het hylemorfistisch schema. Nog even samengevat: naïef realisme denkt niet echt na (dubbelop), idealisme reïficeert, isoleert en totaliseert de geest, (logisch) positivisme is niet empirisch genoeg ten opzichte van representatie in geest en taal, sociaalconstructivisme postuleert onterecht een transcendent subject of alledaags discours en kan het verschil niet goed maken tussen significantie en significatie en kritisch realisme herintroduceert een expliciet essentialisme (en zodoende, via de achteringang, antropocentrisme).

Het kort gepresenteerde alternatief, een deleuziaans realisme, zal een ‘transcendentiaal empirisme’ zijn, dat transcendente essenties met alle macht vermijdt. Hoe dat mogelijk is komen we nog uitgebreid over te spreken later in dit hoofdstuk en in de volgende. Nu gaan we eerst in op het gebrek van immanente typen en het taxonomisch essentialisme dat hieraan ten grondslag ligt. Dit probleem ligt in het verlengde van de epistemologische problematiek zoals hierboven besproken en vormt daarnaast een goede brug naar de nader te bespreken methodologische overwegingen.

2.2 Immanente typen

“We must show in detail in what sense the resources involved in individuation processes are immanent to the world of matter and energy, that is, we must not simply deny transcendentalism in general but describe concrete mechanisms of immanence to explain how the virtual is produced out of the actual”¹

Alleen het afwijzen van Platonistische, transcendente essenties is niet genoeg, ook een naïef Aristotelisch immanentisme dat, zo zullen we zien, enkel uitdraait op een taxonomisch essentialisme, dient vermeden te worden. Dit heeft vooral betrekking op analytische gebruiken, op classificatiemethoden. Aristoteles deelt de werkelijkheid op aan de hand van drie categorieën in hiërarchische relatie tot elkaar: de genus, het type en het particuliere. ‘Mens’ en ‘dier’ zijn dan bij hem ‘wat er gezegd wordt over’ een individuele mens en de genus ‘dier’ is ‘wat er gezegd wordt over’ het type ‘mens’.² Analytische classificatie werkt nu volgens dit schema *top-down* op basis van verschillen (van verschillen etc.). Zo ontstaan er vanuit de genus verschillende klassen tot op het punt waar er geen *noodzakelijke* verschillen meer zijn te duiden en we spreken van een natuurlijk type. Alle toevallige verschillen vanaf dat punt maken het particuliere, het *simulacrum*. Op het niveau van de natuurlijke typen (*natural kinds*) vinden we dan de aard of *essentie* van entiteiten. De zo juist beschreven wijze van analyse is wat men noemt ‘taxonomisch essentialisme’:

“...taxonomic essentialism relies on a very specific approach to yield its reified generalities: it starts with finished products (different chemical or biological [or social] species), discovers through logical analysis the enduring properties that characterize those products, and then makes these sets of properties into a defining essence (or a set of necessary and sufficient conditions to belong to a natural kind).”³

We zien dit terug in de klassieke benadering van Mendelejevs periodiek systeem van de elementen (in ‘groepen/families’, ‘blokken’ etc.) of van Linneaus’ dierenrijk (de binomiale nomenclatuur), maar ook in de (ideaal)typologieën van legitieme orde en gezag van Weber. Het punt dat hier gemaakt wordt is niet dat deze typologieën volstreekte larioek zijn, maar dat zij een specifieke dynamisering, of historisering moeten ondergaan (zodat zij niet enkel uitgaan en afgeleid zijn van

¹ Delanda 2002, p.88.

² Cohen 2008, §13.

³ Delanda 2006a, p.28.

‘finished products’). Of zij dit dan heelhuids doorstaan is overigens nog de vraag. Het periodieke systeem blijft vrijwel ongewijzigd, maar een evolutionaire, synthetische biologie kan niet aan haar klassieke, logisch-deductieve (non-)genealogie vast blijven houden (iets wat men overigens al lang niet meer doet¹). Delanda doet een suggestie hoe Webers ideaaltypen² van gezagsrelaties een complexiteitstheoretisch verantwoorde invulling zouden kunnen krijgen.³

Natuurlijke typen en genera bestaan enkel als historische singulariteiten en moeten dus ook zo behandeld worden. *Typen*, zoals chemische elementen, biologische diersoorten en ook sociologische organisaties moeten *ook* worden gezien als particulieren, of beter, als *individuele singulariteiten*. Hoewel hun variatie minimaal is zijn alle individuele én alle typen atomen singuliere assemblages met een geschiedenis – de tabel van chemische elementen is het product van historische processen van nucleogenese en -synthese in sterren. Ook, en vooral beter zichtbaar, kennen diersoorten een duidelijke geschiedenis. De (non-lineaire) evolutie is een komen en gaan van individuele organismen én van eveneens singuliere typen dieren – door reproductieve isolatie en seksuele selectie worden nieuwe diersoorten geboren die ook weer (uit)sterven. Eveneens kan men stellen dat typen organisaties komen en gaan. Het is goed denkbaar dat er ooit geen warenhuizen, gevangenissen, of scholen zoals wij die nu kennen, meer bestaan en dat die verandering geleidelijk en abrupt kan verlopen.

Genera, als gereïficeerde algemeenheden, moeten worden vervangen door, of beter, gehistoriseerd als (sets van) universele singulariteiten. Immanent aan actuele, individuele singulariteiten, of assemblages, zijn (sets van) universele singulariteiten, ofwel virtuele meervoudigheden van kracht. Deze meervoudigheden van topologische aard zullen in het volgende hoofdstuk uitvoerig aan de orde komen. Voor nu is één voorbeeld, uit de biologie, van een dergelijke meervoudigheid afdoende: het *body-plan*. Het lichaamsplan is een topologisch abstract diagram van statistische singulariteiten (attractoren en bifurcaties) *immanent* aan bijvoorbeeld elke actuele gewervelde diersoort.⁴ Het grote verschil tussen de genus als essentialistisch totaalconcept en het historisch unieke en contingente virtueel diagram is dat individuele soorten van de eerste worden afgeleid door *logische differentiatie* en van de tweede door evolutionaire, *historische differentiatie*.⁵ Het diagram kent daarnaast, in tegenstelling tot de klassieke genus als lijst van eigenschappen, geen gelijkenis met de actualisering daarvan, het is geen ideale vorm waar enkel inhoud (realiteit) aan toegevoegd wordt. Het is een effect van de evolutie van populaties in plaats van een uitdrukking van enkelvoudige (arche)typen.⁶ Elke uiteenzetting van een ‘genus’ of ‘type’ of wat daar nog van over blijft, dient nu een fylo- en ontogenetische verantwoording te bevatten. Indeling van diersoorten, als concrete historische individuen, bijvoorbeeld, gebeurt op basis van hun

¹ Zie Shubin 2008. Voor de cognitieve wetenschappen geldt overigens het zelfde, zie Hobson (2000, p.18), die pleit voor een ‘analytisch holisme’ ten aanzien van de modulaire structuur van de menselijk geest.

² Ideaaltypen, het stokpaardje van de Weberiaanse sociologie, zijn gevaarlijke instrumenten. Volgens Watkins veranderde Weber gedurende zijn oeuvre in zijn opvatting over deze regulatieve ideeën en maakt een nuttig onderscheid tussen de eerdere holistische en latere individualistische opvatting van ideaaltypen: “With *individualistic* ideal types [...] we start with individuals’ dispositions, information and relationships, and work outwards to the [emergent] unintended consequences of their interaction [...]. But with *holistic* ideal types the analysis is supposed to proceed in the opposite direction. Here the historian [or sociologist] is supposed to start with the broad (or ‘essential’) characteristics of an entire historical [or sociological] situation and then to *descend* to an ever closer definition of its deviations [simulacra] from the ideal type with which it is being compared. In principle, this descent from overall traits to detailed ingredients might continue until *at the end of the analysis*, the relevant dispositions, information, and relationships of the people concerned had been established.” (Watkins 1973, p.147). Het moge duidelijk zijn dat ideaaltypen van de individualistische soort, als emergente eigenschappen (of als ‘universele singulariteiten’), hier de voorrang genieten boven de essentialistisch holistische variant. Watkins, let wel, gevangen als hij zit in het aloude micro-macro-denken, beperkt individuen hier tot individuele mensen, of subjecten. Wij zullen individuen echter op alle schaalniveaus, als assemblages, terug gaan vinden.

³ Delanda 2006a, p.30.

⁴ *Ibid.*, p.29.

⁵ *Ibid.*, p.28-29.

⁶ Delanda 2002, p.59.

topologische capaciteiten (het lichaamsplan) aan de hand van historisch onderzoek naar afstammingslijnen (fossielen en genen¹).

Nu we inmiddels wel ‘helder’ hebben ‘wat’ transcendente en taxonomische essenties ‘zijn’ en hoe ze worden uitgedrukt en vervaardigd, kunnen we bezien hoe deze terugkomen in zowel kwalitatieve als kwantitatieve onderzoeken. Daarnaast kunnen we een eerste blik werpen op alternatieve methoden.

2.3 Kwantitatieve, kwalitatieve en alternatieve methoden

Deleuze & Guattari maken een onderscheid tussen ‘minor’ of ‘nomad’ en ‘major’ of ‘Royal Science’.² De ‘kleine’ tegenover de ‘Grote Wetenschap’. Grote wetenschap is:

“The search for laws [by] extracting constants, even if those relations are only relations between variables (equations). An invariable form for variables, a variable matter of the invariant: such is the foundation of the hylomorphic schema.”³

Deze wetenschap zoekt naar het model van de Euclidische geometrie, naar axioma’s, naar newtoniaanse wetten uitgedrukt in lineaire verbanden tussen afhankelijke en onafhankelijke variabelen.⁴ De kleine wetenschap betreft daarentegen:

“...not exactly a question of extracting constants from variables but of placing the variables themselves in a state of continuous variation. If there are still equations, they are [...] differential equations irreducible to the algebraic form and inseparable from a sensible intuition of variation. They seize or determine singularities in the matter, instead of constituting a general form.”⁵

Deleuze & Guattari’s onderscheid binnen het wetenschappelijk bedrijf heeft veel te maken met hun visie op pragmatisch ambachtschap, dat tegenover het hylemorfistische wetenschapsmodel staat en een voorbeeld vormt van hoe reële singulariteiten ‘te volgen’ in plaats van vormen aan materie op te leggen.⁶

Ook in de sociale wetenschappen zien we deze tweedeling terug, zeker in de economie. Ball spreekt van de wetmatige academische economie tegenover de praktische economie van de ‘noise traders’ op de marktvloer.⁷ De fundamentalistische discipline is geobsedeerd door equilibria, de beursanalisten daarentegen zien ook de endogene dynamieken van reële markten. We zien zo een, in Deleuzes termen, ‘nomadische’ econofysica⁸ die de endogene interactieprocessen tussen marktspelers modelleren kan, waar een ‘sedentaire’ wetenschap⁹ enkel, door *a priori* alle ruis (als *random*) te externaliseren, overal haar Platonistische¹⁰ normale waarschijnlijkheidsdistributies in terugziet.¹¹ Enkel een economische wetenschap die de interactionistische realiteit en fundamentele

¹ Zie Shubin 2008.

² Deleuze & Guattari 1987, p.369.

³ *Ibid.*, p.369.

⁴ Bonta & Protevi 2004, p.138.

⁵ Deleuze & Guattari 1987, p.369.

⁶ *Ibid.*, p.408.

⁷ Ball 2004, p.265.

⁸ *Ibid.*, p.225.

⁹ Delanda 2002, p.145n52.

¹⁰ Ball 2004, p.124.

¹¹ Een waarschijnlijkheidsverdeling waar ook ‘gemiddelde mannen’ Quételet en Durkheim zo verliefd op waren, zie Durkheim 2002, p.264-266.

onvoorspelbaarheid (in non-equilibrium situaties) van markten serieus neemt, kan tot enig praktisch begrip ervan komen.

In de sociologie zien we net zo goed (en al veel eerder) een onderscheid gemaakt worden tussen majeure en mineure wetenschap. Bij Glaser & Strauss bijvoorbeeld zien we een grote ontevredenheid over de Grote Wetenschap. Tegenover het conceptueel onkritische, kwantitatieve en lineaire toetsen van klassiekers als Marx, Durkheim en Weber¹, staan Glaser & Strauss een cyclische, kwalitatieve methode voor, die zonder vooraf vastgestelde axioma's tot een *grounded theory* moet komen. Hun verzet tegen de hegemonie van de logico-deductieve methode is er duidelijk een tegen de Grote Wetenschap, met het oog op een herwaardering van de leek, of de vakman welke de socioloog ter zijde zou kunnen staan.

Het 'kwalitatief-kwantitatief-', of in de woorden van Houtman, constructivisme-neopositivisme-debat,² in de jaren zestig in de VS door onder andere deze Glaser & Strauss ingezet, is nog steeds aan de gang, zeker ook in Nederland, zo zagen we al in de inleiding.³ De territoriale moloch die sociologie heet lijkt maar geen steek te willen veranderen, niet in de laatste plaats omdat deze vaak als (concrete) stratificatiemachine goede biopolitieke diensten bewijst.⁴ Het debat is een loopgravenoorlog die al veel te lang duurt. Beide kanten, onderhevig aan de centripetale krachten van een dergelijke stammenoerlog, roesten ook vast. Onze Koninklijke Sociologie lijkt te gaan bestaan uit twee ongelijke, doch stugge en ouderwetse dynastieën, die door al hun onderlinge strubbelingen en navelstaren geen oog meer hebben voor nieuwe ontwikkelingen in theorie en methode. Hier gaan we daarom per methodische 'dynastie' kort in op wat daar misgaat en de manier waarop deze zou moeten veranderen om tegemoet te komen aan een epistemisch essentiële sociologie. We zullen zien dat de methodologische problematiek veel verband houdt met de hierboven beschreven epistemologische en de noodzaak tot ontologische revisies inleidt.

De meeste kwantitatieve studies gebruiken steekproeven in de vorm van surveys om daarmee vervolgens te generaliseren naar de grotere populatie waaruit dat *sample* is afgenomen. Men inferert eigenschappen van een grotere populatie op basis van een deel daarvan, vandaar de centrale functie van de inferentiële statistiek om de representativiteit van de steekproef cijfermatig te verzekeren.⁵ Hierbij speelt het significantieniveau, dat de waarschijnlijkheid aangeeft van het voorkomen van een relatie in de data als gevolg van steekproefmankementen, een grote rol.⁶ Wanneer aan deze significantienorm voldaan wordt, zo neemt men aan, kan men spreken van een representatieve steekproef en een generaliseerbaarheid van de resultaten naar de gehele populatie. Uit deze cruciale procedure vloeien allerlei problemen voort, zeker wanneer deze gekoppeld wordt aan het aloude micro-macroprobleem.

Ten eerste zijn er de standaard bezwaren die te maken hebben met de problematische relatie tussen de steekproefgrootte en het aantal variabelen, met het niet-representatief zijn van *alle* variabelen (maar alleen van sociaal-demografische bijvoorbeeld) of met de zeer problematische aanname dat homogene respondenten willekeurig verdeeld zijn over de populatie.⁷ Daarnaast is ook nog het grote probleem van de nooit willekeurige non-respons⁸, de discrepantie (gemiddeld 30-60 procent) tussen *initial* en *final sample*. Het opvullen van deze discrepantie door middel van

¹ Glaser & Strauss 1967, p.10

² Houtman 2009a, p.7, 2009b.

³ Zie Nijhof 2008a, 2008b, van Tubergen 2008.

⁴ Vgl. Lazzarato 2006, p.176-177.

⁵ Babbie 2004, p.458.

⁶ *Ibid.*, p.459.

⁷ Gobo 2004, p.440-441.

⁸ Zie bijvoorbeeld Van Tubergens 40 procent, 2007, p.753.

wegingprocedures is daarbij een nogal arbitraire en kunstmatige ingreep.¹ Deze standaard bezwaren doen al af aan de representativiteit van het *sample* en bijgevolg aan de generalisering van *resultaten* naar de (macro)populatie.

Ten tweede en op het voorgaande aansluitend, is er het fundamentele gat tussen statistische en sociale representativiteit of significantie. Gobo schetst het verschil tussen een sociaal en een logisch universum. Voor de statistiek bestaat er een ‘universum van gemengde huwelijken onder Turken en Marokkanen over de laatste 30 jaar’. Sociologisch is dit universum natuurlijk volstrekt onzinnig, het heeft geen enkele sociale substantie, het is geen ‘collectief subject’, geen organisatie, geen beweging, het is een uitvinding van de statisticus.² Dit heeft natuurlijk zijn wortels in het klassieke micro-macrodelen, waarbij een ‘maatschappij’, als sociaal geheel, een simpele som van homogene delen, van atomistische ‘individuen’, is. Wanneer men dan in de gangbare praktijk van het kwantitatieve onderzoek iets wil weten over die totale samenleving, maar ook over andere, kleinere gehelen, (survey)interviewt men typisch individuele subjecten. Dit is hoogst bezwaarlijk, want het betekent dat de steekproefeenheid kan afwijken van de observationele eenheid van onderzoek:

“...choosing individuals implies an atomistic view of society, whose structural elements are taken for granted or reckoned to be mirrored in the individual (which means neglecting the sociological tradition that gives priority to relations instead of individuals).”³

Meer dynamische eenheden van onderzoek als overtuigingen, stereotypen, motivaties, gedrag, bijeenkomsten, interacties, rituelen, netwerken, regels, sociale conventies, situaties en *gebeurtenissen* worden in deze benadering sterk verwaarloosd, vergeleken met meer helder en welonderscheiden ‘eenheden’.⁴ Doch, in navolging van Deleuze en Delanda moeten we ook de “clearly defined and easily detectable individual or collective units: persons, households, groups, associations, movements, parties, institutions, organizations, regions and states”⁵, als (populaties van) gebeurtenissen opvatten. Het verschil tussen een statische ‘clearly defined’ en een ‘soepele’, (meer ‘inexact yet rigorous’)⁶ sociale assemblage is dan vooral het verschil in het aandeel van expressieve elementen daarin. De welbepaalde assemblage is dan een ‘gebeurtenis’ van stratificatie, een homogeniserende articulatie van delen, met een *illusoire decomposability* (in ‘individuen’) als gevolg. De intensievere, vaag begrensde assemblage is dan een zelfconsistent, autopoietisch aggregaat te noemen. Hierover komen we uitgebreid te spreken in het volgende hoofdstuk. Voor nu is belangrijk dat een nieuwe kwantitatieve sociologie (de synthese van) assemblages van verschillende schaal als relatief op zichzelf staand zou moeten onderzoeken. Zoals we zullen zien is ‘the new science of networks’⁷ hier zeer geschikt voor.

Ten derde zijn er de bezwaren die met name uit de kwalitatieve hoek komen. Nijhof stelt bijvoorbeeld dat in kwantitatief onderzoek te veel conceptuele vanzelfsprekendheden worden gemeten. Dit sluit aan op de epistemologische kritiek op het hanteren van transcendente essenties in onderzoek. Volgens Nijhof ‘naturaliseert’, ofwel reïficeert, men in ‘verklarend onderzoek’ de geponeerde onafhankelijke (bijvoorbeeld ‘schoolverlaten’) en afhankelijke (‘integratie’) variabelen.⁸ Hij wil hiermee vooral zeggen dat er in het kwantitatieve onderzoek te weinig reflectie op die variabelen, als betekenisconstructies, plaatsvindt. ‘Zelfdoding’ bijvoorbeeld, wordt door Durkheim,

¹ Gobo 2004., p.442.

² *Ibid.*, p.444.

³ *Ibid.*, p.443, mijn cursivering.

⁴ *Ibid.*

⁵ Gobo 2004, p.443.

⁶ Vgl. Deleuze & Guattari 1987, p.212, 483.

⁷ Watts 2004, Newman, Barabási & Watts 2006.

⁸ Nijhof 1998, p.51.

maar ook veel moderne sociologen¹ als een onproblematisch gegeven beschouwd.² Er spelen echter veel factoren mee in de *constructie* van een ‘zelfdoding’ (denk aan de invloed van nabestaanden, autoriteiten etc.).³ Een zeer belangrijk kritiekpunt, zo kwam ook al in de inleiding naar voren.

Maar nu rest ons nog een vierde en laatste bezwaar van een wat andere orde dat de nodige aandacht vraagt. Het heeft veel te maken met het later in dit hoofdstuk nog nader uiteen te zetten ontologische verschil tussen actualiteit en virtualiteit. Vanaf de jaren zestig heeft het kwalitatief georiënteerde ‘interactieparadigma’ gehamerd op de onmogelijkheid van het herleiden van de aard van (symbolische, intersubjectieve) interactiepatronen tot het individu of de (macro)structuur, zoals gebruikelijk in het kwantitatief georiënteerd ‘structuurparadigma’.⁴ Dit deed men vooral in de vorm van een oproep tot meer kwalitatief onderzoek, omdat slechts op deze manier de fenomenologische, sociale constructie van de realiteit te bevatten zou zijn. Echter, ook in het kwantitatieve onderzoek zou een mogelijke nadruk op interactiecapaciteiten (goed geïnformeerd door kwalitatieve studies⁵), in plaats van individuele of structurele eigenschappen een grote vooruitgang betekenen.⁶ Zo zou de kwantitatieve studie van netwerken, als dynamische systemen, inzicht in *kwalitatieve* kenmerken van sociale assemblages (zogenaamde topologische singulariteiten) kunnen bieden. Dynamische netwerktheorie vormt voor die overgang de basis:

“Network theory is concerned with the relationships between individuals, the patterns of interactions. [...] A network theorist will look at any system of interlinked components and see an abstract pattern of dots connected by lines. It’s the pattern that matters, the architecture of relationships, not the identities of the dots themselves.”⁷

Hieruit volgt als vanzelf een *bottom-up* benadering. De ‘identiteiten’ van punten zijn namelijk emergente effecten van stratificatoire interactieprocessen op een netwerk van lagere schaal. Wil men bijvoorbeeld het subject theoretiseren, zal men moeten zien hoe het als effect tot stand komt uit (populaties van) interacties, ofwel gebeurtenissen van associatie en gewoontevorming. Ongeveer hetzelfde geldt voor een interpersoonlijk netwerk, een stad, of welke sociale assemblage dan ook. Vaak blijkt bij een dergelijke benadering dat aan de zo complexe macro-effecten als subjecten, organisaties, of discoursen, populaties van maar simpele elementen, of gebeurtenissen (onderhevig aan ‘wetten van grote getallen’) ten grondslag liggen. Een analyse, of beter, een synthese van onderop zal nog eens tot de verrassende realisatie kunnen leiden dat:

“...we should not be too ready to impute complex psychological motives to the decisions made by a group without first appreciating how much complexity can arise even from the most basic, stripped-down description of the process.”⁸

¹ Bijvoorbeeld Van Tubergen, te Grotenhuis & Ultee 2005.

² Nijhof 1998., p.50.

³ Nijhof heeft in deze een sterk punt, al moeten we zijn sociaalconstructivistisch alternatief om eerder besproken redenen ook deels naast ons neerleggen of het ‘radicaal constructivistisch’ verder invullen. Wat dit betekent is dat inderdaad, met Nijhof, elke sociale assemblage (bijv. een institutioneel vaststellen van een zelfdoding) een contingent, historisch product is en dat het opstellen van te meten variabelen een constructivistische verantwoording vraagt, *Ibid.*, p.59, maar dat daarbij wel zowel expressieve (bijv. politierapporten) als materiële (bijv. autopsie *know-how*) omstandigheden in acht worden genomen. Over de tekortkomingen van het door Nijhof gestelde alternatief komen we later nog te spreken.

⁴ Sawyer 2005, p.198.

⁵ Nijhof 1998, p.59.

⁶ In de woorden van Hogan: “One promising trend in social science research is towards a relational explanation of social phenomena. Rather than explaining outcomes through differences in individual attributes, a relational – or network – approach, seeks to understand outcomes through differences in concrete interpersonal interactions.” (Hogan 2008, p.141)

⁷ Strogatz 2003, p.231-232.

⁸ Ball 2004, p.422.

In nog andere woorden: “This is the flip side of complex systems. While knowing the rules that govern the behavior of individuals does not necessarily help us to predict the behavior of the mob, we may be able to predict the very same mob behavior without knowing very much at all about the unique personalities and characteristics of the individuals that make it up. [...] a quite simple representation of the individuals works just

Wiskundige netwerk- en computermodellen vormen deze ‘stripped-down descriptions of processes’. Behalve de studie van bestaande affiliatie-, of communicatienetwerken (van bijvoorbeeld wetenschappers, filmacteurs, mobiele bellers of via email corresponderende studenten) kunnen door middel van computersimulaties dynamische netwerken worden gegenereerd om inzicht te bieden in processen van ‘sociale emergentie’.¹ Behalve dat deze ‘artificial societies’ in de gebruikelijke zin ‘virtuele’ modellen zijn, geven zij ook een blik op (reële) virtuele structuren immanent aan sociale assemblages. Zij kunnen als ‘intuition synthesizers’² inzicht bieden in wat assemblages doen door te laten zien wat ze *kunnen* doen. Ofwel, ze laten als ‘digital probe heads’ het ‘ambachtelijk’ volgen van singulariteiten toe, zoals Deleuze & Guattari dat voor ogen hadden voor een ‘kleine wetenschap’.³

De in het volgende hoofdstuk nog gedetailleerder te beschrijven algemene procedure voor het simuleren en in kaart brengen van dynamische (sociale) systemen verloopt als volgt. In een multidimensionale (meestal driedimensionaal weergegeven) ruimte staat elk punt voor een bepaalde, unieke configuratie van *alle* variabelen. De dimensies, of parameters, van die ruimte worden gedefinieerd door interactionele intensiteiten als connectiviteit, interdependentie, ‘conflicts and commonalities’⁴ etc. tussen componenten (van lagere schaal). Bepaalde *configuraties van* componenten worden nu op basis van hun variabelen, in relatie tot de parameter(s) stabiel en dus waarschijnlijker dan andere. Het hele plaatje, een (non-gaussiaanse) waarschijnlijkheidsdistributie, is een kaart van *mogelijkheden*, van mogelijke configuraties van variabele componenten, een *gestructureerd* landschap van bergen, dalen (attractoren) en overgangsplooien (bifurcaties). Het laat in kwantitatieve termen zien hoe bepaalde intensiteiten de emergentie van bepaalde extensieve configuraties waarschijnlijker maakt. Zodoende:

“We can talk in (somewhat) quantitative terms about worlds which might have been, and identify the [qualitative] factors that helped things turn out this way and not that.”⁵

Nu wordt enigszins uitdrukkelijk hoe een nieuwe, werkelijk wetenschappelijke kwantitatieve sociologie, die haar ‘statistische universum’ heeft verlaten en het sociale tegemoet treedt, er uit zou moeten zien. Behalve op actuele ‘snap-shots’ van sociale eenheden van verschillende schaal, krijgen we nu ook zicht op de virtuele *neigingen* die zij in relatie tot andere eenheden in zich dragen. Dit schept in epistemologische zin een tastbare, extrapropositionele ‘contrast space’ die ‘Waaromvragen’ mogelijk maakt.⁶ Om een dergelijke vraag namelijk überhaupt (goed) te kunnen stellen moet er een kwalitatieve verdeling van relevante en irrelevante relaties (universele singulariteiten: attractoren, bifurcaties) bestaan.⁷ De gesimuleerde faseruimten geven zo niet alleen in de ontologische zin een plaatje van het gedrag (traject) en de neigingen (singulariteiten) van een bepaalde assemblage, maar bieden eveneens, als contrastruimten, een idee van wat relevante *mogelijke verklaringen* voor dat actuele gedrag zijn. Zij ‘synthetiseren intuïties’ daaromtrent.⁸

fine.” (Watts 2004, p.26-27) Overigens, in een assemblagebenadering, een radicaal populatiedenken, zo zal duidelijk worden, bestaan er ook helemaal geen ultieme, afgeronde ondeelbaarheden (wellicht is het beter te spreken van ‘dividuen’).

¹ Sawyer 2005, p.145 e.v..

² Delanda 1992.

³ Johnston 2008, p.130.

⁴ Ball 2004, p.356.

⁵ *Ibid.*, p.363.

⁶ Garfinkel 1981, p.40.

⁷ Delanda 2002, p.165.

⁸ Vgl. Delanda 1992b.

Op deze manier zijn er via een kwantitatieve weg kwalitatieve ('problematische', immer provisionele) resultaten te behalen en komen zodoende de beide onderzoekstradities dichter bij elkaar te liggen. Immers, Hoe- en Waaromvragen (in tegenstelling tot Wie-, Wat-, Waar- en Hoeveel-) waren traditioneel het terrein van kwalitatieve studies.¹ Echter, voordat enige verzoening echt denkbaar is, moet worden bekeken hoe de kwalitatieve methode zo haar bezwaarlijke doctrines en praktijken kent.

Waar hedendaags kwantitatief onderzoek om het sociale begrijpelijk te maken typen *a posteriori* construeert enkel op basis van empirische regelmatigheden (tussen *a priori* geslachtelijke, etnische, burgerlijke en anderssoortige essenties), ofwel correlaties, stelt kwalitatief onderzoek tevens de terechte eis dat de typen betekenisvolle relaties tot elkaar onderhouden. Hoewel de traditionele kwalitatieve analyse daarom een veel procesmatiger en experimenteler karakter heeft doordat er minder dan in kwantitatief onderzoek vanuit een *a priori* analytisch kader is bepaald wat relevante en irrelevante dimensies van het concrete onderzoeksveld zijn, kent het echter haar eigen tekortkomingen. We bespreken hier de twee grootste.

Ten *eerste*, berust het kwalitatieve onderzoek op zijn eigen onvoldoende reflexieve transcendentie essenties in de vorm van het 'subject, het 'alledaagse', en/of het 'vertoog'. Onze tekstsocioloog Nijhof, bijvoorbeeld, in zijn kritiek op het 'naturaliseren' in 'verklarend' of 'historiserend' sociologisch onderzoek, stelt dat alles wat onderwerp van studie is als betekenisconstructie behoort te verschijnen.² Hij gebruikt daarbij als voorbeeld een onderzoek van Goudsblom³ waarin het onderwerp, vuur, als fysisch verschijnsel beschreven wordt. "Goudsblom stelt zich de vraag hoe mensen een *modus vivendi* hebben gevonden met deze 'fysieke buitenwereld'. Hij beschrijft de historie daarvan en karakteriseert deze als proces van toenemende 'beheersing', een term die op betekenis zou kunnen duiden."⁴ Nijhof stelt dat Goudsblom voorbijgaat aan de betekenis van vuur zelf, die zou namelijk per context verschillen (vuurtje, haardvuur, brand, etc.).

Echter, zo zal volgen uit wat nog komen gaat, aan die categorische betekening, gaan de intensieve affecten 'tussen' gesitueerd vuur en gesitueerde mens, de gesitueerde, non-humanistische 'zin' van vuur, wel degelijk vooraf.⁵ Zo wordt het vermeende hylemorfisme van Goudsblom (de mens beheerst, geeft vorm aan vuur), enkel vervangen door dat van Nijhof (de betekenis geeft categorisch vorm aan vuur). Dat de fysieke, praktische 'omgang' met vuur een onmisbare blinde vlek voor Nijhofs tekstsociologie vormt, volgt uit zijn conclusie wat betreft het onderwerp:

"...verandering van omgang brengt verandering in betekenis teweeg en verandering van betekenis weer verandering in omgang. In zo'n spiraal wordt 'vuur' tot een sociaal verschijnsel, tot een betekenis categorie, tot een sociaal geconstrueerd fenomeen."⁶

¹ Yin 2003, p.5.

² Nijhof 1998, p.54.

³ Goudsblom 1992.

⁴ Nijhof 1998, p.55.

⁵ Het klassieke onderscheid tussen zin (*Sinn, sense*) en betekenis (*Bedeutung, meaning*, Derrida 1973, p.114, Protevi 1990, p.322) van Frege zal hier niet op eenzelfde wijze gehanteerd worden. Volgens Frege heeft *bedeutung* betrekking op de relatie tussen taal en de wereld (referentie), terwijl *Sinn* te maken heeft met de relatie tussen taal en denken (niet-subjectieve, cognitieve inhoud, 1948, p.213, 230). Beide relaties zijn in de taal filosofie inmiddels veelvuldig geproblematiseerd. Hier zal, met Delanda 1997a, p.191, een causale, of directe referentietheorie in acht worden genomen. Correcte referentie, of *betekenisgeving* is geheel afhankelijk van de spatiotemporele *context* van het betreffende woord. Succesvolle *zinbepaling*, voor zover te beoordelen, wijst de praktijk (*a posteriori*) uit. Taal is geheel zelforganiserend, Harris 1988, p.113, en *zelfreferentieel* – betekenissen staan daarbij statistisch in materiële (niet-tot-het-menselijke-beperkte) communicatie met historische processen van *sociaal* gebruik, oftewel van 'zingeving'. Zin vormt, aldus (niet geheel vreemd aan Freges conceptie, 1948, p.213), als sociaal gegenereerde virtuele meervoudigheid de paradoxale gebeurtenis *tussen*, of (inclusief) disjunctieve synthese van woorden en dingen, vgl. Massumi 1992, p.15, Kesel 2009, p.143, of die laatste nu bewustzijnsinhouden, vrienden, fietsen, vuurtjes of atomen zijn, vgl. Colwell 1996, §7. In het volgende hoofdstuk komen betekenissen en zin nog uitgebreid aan de orde.

⁶ *Ibid.*, p.56.

Wat nu buiten beeld blijft is de (niet als tekst te *interpreteren*) fysieke omgang met vuur, welke wel degelijk een reële rol speelt in het sociaal verkeer tussen personen (denk bijvoorbeeld aan de nodige *know-how* en discipline van het brandweercorps¹) én de zinmatige, praktische totstandkoming van de betekenis categorie in kwestie. Dit komt ook terug in Nijhofs conceptualisering van ‘de sociale werkelijkheid’:

“Sociale werkelijkheid is dan altijd geïnterpreteerde werkelijkheid. [...] De sociale werkelijkheid wordt in de interpretaties van mensen zelf gemaakt. Als taalgebruik interpretatie inhoudt, wordt dat wat geïnterpreteerd wordt, in taal gemaakt. In de taal wordt de sociale werkelijkheid geconstrueerd. In processen van interpretatie, in de betekenissen die daarmee worden toegekend, daarin maken mensen de sociale werkelijkheid waarin zij leven.”²

Sociale werkelijkheid = interpretatie = taal = betekenis, zo luidt de strekking. En aangezien de sociologie zich zodoende methodologisch moet beperken tot ‘tekst’ valt elke (sociaal)praktische zingeving – waarmee, zoals we in wat volgt zullen zien, ook allerlei materiële componenten (‘territorialisering’ en ‘zichtbaarheden’) gemoeid zijn – ook door sociologen, volledig buiten beschouwing. Een neokantiaanse epistemologie maakt zo, door de hylemorfistische ‘naturalisatie’ van taal, betekenis en werkelijkheid, blind voor de eigen materiële processen van ideeën- en betekenisconstructie.

Ten *tweede*, zijn kwalitatieve methoden van onderzoek vaak gericht op het taxonomisch essentialistisch construeren van ‘immanente’ typologieën. Denk bijvoorbeeld aan de analytisch inductieve, ‘constant vergelijkende methode’ van Glaser & Strauss³, aan de hand waarvan ‘uitputtende en logisch juiste’⁴ typologische classificaties worden geproduceerd. Een dergelijke werkwijze lijkt het voordeel te hebben problematiek omtrent het subject en de taal immanentistisch te omzeilen⁵ (door deze simpelweg te negeren en naïef ‘het veld in te gaan’⁶). Echter blijkt maar al te vaak, in deze aristotelisch of linnaeusiaans (ideaal)typologische onderzoekspraktijk, dat er aan de hand van kwalitatieve data (interviews, observaties, biografieën etc.), op basis van statische gelijkenissen en diversiteiten (denk: *logische differentiatie*), een onderscheid wordt gemaakt tussen subjecten of discoursen, waardoor deze laatste een status krijgen van met zichzelf samenvallende identiteiten – identiteiten met te inventariseren, *essentiële* eigenschappen, zich in oppositionele relaties tot elkaar verhoudend. Zo komt de kwalitatieve analyse herhaaldelijk naar voren als identiteitsdenken in actie. In haar verschillenhomogeniserende dubbele articulatie van ‘ordening’ (van begrippen, dimensies, eigenschappen, typologieën) en ‘structurering’ (processen, fasen, samenhang oorzaken, condities)⁷ wordt de *a posteriori* als inwendig vastgestelde relatie aan haar *a priori* geconstrueerde termen (typen) onderworpen. Derhalve komen dan via deze methode, ondanks dat in veel gevallen de ‘sociale constructie’ van de geproduceerde ideaaltypen (subject x, discours y) expliciet erkend wordt, transcendentie essenties binnen via de achteringang (waardoor zij wellicht nog beter verhuld worden). Immers, het spreken in generaliserende ‘-ismen’, ‘x-culturen’, of zelfs ‘y-samenlevingen’ wordt er enkel door ondersteund, als zij al niet de expliciete eindproducten er van vormen. De praktijk wijst het uit.

Zie bijvoorbeeld Zijdervelds veel geciteerde studie van de Nederlandse tegencultuur van de jaren zestig. Zijderveld, die Berger & Luckmann als zijn leermeesters beschouwt, wil de reactie

¹ Vgl. Protevi 2008c.

² Nijhof 2003, 2-4.

³ Glaser & Strauss 1967, p.101 e.v..

⁴ Wester & Peters 2004, p.82.

⁵ Hoewel, ook Glaser & Strauss laten hun fenomenologische roots niet geheel onvermeld, zie 1967, p.6.

⁶ Vgl. Bonta & Protevi 2004, p.8.

⁷ Zie Wester & Peters 2004, p.87.

van mensen op ‘de moderne samenleving’ ‘interpreterend begrijpen’.¹ Hij besteedt als ‘nominalist’ veel tijd aan het uitleggen van ‘conceptuele reïficatie’,² ook die van de ‘abstracte samenleving’. Hij spreekt van een moderne vervreemding van “de concrete ervaring van het bestaan van alledag”³ (waar hebben we dat eerder gehoord?) die zo ver kan gaan dat “het leven van alledag zelf abstract en vreemd wordt en zijn zin en werkelijkheid verliest”⁴. Om te beginnen is het dus eigenlijk al hoogst eigenaardig dat ‘het alledaagse’, enerzijds, iets kan zijn waar ‘de mens’, die daar eigenlijk synoniem mee is⁵, van vervreemd kan raken door de aandacht te richten op een verdinglijkte ‘abstracte samenleving’, maar anderzijds ook van zichzelf kan vervreemden – rare paradoxen waarin we bij het jongleren met dergelijke algemeenheden al snel in vervallen.

Maar goed, Zijderveld wil nu onderzoeken hoe de van ‘het alledaagse’ vervreemde mensen (want allen gericht op een ‘abstracte samenleving’) met die vervreemding omgaan. Zo deelt hij in zijn onderzoek op basis van verschillende bronnen de ‘industriële samenleving’ in in ‘vormen van aanpassing aan’ en ‘opstand tegen die abstracte samenleving’⁶, waarvan de eerste zich laat typologiseren als ‘conformisme’ en ‘privatisme’⁷, en de tweede als ‘gnosticisme’, ‘anarchisme’ en ‘activisme’. Wanneer hij het over de relaties tussen deze laatste drie ideaaltypen van culturele opstandigheid gaat hebben, zien we zich een mooi typologisch staaltje identiteitsdenken ontvouwen.⁸ Eerst is er de algemeen waargenomen *gelijkenis* in ‘omgang met de abstracte samenleving’ in de gevormde culturele vertogen. Dan worden er op basis van verschillen *identiteiten* (tabulair) vastgelegd, bijvoorbeeld de ‘gnostische’ identiteit (met de taxonomisch essentiële kenmerken: ‘terugtrekken in binnenwereld’, ‘vervoeringen’, ‘volstreckte werkelijkheid’). Daarmee in *oppositie* staat dan de ‘activistische’ (‘sociaal en politiek protest’, ‘geweld’, ‘absolute democratie’)⁹ en tussen beide in staat de ‘anarchistische’ (‘cultureel protest’, ‘grappen’, ‘totale vrijheid’), die zich in een “wezenlijk verschil in nadruk”¹⁰ van de andere vormen zou moeten onderscheiden. Doch, naast deze diversiteit zwelgen allen op *analoge* wijze in hun ‘romantisch absolutisme’, een geheel waarin keer op keer “de rebellie samenvloeit met haar tegendeel”¹¹, ofwel met de ‘abstracte samenleving’.

Wat leren we van deze representationalistische constructies? We zien Zijderveld manieren van denken die hij bestudeert *verstehen* en vertalen waarbij hij bovendien nogal zelfvernietigend aangeeft dat de drie typen “niet meer dan namen” zijn, ze vormen geen concrete “historische stromingen”, maar enkel “bepaalde aspecten”¹² van... ja van wat eigenlijk? De ‘abstracte samenleving’, wederom? Zijderveld schrijft “geen historisch relaas”, zijn “betoog moet gezien worden als een sociaal-filosofische interpretatie welke gebruik maakt van sociologische

¹ Zijderveld 1971, p.11-12.

² “[H]et tot werkelijke dingen maken van abstracte begrippen.” (*Ibid.*, p.73)

³ *Ibid.*, p.76. Of: “een verlies aan totaliteit in het leven van alledag” (*Ibid.*, p.100)

⁴ *Ibid.*, p.78.

⁵ Zo heeft er een “scheiding tussen mens en abstracte samenleving” plaatsgevonden: “Zoals we [...] zagen, leefde de traditionele mens de samenleving, en wordt de moderne mens ermee geconfronteerd.” (*Ibid.*, p.183)

⁶ *Ibid.*, p.118, 121.

⁷ *Ibid.*, p.118-119.

⁸ Vgl. Delanda: “This is the classificatory practices which were common in Europe in the seventeenth and eighteenth centuries, such as those that led to the botanical taxonomies of Linnaeus. Simplifying somewhat, we may say that these classifications took as a point of departure perceived *resemblances* among fully formed individuals, followed by precise comparisons aimed at an exhaustive listing of what differed and what stayed the same among those individuals. This amounted to a translation of their visible features into a linguistic representation, a tabulation of differences and *identities* which allowed the assignment of individuals to an exact place in an ordered table. Judgments of *analogy* between the classes included in the table were used to generate higher-order classes, and relations of *opposition* were established between those classes to yield dichotomies or more elaborate hierarchies of types.” (2002, p.38)

⁹ Zijderveld 1971, p.130.

¹⁰ *Ibid.*, p.133.

¹¹ *Ibid.*, p.129. Zie ook *Ibid.*, p.139, 146.

¹² *Ibid.*, p.120-121.

waarnemingen en ideaaltypische generalisaties.”¹ Maar wat zien we dan aan de hand van deze zogenaamde ‘sensitizing concepts’,² dit ‘systeem van representaties’,³ behalve (andere) generalisaties? We komen enkel tot van onze eigen ‘menselijkheid’ ‘vervreemde’ termen voor ‘vervreemdingen’ van een ‘allegaagse’ en ‘prereflectieve ervaringswereld’ waarvan we het bestaan maar (als *Urdoxa*) moeten aannemen. Intussen blijven abstracte grootheden (allerlei ‘-ismen’ of een al dan niet abstracte ‘samenleving’ – ofwel de ‘sociale constructies’ van onderzochte en onderzoeker die een zwevend en epifenomenaal bestaan leiden op interactieniveau – ondanks de erkenning van de ‘ideale’ status ervan, in gebruik, zonder ooit enige spatiotemporeel concrete, materiële individuen te beschrijven (zelfs geen vertogen).

Nog een ander vergelijkbaar en iets recenter voorbeeld van taxonomisch essentialisme zien we bij de nu al klassieke studie naar Amerikaans individualisme getiteld “Habits of the heart” van Bellah et al. Meer dan Zijderveld hebben zij in de methodologische zin echt kwalitatief onderzoek verricht. Zij delen door middel van biografische interviews het ‘individualisme’ van hun respondenten netjes op in ‘ontologisch individualisme’ en ‘sociaal realisme’, welke zich weer respectievelijk laten onderverdelen in de (natuurlijke) typen ‘expressief’ en ‘utilitaristisch individualisme’, en ‘Bijbels’ en ‘republikeins individualisme’.⁴ Wat zeggen deze termen ons? Verklaren zij iets of moeten zij (wellicht als vertoogsproducten van een hylemorfistische wetenschap) verklaard worden?

Hoewel Bellah et al. het hier bij laten kan het goed dat ‘individualisme’ boven deze logisch opgebouwde piramide nog tegenover ‘collectivisme’ wordt gezet⁵ en deze beide dan “de menselijke cultuur als totaliteit”⁶ vormen.⁷ De taxonomisch essentialistische cultuurwetenschap redeneert zo op haar eigen manier in ‘immanente’ delen en gehelen,⁸ eenheden die slechts naar spatiotemporeel vaag omschreven entiteiten kunnen verwijzen. Hoewel de neokantiaan Zijderveld claimt dat de cultuursociologie historiserend werkt,⁹ heeft zo de *praktische reïficatie* van culturele gehelen en hun delen als ideaaltypen, in tegendeel, een onthistoriserende (equilibrerende) werking¹⁰ gelijk de werkwijze van de op eeuwige wetten gerichte newtoniaanse natuurwetenschap:

“This method [of analysis], which has dominated Western thought for many centuries, relies on the assumption that a given system can be dissected into its component parts, the latter analyzed in detail, then finally added up together to yield the full system again. But this will obviously not account for emergent properties since the latter, by definition, is that which goes beyond any simple addition of parts. We seem to be in need of a new approach, to complement analysis with synthesis. This is precisely what virtual environments [mapping out real virtualities] can provide.”¹¹

¹ Zijderveld 1971., p.152.

² Een begrip van symbolisch interactionist Blumer, overgenomen door Glaser & Strauss 1967, p.38, 241n8.

³ “A system of representation is a system of image production whose elementary units are signs (arrested images; images as evaporative meaning effects) grasped as wholes composed of working parts, between which analogical relations are established by rhetorical transference (metaphor, synecdoche, allegory – any ‘figurative’ meaning mechanism) [...] ...functioning [by] comparison, [subordinated] to the laws of resemblance...” (Massumi 1992, p.192n45)

⁴ Bellah et al. 1996, p.334.

⁵ Zie bijv. Triandis, Bontempo & Villareal 1988, of Schnabel 2004, p.20.

⁶ Zijderveld 1988, p.26.

⁷ Zijdervelds idee van ‘de cultuur als totaliteit’ (vgl. ook Huntington 1993, p.24) stemt overeen met de discursieve praktijk van ‘wereldverdubbeling’ die we eerder in dit hoofdstuk ook bij Kant aantreffen (noot 1, p.23). Andere voorbeelden (‘het subject’, ‘de maatschappij’, maar ook en voor ons relevant ‘het internet’) worden op een meer (transcendentiaal) empirische wijze nog behandeld in hoofdstuk 3. Voor een vergelijkbare kritiek vanuit Deleuziaans perspectief, alleen dan op het gebruik van ‘abstracte grootheden’ in de gevestigde criminologie, zie Schuilenburg 2009, p.210.

⁸ Zie Zijderveld 1988, p.25.

⁹ *Ibid.*, p.24.

¹⁰ Het gaat daarbij immers niet om ‘historische stromingen’ beschreven in een ‘historisch relaas’, zie hierboven.

¹¹ Delanda 1992, §4.

Tegenover de verdinglijkte culturele gehelen staan virtuele, (cultuur)mechanisme-onafhankelijke meervoudigheden, topologische diagrammen van mogelijkheden in plaats van natuurlijke typen met te inventariseren eigenschappen. Om kennis te verkrijgen van de dynamiek van assemblages en hun diagrammen is nu een methode nodig die deze niet logisch ontleedt, maar morfogenetisch bestudeert en er, waar mogelijk, mee experimenteert. Alleen door causale interventies komen capaciteiten van en invarianten inherent aan assemblages in beeld.

We moeten nochtans de problematiek omtrent de kwalitatieve methoden niet overdrijven. Een gezonde dosis procesmatigheid en reflectie maken deze cyclische vorm van onderzoek voor ons al stukken interessanter dan de gemiddelde, lineaire kwantitatieve studie.¹ Toch zijn er zeker wat alternatieven te bedenken om een meer morfogenetisch georiënteerde en interdisciplinair geïnteresseerde insteek te introduceren in de kwalitatieve tak van het sociologisch bedrijf.

Uwe Flick, als doorgewinterde student van de kwalitatieve methode, zet drie onderliggende theoretische posities van het kwalitatief onderzoek uiteen.² Ongeacht of deze typologische driedeling helemaal klopt (wie bepaalt?) geeft het wel een goed beeld van de verschillende invalshoeken binnen de kwalitatieve traditie. Het symbolisch interactionisme, de ethnomethodologie en het structuralisme zijn theoretische posities die elk het zwaartepunt leggen op een specifiek deel van het (micro)sociale en zodoende van daaruit een bepaalde methode van onderzoek naar voren schuiven. De symbolisch (Blumer), of interpretatief (Denzin) interactionisten leggen volgens Flick³, hoewel de naam anders doet vermoeden, de nadruk op het betekenisgevende, fenomenologische subject en *verstehen* deze daarom voornamelijk met individuele interviews. De ethnomethodologen (Garfinkel) richten hun aandacht op de 'on the spot' communicatieve interactie en de daarbij en daardoor onderhouden interpretatieve repertoires in alledaagse activiteiten.⁴ Interactie is in deze benadering een emergent iets dat een zekere autonomie verwerft ten opzichte van de inzet en verwachting van participerende actoren.⁵ Conversatieanalyse en 'breaching experiments' zijn hier onderzoeksinstrumenten bij uitstek. (Post)structuralistisch kwalitatief onderzoek richt zich volgens Flick meer op 'latente betekenisstructuren' die het culturele raamwerk zouden vormen van 'de waarneming en constructie van de subjectieve en sociale realiteit'.⁶ De analyse van (de wereld als) tekst is in deze benadering uiteraard ('objectief') hermeneutisch van aard. De eerste en laatste van deze theoretische perspectieven en de daaruit voortvloeiende methoden van onderzoek zijn nogal kwetsief, getuige de hierboven uiteengezette epistemologische problematiek. Het subject en de taal krijgen daarin, al dan niet als *black box*, te vaak een te grote rol toebedeeld. In het bespreken van de alternatieven voor kwalitatief onderzoek wil ik daarom deze twee perspectieven het eerst behandelen.

Ten eerste zou een subjectgeoriënteerde kwalitatieve studie niet enkel zelf de uitgesproken ideeën van onderzoekssubjecten moeten categoriseren, maar ook proberen te achterhalen hoe zij tot die (historisch bepaalde) ideeën komen. Welke processen van associatie en gewoontevorming gaan vooraf aan een idee? Of, om nog op een lager schaalniveau te beginnen, welke impressies, als intensieve (neurofenomenologische) gebeurtenissen van cognitie hebben geleid tot het condenseren

¹ De *iteratieve* methode uit de kwalitatieve traditie heeft eigenlijk wel wat weg van een post-Newtoniaanse experimentele fysica, waarin een bepaalde (sociale) assemblage wordt verkend door in verschillende hermeneutische cycli tot een begrip te komen van invariante, relevante zaken, vgl. Delanda 2002, p.177. Het probleem zit hem echter in het beoogde hermeneutisch *interpreteren*. Hoewel de over het algemeen neokantiaanse kwalitatieve methodologen het eens zijn over de onmogelijkheid de objectieve sociale werkelijkheid te *kennen*, gaan zij deze, in de gedaante van alledaagse 'sociale constructies', toch proberen te *representeren* door middel van ideaaltypen. Een radicaler, pragmatischer constructivisme zou deze representationalistische methode moeten laten varen en meer experimenteel kwalitatief onderzoek moeten doen naar (vooral non-lineaire) (quasi)causale relaties.

² Flick 2009, p.57.

³ *Ibid.*, p.57-59.

⁴ Flick 2009, p.60-62.

⁵ Babbie 2004, p.46-47.

⁶ Flick 2009, p.62.

van die bepaalde ideeën? Een vernieuwende, interdisciplinair geïnteresseerde sociologie van de subjectiviteit neemt de vaak lichamelijke, subpersoonlijke aspecten van het sociale verkeer mee.¹ Transversaal georiënteerde cognitie/kennisstudies in de neurofenomenologie², neurologisch geïnformeerde, sociaal(filosofisch) georiënteerde psychologie³, neuropoliticologische onderzoekingen⁴ en Artificiële Intelligentiestudies⁵ kunnen daarin hun dienst bewijzen.

Ten tweede moet een (post)structuralistische kwalitatieve studie (a) structuren theoretisch desubstantialiseren en (b) minder tekstgericht zijn. Marxistische ideologiekritiek, Freudolacaniaanse psycho-analyse, maar ook discoursdeconstructivisme geven maar al te vaak ‘latente betekenisstructuren’ weer als objectief hermeneutisch te ontwaren dingachtige ordescheppers. Om echter zonder wereldverdubbeling een structuur die niet transcendent achter, maar immanent aan de dingen bestaat te ontwaren, moet deze als materieel, doch incorporaal worden gedacht. Deze puur relationele, virtuele structuur van pre-individuele affecten aan de oppervlakte van actuele entiteiten in interactie komt in het volgende hoofdstuk nog uitgebreid ter sprake.

Hieruit volgt wel, zo kunnen we nu alvast stellen, dat elke assemblage, sociaal of niet, talig of niet, een virtuele, topologische meervoudigheid als transcendentiaal veld van mogelijkheden kent. Zodoende is de wereld geen al dan niet objectief te lezen tekst en sociaal gedrag geen ‘enacted document’⁶, maar een experimenteel, ook non-discursief te benaderen structuur van transversale relaties en neigingen,⁷ zo ook wat een taal als assemblage betreft. We moeten af van het ‘literair’ beeld van de sociale werkelijkheid als een semantisch web van betekenissen, als bestaande uit ‘structuren van significantie’⁸ en de sociale assemblage gaan verkennen als een transversale actualisatie van divergent universele, morfogenetische diagrammen.⁹

Naast de subject- en structuurgerichte tradities van kwalitatief onderzoek is er ten slotte de ethnomethodologische school. Deze richt zich voornamelijk op de ‘methoden’ van interactie tussen (groepen) sociale actoren *op zich* en kent protagonisten als Garfinkel en (onofficieel) Goffman. Centraal staat *hoe* in de praktijk een emergente orde tot stand komt. Kortstondige sociale assemblages in de vorm van ontmoetingen (*encounters*), of conversaties worden onderwerp van gedetailleerd onderzoek. Gedrag daarin varieert van een fluctueren rond een kalm ritueel equilibrium tot een verstoring daarvan door etiketteschending (*breaching*) tot een volledig uit de hand lopen in een handgemeen.¹⁰ De ethnomethodologische insteek, als gespist op de vorm van ‘collaboratief geïmproviseerde’ interacties als ‘achievement’ op zich, op relaties uitwendig aan hun termen en het daarin impliciete probleem van ‘dubbele contingentie’, leent zich erg goed voor een meer ‘thermodynamische’, of complexiteitstheoretische benadering.¹¹ In hoofdstuk 4, in relatie tot ontmoetingen en conversaties (online)¹², komen we hier nog op terug.

We zien nu dat, met min of meer ingrijpende aanpassingen, de kwantitatieve en kwalitatieve methoden dichter bij elkaar komen door hun nieuwe, gedeelde gerichtheid op interacties, emergentie, historische ‘wording’ en virtuele neigingen. Om deze nieuwe aspecten van de sociale werkelijkheid te *leren* ‘kennen’ is er een methodologisch realistische, experimentele (ook wel

¹ Zoals in Delanda 2006a, Protevi 2007, 2008a, 2008b, 2009a.

² Maturana & Varela 1989, Varela, Thompson & Rosch 1991, Varela 1992, Weber & Varela 2002, Noë 2006, Protevi 2008b.

³ Damasio 1998, 2003a, 2003b.

⁴ Connolly 2002.

⁵ Winograd & Flores 1986, Delanda 1994, 1998c, 2007b, 2008, Johnston 2008.

⁶ Delanda 2006a, p.22.

⁷ Feast 2006, p.31.

⁸ Geertz 1993, p.9.

⁹ Zoals in Deleuze & Guattari 1987, 1994, Delanda 1997a, 2006a, Bonta & Protevi 2004, Protevi 2006, 2008a, Feast 2006, Srnicek 2007, Johnston 2008.

¹⁰ Goffman 1967, p.19, Delanda 2006a, p.53-55.

¹¹ Delanda 2006a, p.53, Blom 1997, p.115, Sawyer 1999, 2005, p.200.

¹² In relatie tot één bepaald, relevant, doch niet alleenstaand, sociaalontologisch schaalniveau dus.

causaal interveniërende,¹ of actief transformerende²), interdisciplinair geïnteresseerde sociologie nodig. Deze studie zal zoals aangekondigd geen eigen empirisch onderzoek inhouden in de vorm van het experiment. Wel zal het zich als vanzelf gaan richten op de ‘kleine’ ‘nomadische’ studies in de beantwoording van de gestelde vraag. Experimentele netwerkstudies, computersimulaties, interdisciplinair kwalitatief onderzoek en andere theoretische studies zullen de hulpbronnen zijn om op verschillende spatiotemporele niveaus relevante van irrelevante aspecten van het sociale te onderscheiden.

Een laatste, relatief kort te bespreken, maar belangrijk en al meer ontologisch georiënteerd onderwerp, innig met de voorgaande methodologische problematiek verbonden, is de eindeloze sociaaltheoretische verdeeldheid in de micro-macrokwestie.

2.4 Micro-macro, structure-agency

In de assemblagetheorie, zoals die in het volgende hoofdstuk uitvoerig uiteengezet zal worden, vormt de zogenaamde micro-macro-, of *structure-agency*-kwestie, die vanaf het ontstaan van de ‘moderne’ discipline een zeer heikel punt vertegenwoordigt in de sociologie, geen (productief) probleem. Het is een kwestie die sterk samenhangt met het zojuist beschreven kwantitatief-kwalitatief-debat, zoals dat ook overduidelijk naar voren kwam in onze inleidende clash tussen Van Tubergens ‘afstandelijkheid’ en Nijhofs ‘kleine deeltjes’. In deze discussies gaat het feitelijk om verschillen in ontotheoretische determinismen. Delanda maakt een onderscheid tussen macro-, meso- en microdeterminisme (of -reductionisme) als oude strategieën in het oplossen van het probleem van het individu en de samenleving.³ Laten we deze eerst uiteenzetten om vervolgens het alternatief kort te bespreken.

In de eerste, meer organicistische strategie, zoals aangewend door Van Tubergen, Durkheim, Marx, Parsons en zelfs Luhmann⁴ zien we een macrosamenleving, of ‘maatschappij’, die micro-elementen, meestal individuen, determineert, socialiseert of functionaliseert. Het hier in aanwezig, oude mereologisch deel-geheeldenken wordt in de assemblagetheorie vermeden door daarentegen geen naadloos geheel te veronderstellen. Het probleem van de ‘re-entry’ – wanneer het geheel meer is dan de delen, vormen deel en geheel dan geen geheel?⁵ – veronderstelt dat wel, want inderdaad, tussen elk deel en elk geheel zitten *oneindig* veel, vooral irrelevante, of ‘causaal redundante’, delen. Meervoudigheden, tegenover naadloze gehelen, moeten worden voorgesteld als in een platte, *fractale* structuur. De mogelijkheid tot *extensief* schaalmatige afbakening is afhankelijk van de mate van *organisatie*, de homogenisering van delen. Een meer *intensieve* en dus *ondeelbare* (zonder de *aard* van de assemblage te veranderen) schaalverhouding is een ander verhaal.⁶ Deel en geheel

¹ Delanda 2002, p.156.

² Holdsworth 2006, p.147.

³ 2006b, p.250-251, 2006a, p.4-5.

⁴ Schinkel 2007, p.262.

⁵ *Ibid.*, p.214.

⁶ Deleuze & Guattari (1987, p.217) stellen dat het verschil tussen het, in hun termen, ‘molaire’ en het ‘moleculaire’, geen kwestie van schaal is, in de zin van extensief groter en kleiner. Delanda (2009, p.230) vertelt dat het hier gaat om een relatieve, in tegenstelling tot een ruimtelijk absolute, schaalafbakening: “...the part-to-whole relation need not form a neat succession resembling a Russian doll.” (Delanda 2009a, p.228) De stabiele emergente eigenschappen van (de moleculaire relaties die ontstaan in) sociale composities worden gebruikt in een assemblage van relatief grotere schaal, waarbij deze laatste de eerste niet determineert, maar beperkingen oplegt en mogelijkheden biedt. Dit betekent (in veruit de meeste gevallen) dus *niet* dat een set afgebakende eenheden (bijv. interpersoonlijke netwerken) een evenwel afgebakende eenheid (bijv. een institutie) vormt, die weer samen met andere naadloze eenheden een ‘samenleving’ vormt. Wel kunnen we stellen dat de, *door de tijd heen*, emergente producten van sociale ontmoetingen (bijv., solidaire *strong ties*, vertrouwensrelaties) of van interpersoonlijke netwerken (bijv. sociaal kapitaal) als de materie kunnen dienen voor het, gekatalyseerd door respectievelijk roddel of legitimiteitsvertogen, kristalliseren van gemeenschappen of institutionele organisaties. Echter, om als materie te kunnen dienen in assemblages van hogere, ‘molaire’ schaal (en niet moleculair te blijven) is een zekere stabilisering (segmentering, functionalisering) van emergente effecten noodzakelijk: “...the distinction between molecular and molar

zijn alleen goed te onderscheiden in equilibriumsituaties. In meer chaotische, ‘schaalvrije’ omstandigheden verder van het equilibrium, wordt de katalytische causale infrastructuur van ‘gehelen’ (assemblages) of de causale redundantie van heterogene ‘delen’ (componenten) al minder duidelijk te *identificeren* als zodanig. Deel, geheel en extensieve schaal, en dit komt niet direct naar voren bij Delanda, zijn het product van stratificatieprocessen. Echter, hoe gestratificeerd een assemblage ook is, het is nooit een naadloos geheel van delen, maar uiteindelijk een verzameling (minimaal) heterogene componenten in contingente, *uitwendige relatie tot elkaar*.¹ Dat wil ook zeggen, er is altijd ruimte voor (niet-hiërarchisch bepaalde, non-lineaire) processen van zelforganisatie.

De microdeterministische strategie zien we zowel terug in de meer mechanistische rationele keuzetheorie, als in het fenomenologisch geïnspireerde sociaalconstructivisme (Nijhof, Berger & Luckmann etc.). In beide gevallen wordt de samenleving gereduceerd tot een epifenomeen, een aggregaat van respectievelijk rationele individuen of fenomenologische ervaringen gevormd door dagelijkse routine.² Tegenover zowel rationele keuze- als fenomenologisch microdeterminisme moeten we een assemblagebenadering plaatsen waarin er ruimte is voor de *emergentie* van relatief autonome articulaties op grotere schaal (zonder te vervallen in macrodeterminisme³). Daar komt nog bij, wat deze beide microsociologische stromingen voor lief nemen is het bestaan van een op enigerlei wijze autonoom in-dividu, een calculerend of zingevend subject. In een werkelijk transcendentiaal (in tegenstelling tot een transcendent) empirisme is een dergelijke aanname problematisch. Ook het subject, als coagulatie in een krachtenveld, behoeft een ontogenetische verantwoording. Hoe dit moet gebeuren zal in het vierde hoofdstuk terugkomen.

In de compromiszoekende, mesodeterministische aanpak zien we ook een ‘ondergronds organicisme’ terug in de vorm van figuratie- (Elias), structuratie- (Giddens) of habitustheorieën (Bourdieu).⁴ In deze theorieën wordt vastgehouden aan het dialectische model, waarin dan via een intermediaire praktijk eenheid tussen individu en maatschappij tot stand komt. Zo vormt deze sociale praktijk weer een ultieme sociale werkelijkheid.

Het alternatief voor deze traditionele dwalingen moet niet enkel gezocht worden in Derridaeske deconstructies, maar vooral in een nieuwe deleuziaans affirmatieve sociologie. In een dergelijke differentiedenkende discipline, zoals voorgesteld door Delanda,⁵ zijn er op meerdere ontologisch equivalente schalen interactionistische ‘micro-elementen’ en emergente ‘macro-effecten’ te bestuderen. Op elk relatief autonoom plateau in die geschaalde werkelijkheid komen min of meer heterogene populaties materiële en expressieve componenten samen. In hoofdstuk 4 en 5 van deze scriptie zal dit gelaagde model van het sociale, voor zover de ruimte en het toelaat, in de praktijk worden gebracht. Nu rest ons alleen nog de uiteenzetting van een alternatief voor de in dit hoofdstuk besproken epistemologische, methodologische en sociaaltheoretische misvattingen.

involves not just a difference in scale but also a qualitative difference: while some entities, at any given scale, may [in a hierarchy] be captured into larger wholes that assign their parts functions and give them a stable form, those same entities may also [in a meshwork] exist as *molecular populations* that remain supple and avoid a rigid segmentation into form and function.” (Delanda 2009a, p.228). Wordt deze stabilisering in het extreme doorgevoerd (in bijvoorbeeld een Fordistische arbeidsorganisatie), dan pas is de baboushkametafoor eventueel op zijn plek.

Wanneer we *hier* over schaal spreken, hebben we het in de meeste gevallen over een *relatieve*, ofwel *intensieve*, of ondeelbare schaal. We hebben het dan over ordinale in plaats van numerieke verschillen in schaal. Bij de overgang van de ene intensieve schaal naar de ‘hogere’ andere is er dus sprake van een verandering van *aard*, van een assemblage, een *kwalitatieve* transitie, een differentiatie van het virtuele diagram immanent aan die assemblage.

¹ Delanda 2006a, p.11, 2009, p.225.

² Delanda 2006b, p.250.

³ Delanda 2009a, p.225.

⁴ Delanda 2006a, p.9-10, 2006b, p.251, Schinkel 2007, p.106, 120.

⁵ Delanda 2006a.

2.5 Een nieuwe ontologie, een essentioze sociologie

In dit hoofdstuk kwamen allerlei sociologische tradities aan bod. Hiertegenover worden nu kort de basiselementen van een anti-essentialistische zijnsleer en een daaruit voortvloeiende sociologie geschetst. Deze componenten moeten een theoretische assemblage opleveren die werkt in het bestuderen van het sociale, zonder te vervallen in hylemorfisme, in identiteitsdenken, in denken in totale maatschappijen van ondeelbare individuen, in transcendent of taxonomisch essentialisme.

“[Deleuze and Delanda point] a way out of the dichotomy between either taking the actual for the real (and the virtual for the non-real), or following the linguistic turn, which views the world as a mere social construction.”¹

Deleuze, als moderne Spinozist staat een monisme (of univociteit) voor onder de formule: pluralisme = monisme.² Willen we zijn materialistisch monisme (alles is materie-energie informatie³) formeel denken en overbrengen dan kunnen wij dat enkel aan de hand van dualismen (of wellicht andere veelheden) die de neutrale ondubbelzinnigheid van het Zijn achter zich laten.⁴ Deleuze beschrijft zo ‘een en de zelfde’ werkelijkheid vanuit drie perspectieven, drie *formeel* gescheiden velden: het actuele, het intensieve en het virtuele.⁵ Laten we deze aan de hand van een drietal dualismen bespreken.

Een eerste en wellicht het belangrijkste onderscheid dat Deleuze maakt in zijn monistische ontologie is dat tussen het *actuele* en het *virtuele*. Het actuele bestaat uit de entiteiten die voor ons direct ervaarbaar zijn. Het virtuele is geen ‘virtual reality’, maar een “real virtuality [that] constitutes the noumenal machinery behind the phenomena, that is behind the reality as it appears to us humans...”⁶. Deze twee aspecten van de realiteit moeten als *immanent* aan elkaar gedacht worden. Hoe ze in verhouding tot elkaar staan is als volgt te denken. Actualiteit en virtualiteit zijn niet hetzelfde als respectievelijk het echte en het mogelijke. In dat laatste onderscheid bestaat het mogelijke als voorafgaand aan de verwerkelijking ervan in het reële. Echter, zo stelt Deleuze, niet iedere (geïndividueerde) mogelijkheid mag werkelijk worden (er is sprake van selectie) én het reële behoort op het mogelijke te gelijken: in het mogelijke is het reële ding in essentie al gegeven en wordt simpelweg ‘werkelijkheid’ toegevoegd wanneer zij gerealiseerd wordt.⁷ Dit maakt een illusoir onderscheid, want wanneer het reële op het mogelijke lijkt hebben we enkel retrospectievelijk een fictief beeld van het reële op het mogelijke geprojecteerd. Zo is het niet het reële dat op het mogelijke lijkt (als realisatie ervan), maar het mogelijke dat op het reële lijkt. Met een dergelijke conceptie van het mogelijke is het onmogelijk het te laten dienen als ‘transcendentaal veld’ voor een veranderende, empirische wereld. Het actuele en het virtuele hangen evenwel immanent met elkaar samen, maar gelijken helemaal niet. Het actuele, de wereld van singuliere individuen, is geen imitatie of limitatie van het virtuele, maar een divergente differentiatie ervan, een symmetriebreuk. Dit betekent dat het virtuele, als transcendentiaal veld van differentiële relaties en universele singulariteiten, geen extrinsieke conditie vormt van het reële, maar een intrinsieke genese.⁸ Als

¹ Wezemaël 2008, p.166.

² Deleuze & Guattari 1987, p.20.

³ Delanda 1997a, p.259-260.

⁴ “We employ a dualism of models only in order to arrive at a process that challenges all models. Each time, mental correctives are necessary to undo the dualisms we had no wish to construct but through which we pass. Arrive at the magic formula we all seek – PLURALISM = MONISM – via all the dualisms that are the enemy, an entirely necessary enemy, the furniture we are forever rearranging.” (Deleuze & Guattari 1987, p.20-21) Zie ook Badiou 2000, p.33-34.

⁵ Piercey 1996.

⁶ Delanda 1998a, §19.

⁷ Smith 2006, p.7.

⁸ *Ibid.*, p.8.

gevolg verandert het virtuele, ‘de conditie’, altijd mee met het veranderen van het actuele, ‘het geconditioneerde’, en is de eerste nooit universeel in de ruimte- en/of tijdloze zin.

Een punt van kritiek op Deleuze en Delanda betreft hun marginaliseren van actuele assemblages. ‘Haecceiteiten’¹ of ‘individuele singulariteiten’² als singuliere actuele assemblages hebben bij beide volgens Harman, die Delandas ontologische bravoure evengoed zeer bewondert, geen reële, non-relatieve *eigenschappen* en enkel relationele *capaciteiten* (in het heideggeriaans bestaan er dan geen dingen *vorhanden*, maar enkel *zuhanden*). Hij formuleert het als volgt aan de hand van het voorbeeld van een individuele boom:

“What are the properties of the tree in its own right, apart from its capacity to serve as material for larger aggregates, to unify and supervene upon smaller ones [expression], or its dual propensity to close off from the environment [territorialization] while also bleeding into it [deterritorialization]? It is not clear where we find the tree itself in the Delandian model, since it is only registered through its effects on other assemblages, with the hot potato of reality passed down the line, and nothing actual taking any final credit for being real. In this way the tree becomes a specific, relational state of affairs [haecceity] rather than an autonomous object.”³

Harman heeft een punt dat het virtuele, in de vorm van niet-geactualiseerde capaciteiten (potentialiteiten) wellicht te veel wordt benadrukt in Delandas ontologie. Bij Meillassoux⁴ wordt een vergelijkbare kritiek op Deleuze (en Nietzsche) gegeven. Meillassoux beschuldigt Deleuze ook van (een soort negatief) correlationisme door het verabsoluteren van de object-subjectrelatie, als autonoom van het subject en het object. Zeker als wetenschappers, meer gericht op het actuele⁵, moeten wij dit ter harte nemen. We moeten deze kritieken meenemen, zeker in de sociologie, door altijd aandacht te blijven hebben voor (‘objectieve’ en ‘subjectieve’) actualiteiten, de concrete sociale assemblages, zonder welke intensieve en virtuele structuren, als affecten en ruimten van mogelijkheden (als differentiële relaties, ook tussen ‘object’ en ‘subject’), geen enkel bestaansrecht hebben.

Echter, ten eerste ingaande op Harmans voorbeeld, als het al als een dergelijk verraderlijk geïndividueerde situatie⁶ afgebeeld kan worden, wordt ‘de hete aardappel’ bij Delanda enkel sneller of langzamer doorgegeven. De boom is inderdaad een *gestratificeerde* stand van zaken en krijgt daarom voor ons als observatoren een objectachtige status (en belichaamt dan al snel een essentie). Delanda stelt dat een actuele entiteit zijn wordingsproces verhält: “The role of virtual singularities can only be grasped during the process of morphogenesis, that is, before the final form is actualized, before the difference disappears.”⁷ Dit noopt tot een historische analyse: “...a commitment to entities need not involve essences at all if the entities are accounted for by the historical process that produced them.”⁸ Hoe dan ook, ook met betrekking tot de roerloze boom, “[i]t’s relations all the way down, if you will. Which is just a spatialized image of a process ontology.”⁹ Ten tweede, wanneer het actuele ‘virtuele snelheden’ aan lijkt te nemen is het denken in termen van mogelijkheden (of *poiesis*) in plaats van werkelijkheden (*mimesis*) wellicht zo’n slechte houding niet voor ‘digitale cultuurwetenschappers’.¹⁰ Ten derde kan men niet genoeg plaats inruimen voor

¹ Deleuze & Guattari 1987, p.261, Bonta & Protevi 2004, p.94.

² Delanda 2006a, p.28.

³ Harman 2008, p.382.

⁴ Meillassoux 2008, p.37.

⁵ Deleuze & Guattari 1994.

⁶ Eigenlijk een retorische metafoor dus.

⁷ Delanda 1998a, §9.

⁸ Delanda 2006a, p.132n35.

⁹ Protevi 2009c, §8.

¹⁰ De Mul 2002, p.124-125. Deze breuk met *mimesis* (representatie) als wetenschappelijke *modus operandi* hoeft, zoals we zullen zien, echter niet samen te gaan met een breuk met (Deleuziaans) realisme, zoals De Mul suggereert (2002, p.125).

het virtuele binnen een wetenschappelijk bedrijf dat heden ten dage overheerst wordt door het denken in lineaire functies en transcendente typen.

Een tweede belangrijk ontologisch onderscheid, naast het actuele en het virtuele, is dat tussen het *extensieve* en het *intensieve*.¹ Enerzijds leven wij in een duidelijk, natuurlijk, dan wel kunstmatig afgebakende wereld van lokaliseerbare continenten, ecosystemen, steden, organisaties etc. Extensieve ruimten, uitgebreide entiteiten, kunnen worden aangeduid in termen van volume, oppervlakte, lengte, hoeveelheid energie of entropie. Daarnaast kunnen we echter ook geconfronteerd worden met minder duidelijk lokaliseerbare 'zones van intensiteit', zoals temperatuurzones, lage of hoge drukzones en zones van lage zwaartekracht.² Deze intensieve ruimten worden in relatie tot extensieve entiteiten enkel afgebakend door kritieke punten van temperatuur, zwaartekracht, dichtheid, spanning, of connectiviteit. Intensieve hoeveelheden laten zich niet delen zoals extensieve: een liter water van 50° delen door twee geeft twee halve liters van eveneens 50°. Dit verschil komt doordat intensieve hoeveelheden objectieve gemiddelden zijn.³ Wanneer twee verschillende intensieve hoeveelheden bij elkaar komen vindt er geen simpele optelling plaats van de verschillen, maar een spontane opheffing van die verschillen, een herstel van het gemiddelde, de actualisatie van de extensieve hoeveelheid. De intensieve differenties, of *heterogeniteiten* die zo voorafgaan aan en verhuld worden door hun annulering in de vorm van een extensieve diversiteit zijn aldus *productieve* verschillen. In de woorden van Deleuze:

"Difference is not diversity. Diversity is given, but difference is that by which the given is given. [...] Difference is not phenomenon but the nuomenon closest no the phenomenon."⁴

Aan elke te meten extensieve diversiteit gaat een moeilijk lokaliseerbaar, intensief proces van individuatie, of asymmetrisering vooraf. Equilibria, de obsessie van de klassieke fysica, zijn het eindproduct van intensieve processen 'ver-van-het-equilibrium', het studieobject van de moderne thermodynamica:

"...while equilibrium thermodynamics focuses on what happens once the intensive differences have been cancelled, far-from-equilibrium thermodynamics studies systems that are continuously traversed by a strong flow of energy or matter, a flow which does not allow the difference in intensity to be cancelled... [T]he new field studies systems in a zone of higher intensity, and it is only in this zone that difference-driven morphogenesis comes into its own, and that matter becomes an active agent."⁵

Voor de sociologie betekent het verschil tussen diversiteit en differentie bijvoorbeeld dat abstracte standaardcategorien van diversiteit in onderzoek (denk 'Surinamers', 'Turken' etc.) een historische, of zo men wil genealogische, verantwoording vragen. Onder welke (geo)industriële, (bio)politieke en (socio)linguïstische intensiteiten zijn deze groepen (als ze al bestaan!) en 'hun' labels, ontstaan?

In meer microsociologische processen kunnen we ons ook afvragen wat er gebeurt in gedestratificeerde zones van intensiteit 'ver-van-het-ritueel-equilibrium'. Wat Niklas Luhmann⁶ bijvoorbeeld een autokatalytische, ofwel intensieve, situatie van 'dubbele contingentie' noemt, zou gezien kunnen worden als een vooralsnog symmetrische, gedeterritorialiseerde beginsituatie van een collaboratief communicatieproces. Het onderscheid tussen intensieve sociale situaties en

¹ Deleuze 2004b, p.280 e.v..

² Delanda 2005, p.80.

³ *Ibid.*, p.81.

⁴ Deleuze 2004b, p.280.

⁵ Delanda 2005, p.82.

⁶ Luhmann 1997a, p.212

assemblages in rust sluit aan op een laatste te bespreken onderscheid dat in de deleuzodelandiaanse ontologie een prominente rol speelt.

Een derde onderscheid is dat tussen het *stratum* en het *maaswerk*.¹ Dit zijn twee tegenovergestelde vormen van actuele assemblages die niettemin uit elkaar verrijzen of elkaar laten ontstaan. Grofweg komen *strata*² voort uit de articulatie van homogene componenten en *maaswerken*³ uit de articulatie van heterogene componenten. Het verschil tussen beide laat zich duidelijk maken in termen van causaliteiten en capaciteiten.

Oorzaak en gevolg zijn niet altijd proportioneel, sterker nog, *in de meeste gevallen niet*. Lineaire relaties, biljartbalcausaliteiten, beperken zich tot populaties van homogene componenten (atomen, biljartballen, rationele individuen) in kalme omstandigheden, *ceteris paribus* (materie in rust, statisch biljart, vrije transparante markt), waarbij het geheel en de som der delen overeenkomen.⁴ Deze assemblages zijn gestabiliseerd, in (laboratorium)praktijk of (klassiek mechanische) theorie.⁵ Nieuwigheid is daarmee uitgesloten. In heterogene assemblages echter, zijn relaties non-lineair, er is sprake van katalytische causaliteit: een grote kracht kan weinig, een kleine kan veel impact hebben. Er is sprake van processen waarbij een oorzaak geremd (negatieve feedback) of versterkt (positieve feedback) wordt door zijn gevolg. Heterogene assemblages zijn instabieler en veranderlijker omdat er op kritieke punten aanspraak kan worden gemaakt op niet eerder geactualiseerde potenties, op capaciteiten in plaats van vastomlijnde eigenschappen.

Een goed sociologisch voorbeeld in dezen en wellicht een makkelijke vijand is Parsons' systeemtheorie.⁶ Sociale systemen zijn bij de newtoniaans geïnspireerde Parsons gericht op een intern equilibrium.⁷ Elk onderdeel van het sociale geheel is functioneel volgens het beruchte, arbeidsverdelende AGIL-schema (*adoption, goalattainment, latency, integration*) in het in stand houden van die homeostatische situatie.⁸ De systemen staan in een hiërarchische, te ontleden structuur: zij vormen een 'chain of command'.⁹ Elk deel van het sociale systeem heeft zo systeemintrinsiek gedetermineerde, essentiële eigenschappen.¹⁰

Parsons sociale stelsels zijn te vergelijken met de lineaire productiesystemen in een fabriek. Dit zijn 'niet-evoluabeleassemblageprocessen'¹¹: transportmechanismen zijn daarin gefixeerde kanalen, assemblageoperaties zijn positioneel, assemblageplanning is geometrisch en componenten zijn inert. Elke component in een dergelijk productieproces (schema) heeft ruimtelijk vaststaande, finaal te inventariseren *eigenschappen* en enkel de mogelijkheid te affectueren (en niet om beïnvloed te worden). Een dergelijk proces is niet 'mutatievriendelijk', daar alles in het proces misgaat wanneer

¹ Delanda 1997a. 'Meshwork' is een term afkomstig van bioloog en complexiteitstheoreticus Stuart Kauffman, zie Delanda 1997a, p.276n2.

Hoewel voor veel sociologen 'netwerken' staan voor een *anders dan hiërarchische*, dus vaak als 'platter' voorgestelde vorm van sociale organisatie (zie bijvoorbeeld Castells 2004), kunnen we hier een dergelijke terminologie niet langer volhouden. Zeker in het licht van de hier gebruikte nieuwe netwerktheorieën, waarin zowel gestratificeerde als gedestratificeerde dynamische systemen als netwerken worden bestudeerd, zou dat enkel verwarring scheppen. Het 'maaswerk', wat etymologisch overigens maar weinig verschilt van 'netwerk', is, zoals voorgesteld door Delanda, een goed en, nog belangrijker, *bruikbaar* alternatief.

² Bij Delanda heten dat 'hiërarchiën', een beetje ongelukkige term, daar het vooral in een (institutionalistisch) sociologisch discours zware connotaties draagt van de 'organisatie', een sociale assemblage van een specifiek ontologisch schaalniveau.

³ Bij Deleuze & Guattari heten dat 'zelfconsistente aggregaten', ook geen beauty. Vandaar dus de terminologische mix van Delanda en Deleuze.

⁴ Strogatz 2003, p.51.

⁵ *Ibid.*, p.181.

⁶ Zie bijv. Parsons, Bales, & Shils 1953.

⁷ De Jong 2003, p.154-155, Byrne 1998, p.30.

⁸ Blain 1970.

⁹ Zie ook Bauman: "The Fordist factory – with its [...] smooth transmission of command from the first element of each pair to the second [...] set the metaphorical frame of reference (even if the reference was not quoted) for everyone trying to comprehend [in times of heavy capitalism] how human reality works on all its levels [...]. Its covert or overt presence is easy to trace in visions [...] [like] the Parsonian self-reproducing 'social systems' ruled by the 'cluster of values' ..." (2000, p.56-57)

¹⁰ Sawyer 2005, p.12.

¹¹ Delanda 2009b, p.15.

één component zou muteren (in eigenschappen). Dit assemblagesysteem is helder te ontleden en hiërarchisch van aard: een *prescriptief* product van de ‘transcendente’ tekentafel.

Hiertegenover staat een assemblagebenadering waarin sociale maaswerken denkbaar worden, welke zich eerder laten vergelijken met een biologische cel. In een dergelijke cel, als “evoluabel assemblage proces”¹, is het transportmechanisme een willekeurig rondrijven van celcomponenten in cytoplasma en zijn assemblage-operaties te kenmerken als ‘matching by bumping’, een ‘lock-and-key-mechanism’². Assemblage-‘planning’ is *prescriptief*, topologisch van aard: een celmembraan moet de zaak afsluiten, de Euclidische eigenschappen zijn daarin verder volstrekt irrelevant. Daarnaast zijn componenten adaptief: vooral hun relatieve, open *capaciteiten* (om geaffecteerd te worden) en niet (enkel) hun finale eigenschappen zijn van belang. Door een mogelijk grotere aanspraak op virtuele capaciteiten van componenten zijn cellen flexibel en robuust, ofwel mutatievriendelijk.

Een sociale assemblage, tegenover Parsons’ sociaal systeem, kan op deze manier ook als meer of minder flexibel worden gezien: is er sprake van een rigide, gestratificeerd systeem, of van een meer mutatievriendelijke netwerk-, of beter, maaswerkvormige assemblage. Onder het vaandel ‘post-Fordisme’, of ‘postindustrialisme’ is dit onderscheid in de organisatiesociologie al lang een bekend thema.³ Hierover meer in hoofdstuk 4. Voor nu is relevant dat de dualistische denkschema’s van actueel/virtueel, intensief/extensief en stratum/maaswerk belangrijke parallellen kennen.

Deleuze en Delanda’s begrippen actualiteit/virtualiteit, extensiviteit/intensiviteit en hiërarchie/maaswerk vinden hun herkomst in drie anti-essentialistische denkrichtingen die verenigd worden in het werk van beide: respectievelijk topologie (wiskunde), thermodynamica (fysica) en populatiedenken (evolutionaire biologie).⁴ Erg exotisch is deze combinatie overigens niet meer in de biologie, zie bijvoorbeeld Richard Dawkins over topologische ‘(auto)origami’⁵, thermodynamische ‘moleculaire zelfassemblage’⁶ en populatiedenken⁷. Ook voor een ‘essentiële’ sociologie zouden deze componenten uitkomst kunnen bieden. In de volgende hoofdstukken gaat deze theoretische assemblage (of componenten daarvan) dan ook herhaaldelijk, op verschillende fronten terug komen.

We hebben nu gezien dat verschillende epistemologische en methodologische tradities niet afkomen van hun fundamentele transcendente essenties, de schijnbaar tijd- en ruimteloze referentiepunten voor hun idealistische sociologieën. De ‘positieve middelen’⁸ die in dit hoofdstuk over deze ‘negatieve antwoorden’ op de probleemstelling al voorbij kwamen en waar we mee verder kunnen werken, kunnen we nu kort samenvatten.

Op een epistemologisch vlak kwam een ‘transcendentiaal empirisme’ naar voren als alternatief. In een dergelijke ‘kennisleer’ wordt elk kennisnemend, of beter, lerend en experimenteel onderzoekend subject als meervoudig gesitueerd beschouwd (en transcendentiaal onderzocht!) en niet als hylemorfistische ordeschepper. Een gedistribueerde cognitie/kennis wordt juist geproduceerd in een ‘desubjectiverende’⁹ setting, een collaboratieve ‘projective practice’ gesitueerd in een specifieke ‘problem space’, daar waar welopgesteld problematische

¹ Delanda 2009b, p.15.

² *Ibid.*, p.16.

³ Powell 1990, p.295, Handel 2003, p.299-301.

⁴ Delanda 2004. Delanda noemt die theoretische assemblage Deleuzes grootste verdienste, *ibid.*.

⁵ Dawkins 2009, p.226 e.v.

⁶ *Ibid.*, p.236.

⁷ *Ibid.*, p.23.

⁸ Vgl. Delanda 2002, p.40. Zie ook noot 3, p.15.

⁹ Hier komen we in hoofdstuk 4 nog over te spreken.

‘waarheidsrelaties’ relevanter worden dan te relateren en relativeren waarheden. Wetenschap is wetenscheppen.

Op een methodologisch vlak heeft dit zijn uitwerking op de kwantitatieve traditie door daaraan de eis te stellen haar gefabriceerde ‘statistisch universum’ vaarwel te zeggen en concrete, verschillend (dus niet-gefixeerd) geschaalde netwerken te gaan onderzoeken. Virtuele faseruimten en dynamische netwerken kunnen ons als ‘intuition synthesizers’ een ‘contrast space’ van *mogelijke* trajecten bieden, zodat ‘Waarom(niet)vragen’ kwalitatief ‘beantwoordbaar’ worden en er niet enkel actuele (‘snap shot’) correlaties vastgesteld kunnen worden.

De kwalitatieve traditie is gevraagd hun analytische typologieën te historiseren, opdat zij geen transcendent essentialisme in de *praktijk* brengen (hoezeer ze ook denken dat het niet anders kan). Zij zouden hun ‘symbolisch universum’ gedag moeten zeggen en hun dierbare ‘subject’ en ‘vertoog’ ook als respectievelijk subpersoonlijke assemblage van neurocognitieve modules en als transversale ‘collectieve assemblage van spreken’ gaan onderzoeken. Daarnaast kunnen ethnomethodologische benaderingen, op concrete ‘ontmoetingen’ gericht, goed aangevuld worden met complexiteitstheoretische inzichten, zodat zij collaboratieve aansluitingen kunnen vinden bij bovengenoemde kwantitatieve innovaties.

Epistemologie, methodologie, ontologie. In die volgorde is dit hoofdstuk opgesteld en wel met een reden. Het ontologische, waar we zijn geëindigd, is ook daar waar we moeten zoeken naar de reële condities die aan elke actuele epistemologische reflectie voorafgaan. Willen we een transcendentiaal empirisme bedrijven en ons heden hyperkritisch ‘historiseren’ zonder (kritisch realistisch) alsnog te vervallen in essentialisme, dan moeten wij ons wenden tot Deleuzes ontologie, welke een uitweg biedt tussen het actuele naïef voor het reële nemen en een toevlucht zoeken in transcendente abstracties.

3 De assemblagebenadering

“One God” door Charles Oggarro

“In an assemblage approach [...] words are simply one more component entering into relations of exteriority with a variety of other material and expressive components.”¹

In deze studie zal een assemblagebenadering in acht worden genomen. In een *sociale* assemblage (*agencement*)², zoals voorgesteld door Gilles Deleuze en Felix Guattari³ en nader uitgelegd en uitgewerkt door Manuel Delanda⁴ en John Protevi⁵, wordt geprobeerd de relatie tussen ‘de woorden en de dingen’ morfogenetisch te denken. De assemblage in zijn min of meer ‘gestratificeerde’ vorm komt in alle (chemische, geologische, biologische, sociale etc.) ‘registers’ voor. Voordat we de *sociale* assemblage kunnen begrijpen, moeten we echter, ten eerste een blik werpen op de ontologie die achter de benadering schuilgaat en ten tweede op de verschillende articulaties van materiële en expressieve componenten in de andere registers.

Onze wereld bestaat in een deleuziaanse, platte ontologie enkel uit assemblages en meervoudigheden (*multiplicités*)⁶. Een meervoudigheid ‘specificeert de structuur van een ruimte

¹ Delanda 2006a, p.16.

² ‘Assemblage’, zowel werk- als zelfstandig naamwoord (Palmås 2007b, p.2), is de gangbare, doch beslist controversiële vertaling van het Franse *agencement* (ook vertaald als: “‘arrangement’, ‘fitting’ or ‘fixing’”, Phillips 2006, p.108), zoals Deleuze & Guattari het gebruiken in o.a. “Mille Plateaux” (vertaling: Deleuze & Guattari 1987). Een veel gehoorde klacht is dat assemblage de ruime lading van het Franse woord niet dekt. Zie voor een uitgebreide discussie Phillips 2006, maar ook Wezemaël 2008, p.170 en Schuilenburg 2009, p.206. Het belangrijkste bezwaar is dat in het woord *assemblage* het *agency*-element duidelijk aanwezig in het woord *agencement* verliest en zo naar voren komt als de beschrijving van een passieve conjugatie. Echter, zoals al is aangestipt in het vorige hoofdstuk en nog duidelijker zal worden in de komende hoofdstukken heeft *elke* assemblage zogenaamde *emergente eigenschappen en capaciteiten* – kwaliteiten (zeker die laatste) die als *agency* aangemerkt zouden kunnen worden. Deze vertaling hoeft daarom zeker geen probleem te zijn.

³ Deleuze & Guattari 1987, Deleuze 1988.

⁴ Delanda 1997a, 2006.

⁵ Bonta & Protevi 2004.

⁶ Ook wel “multipliciteit, veelvoudigheid of menigvuldigheid” (Van Tuinen 2009, p.168). In het recente Nederlandse “Deleuze Compendium” van Romein, Schuilenburg & Van Tuinen wordt de *multiplicité* algemeen vertaald als ‘veelvoudigheid’ (2009, p.15). Hier, in deze studie, is (eerder al) gekozen voor de term ‘meervoudigheid’, welke naar onze mening meer recht doet aan het nog nader te beschrijven ordinale karakter van de reeksen waaruit deze virtuele entiteiten bestaan (‘veel-’ = numeriek, ‘meer-’ = ordinaal).

van mogelijkheden'¹. Het is zodoende 'een ruimte die regelmatigigheden in morfogenetische processen verklaart'² en wordt daarom ook wel een abstract morfologisch diagram genoemd. Virtuele meervoudigheden vormen populaties van meervoudigheden als in een fractale structuur. Elke actuele assemblage is ook een concrete veelvoudigheid van veelvoudigheden en geen naadloos geheel. Actuele, structurele veelvoudigheden staan in relatie tot elkaar in verschillende organisatievormen. In een *sociale* assemblage, als actuele veelvoudigheid, spelen bijvoorbeeld geologische, biologische en linguïstische organisatievormen een rol. Het organiseren van structurele componenten gebeurt in Deleuze en Delanda's termen door zogenaamde abstracte machines,³ immanent aan meervoudigheden. We zullen zien dat deze machines tevens meervoudigheden verbinden op een virtueel vlak. De meest simpele abstracte diagrammen zijn eigenlijk attractoren, welke door non-lineaire combinatoriek, geëffectueerd door abstracte *stratificatie*-, *consistentie*-, *zoek*- en *betekenismachines*, complexere meervoudigheden vormen. De eerste twee van deze abstracte machines komen in alle registers voor, de laatste twee laten zich vooral gelden in respectievelijk de biologische en sociale. Duidelijk zal worden dat de vier verschillende operatoren, die overigens, ondanks hun zeer abstracte (universeel divergente) aard, geen compleet uitputtende set pretenderen te zijn, in elkaars verlengde liggen. Het is de bedoeling dat we aan de hand van de bovenstaande machines de verschillende vormen die sociale assemblages (online) aannemen, kunnen verklaren.

In dit hoofdstuk zal eerst worden uiteengezet wat meervoudigheden en attractoren in de technische zin precies zijn. Dan zal in de meest abstracte zin worden uitgelegd wat een abstracte machine doet wanneer zij als *immanent* mechanisme meervoudigheden verbindt en waarom deze laatste daarom dé geschikte kandidaat zijn om essentialistische en typologische categorieën te vervangen. Vervolgens zullen, concreter, de vier verschillende abstracte machines, zoals voorgesteld door Delanda⁴, worden beschreven met voorbeelden uit de verschillende registers waarin zij zich laten gelden. Ter afsluiting van het hoofdstuk zal worden ingegaan op hoe grote linguïstische structuren als vertogen vorm krijgen en hoe deze (slechts) één component vormen in *sociale* assemblages.

3.1 Meervoudigheden en attractoren

Het begrip meervoudigheid is nu nogal vaag gebruikt. Deleuze en in navolging van hem Delanda hebben er echter een concretere, wiskundige conceptualisering van voor ogen. De definitie van de meervoudigheid in Delanda luidt:

*"a nested set of vector fields related to each other by symmetry-breaking bifurcations, together with the distributions of attractors which define each of its embedded levels."*⁵

¹ Delanda 2002, p.10.

² *Idid.*

³ Deze machines moeten niet mechanistisch, als 'triviaal', doch ook niet ouderwets vitalistisch, vanuit een 'organisch chauvinisme', als behept met een mysterieuze levensenergie die het inerte fysische ontbeert, opgevat worden, zie Delanda 1997b, p.38, 50. Het zijn aan een materiële stroom immanente machines die opereren door het onderbreken en transformeren van die stroom, door het maken van connecties (correlaties over lange afstand) tussen heterogene elementen. Zie Deleuze & Guattari 1983, p.283 e.v., 1987, p.330 en ook Bolle 1981, p.139 of Schuilenburg 2009, p.205-206.

⁴ "...Deleuze exorcises the [vitalist] ghost in the machine, but in doing so leaves us with a different [then mechanistic] notion of machine, that of a concrete assemblage of heterogeneous elements set to work by the potentials of self-ordering inherent in the virtual singularities of the actual system." (Protevi 2001, p.10)

⁵ Delanda 1997a.

⁵ Delanda 2002, p.30.

Dit behoeft enige uitleg.¹ Een te bestuderen *actuele* meervoudigheid, vanaf nu assemblage, laat zich als dynamisch systeem in kaart brengen in een n -dimensionale faseruimte, een differentiaal geometrische ‘manifold’, waarin alle *mogelijke* toestanden van dat systeem, naar een n aantal relevante dimensies, of vrijheidsgraden, worden gerepresenteerd door een punt in die faseruimte.² Wanneer door de (iteratieve) tijd heen het systeem wordt geobserveerd, wordt in deze faseruimte een traject zichtbaar, ook wel een faseportret genoemd. Dit traject laat zich door middel van differentiatie, vóór integratie³, vertalen naar een vectorveld en in dit veld worden bepaalde pre-individuele, topologische singulariteiten, als *zero vectors* zichtbaar. De kwantitatieve positie of waarde van het singuliere punt is niet te bepalen zonder specificatie van de waarden van alle andere gewone punten. Dat het kwalitatieve punt *er is*, of meerdere singuliere punten *er zijn* (als meervoudigheid, of probleem) kan echter wel bepaald worden zonder kwantificatie (actualisatie, of oplossing).⁴ Er bestaat dus een groot ontologisch verschil tussen de trajecten in het faseportret en het vectorveld met zijn singulariteiten en wel het verschil tussen het actuele (toestanden) en het virtuele (neigingen).⁵ Hoewel de faseruimte met al zijn *geïndividueerde* mogelijkheden als een mentaal construct beschouwd kan worden, is er aan de virtuele singulariteiten een van onze geest onafhankelijke status toe te dichten.⁶

De singulariteiten, als topologisch invariante entiteiten, die zich door hun abstracte aard in alle registers laten terugvinden (zij zijn ‘mechanisme-onafhankelijk’), representeren de lange termijn *neigingen* van een systeem, de attractoren en de abrupte transitieën tussen die stabiele neigingen: bifurcaties. De attractoren, als extrinsieke singulariteiten,⁷ met hun basins van aantrekking geven de actuele trajecten van het systeem asymptotisch stabiliteit, zij worden nooit, zelfs in de meest conservatieve systemen, zelf geactualiseerd. Bifurcaties zijn punten van ‘inflectie’⁸ waarop een systeem van het ene basin van aantrekking naar het andere verhuist onder invloed van in- of externe perturbatie (intensiteiten). De stabiele toestanden en de transitieën daartussen zijn endogeen gegenereerd, er is sprake van ‘zelforganisatie’⁹. De attractoren zijn niet opgelegd door andere, logisch of schaalmatig transcendente eenheden of gehelen, maar het zijn gedistribueerde, statistische effecten als product van relaties van exterioriteit tussen op zichzelf staande assemblages. Deze relaties van exterioriteit, of uitwendigheid, zijn dan ook in de meeste gevallen non-lineair: oorzaak en gevolg zijn niet proportioneel aan elkaar door de organisationele autonomie van de componenten, of beter nog, door de autonomie van de relaties tussen die componenten.¹⁰

Terugkomend op Delanda's definitie, is de meervoudigheid nu een set attractoren (in vectorvelden), verbonden door bifurcaties. Elke actuele (sociale) assemblage kent zo zijn eigen, immanente meervoudigheid, of virtueel diagram¹¹ als set universele singulariteiten¹². Het virtuele

¹ Hier zal een redelijk compacte weergave van de deleuzodelandische ontologie worden gegeven. Delanda heeft er een geheel boek aan gewijd, getiteld “Intensive Science and Virtual Philosophy” (2002), een aanrader voor degenen die naar meer snakken.

² Zo wordt door alleen lokale informatie te gebruiken (door middel van de infinitesimaalrekening) een extrinsieke coördinatisering, ofwel een van buiten eenheidscheppende Cartesiaanse ruimte, onnodig, Delanda 2002, p.11-12, 84-85.

³ Bonta & Protevi 2004, p.19, 23.

⁴ Bogue 1989, p.59.

⁵ Delanda 2002, p.28.

⁶ Delanda 2005, p.85.

⁷ Deleuze 2006b, p.15.

⁸ *Ibid.*

⁹ Zelforganisatie in de meest dubbele zin: organisatie van een transcendentiaal zelf zonder tussenkomst van een transcendent zelf.

¹⁰ Zie noot 1, p.54, voor wiskundige uitleg en Schuilenburg (2009, p.207) in ‘natuurlijke taal’.

¹¹ Delanda (2006, p.126n6) laat blijken dat ‘meervoudigheid’ en ‘diagram’ bij Deleuze en bij hem als synoniemen naar voren komen. Het ‘diagram’ wil echter ook wel eens staan voor de nog uit een te zetten ‘abstracte machine’ (Deleuze 2006a, p.32), ofwel ‘quasicausale operator’. Hier zal met ‘diagram’ enkel de virtuele structuur bedoeld worden die wij eerder ‘meervoudigheid’ hebben genoemd. De ‘abstracte machine’ wordt hier los van benoemd en beschreven, hoewel beide uiteraard in werkelijkheid niet los van elkaar staan (ja.. wederom immanentie). Zie voor een expliciet onderscheid tussen ‘diagram’ en ‘abstracte machine’ bijvoorbeeld Massumi 1992, p.17.

¹² Delanda 2006a, p.30.

diagram staat in relatie tot de actuele assemblage door ‘symmetriebrekende’ bifurcaties. Virtuele singulariteiten zijn zoals gezegd topologische entiteiten. Topologie is een vorm van geometrie, net als onder andere de differentiële en Euclidische geometrie. Wat deze geometrieën onderscheidt is een niveau van invariantie in het licht van transformaties (rotatie, reflectie, projectiviteiten, rekken, buigen etc.¹). In de differentiële geometrie, bijvoorbeeld, zijn Euclidische lengtes volstrekt onbelangrijk. Topologie is in deze zin de meest invariante, ofwel de minst gedifferentieerde, non-metrische geometrie, waarin een cirkel, driehoek en vierkant gelijkvormig zijn en enkel het verwijderen of samenvoegen van punten ‘niet mag’.² Ruimtelijk is nu voor te stellen hoe het symmetrische virtuele diagram bestaande uit topologisch invarianten zich verhoudt ten opzichte van de asymmetrische actuele assemblage. Het actuele wordt zo vanuit het virtuele geproduceerd door groepen symmetriebrekende transformaties – transformaties die worden bewerkstelligd door de nog te bespreken ‘abstracte machines’.³

Het is niet Deleuzes bedoeling te blijven hangen in mathematische modellen, zoals overduidelijk blijkt uit zijn “Logic of sense”⁴. Eerder maakt hij een wiskundige omweg en probeert hij een vertaalslag⁵ te maken naar meer traditionele denkcategorieën van immanentie en transcendentie, vooral om van deze laatste afstand te doen. Delanda doet dit op een wat meer scientistische wijze, door *piecemeal* vervanging van het metaforische door het letterlijke.⁶ Wat nu volgt is een op Delanda⁷ gestoelde, erg technische uitleg van de manier waarop meervoudigheden verbonden worden. Na deze uitleg zal hopelijk duidelijk worden waar de wiskundige metafoor overgaat in een ontologische claim.

3.2 De abstracte machine

Virtuele meervoudigheden staan in relatie tot elkaar op een fractaal immanentievlak. Fractaal omdat ‘gehelen’ en ‘delen’ nooit naadloos op elkaar aansluiten – behalve ‘segmentatielijnen’ zijn er altijd ‘vluchtlijnen’ op het vlak. De spatiotemporele dynamiek van deze nietzschiaanse krachtlijnen vormt *immanente mechanismen*, opererend door alle meervoudigheden. Deleuze & Guattari⁸ noemen deze mechanismen ‘abstracte machines’, Delanda⁹ heeft het ook over ‘quasicausale operatoren’. Voordat deze mechanismen concreter vorm krijgen in de eerder genoemde stratificatie-, consistentie-, zoek- en betekenis machines, volgt nu eerst een abstracte uitleg van wat een quasicausale operator doet en wat deze immanent maakt. Het is immers van belang, willen we essentialisme vermijden, dat deze machines geen transcendente ordescheppers zijn.

Delanda beschrijft de samenkomst van virtuele meervoudigheden als volgt:

¹ Delanda 2002, p.23.

² *Ibid.*, p.24.

³ *Ibid.*, p.84.

⁴ Deleuze 2004a.

⁵ De mogelijkheid van een dergelijke vertaalslag is niet onbetwist, zie Badiou 2000 en ook De Brabander 2006, p.24 e.v..

⁶ Mackenzie 2005, p.52.

⁷ Delanda 2002.

⁸ Deleuze & Guattari 1987.

⁹ Delanda 2002.

“...each one of the singular ideal events defining a multiplicity needs to be imagined as being extended¹ into a series of *ordinary events* which are still virtual or ideal but that, unlike singularities, already possess a minimal of actualization. Each of the series which emanates from a singularity should be imagined as being dense and defined exclusively by ordinal distances, thus constituting a one-dimensional continuum. A heterogenous continuum could then be woven from many serial continua springing from each member of the population of multiplicities. To ensure that multiplicities are meshed together by their differences, Deleuze argues that the relations among these series must be both *convergent and divergent*. In other words, the series must be made to come together and communicate but also to *ramify and proliferate*.”²

Meervoudigheden zijn aldus op een virtueel vlak een samenkomst van lijnen (*one-dimensional continua*). Deze lijnen, als ordinale series, of reeksen³ van singuliere en ‘ordinaire’ gebeurtenissen⁴, convergeren ruimtelijk en divergeren temporeel *op basis van hun verschillen*. Ruimte en tijd moeten hier als een ruimtetijdcontinuum, als relatief worden voorgesteld: ruimte is herhaling en stolling, tijd is irreversibiliteit en variatie.⁵ We moeten af van de cartesische doos en newtoniaans universele, verruimtelijke ‘tijd’ van het equilibrium.⁶ Voor Deleuze en Delanda is alles in wording, waarvan de zichtbaarheid slechts tijdschaalrelatief is.⁷

Meervoudigheden staan derhalve in ‘quasicausaal’ verband met elkaar: door middel van resonantie, of communicatie tussen hun series van gebeurtenissen veranderen zij elkaars ordinale (niet-numerieke) distributie van het ordinaire en het singuliere. De series vormen zo een abstract informatiekanaal⁸, zij maken verschil bij elkaar op basis van hun verschillen. De emissie van informatiequanta is dan een correlatie tussen veranderingen in de ordinale distributiematrices van meervoudigheden.

Delanda poneert zo, naar Deleuze⁹, het verschil tussen oorzaak en quasi-oorzaak. Oorzaken in series, trajecten van individuatie, hebben virtuele singulariteiten als incorporaal effect. Deze singulariteiten, als endogeen gegenereerde neigingen, echter, geven de causale series weer quasi-oorzakelijk een coherente *vorm*¹⁰. Het is deze impliciete, *pre-individuele* vorm die van belang is in de resonantie tussen meervoudigheden, door Deleuze ook wel een ‘condensatie van singulariteiten’ genoemd. Daarbij betreft het een pre-individuele, niet-lokaliseerbare vorm, omdat

¹ Ergens anders: “Each of the singularities defining a multiplicity must be thought as possessing the capacity to be extended or prolonged as an infinite series of ideal events. Deleuze refers to this virtual process as a ‘condensation of singularities’. [...] The singularities defining a multiplicity would become the origin of series of ordinary ideal events extending up to the vicinity of other singularities belonging to other multiplicities. (Delanda 2002, p.81)

² Delanda 2002, p.82-83.

³ Wambacq 2007, Kesel 2009.

⁴ Ordinaire, of ‘gewone’ gebeurtenissen zijn veranderingen die geen kwalitatieve transformatie teweegbrengen, geen ‘verschilmakende verschillen’, er is geen sprake van een creatief moment. Denk aan het verschil tussen de ordinaire gebeurtenis van het verhitten van water van 91° naar 92° en de singuliere gebeurtenis van het verhitten tot het kookpunt. Let wel, op een virtueel niveau moet deze verhouding tussen het ordinaire en het singuliere mechanisme-onafhankelijk (of ‘divergent universeel’) gedacht worden: *water* en de verhouding tussen ordinair punt, vriespunt en kookpunt is één mogelijke actualisatie van het virtuele diagram (als distributie van singulier en ordinair) dat er immanent aan is.

⁵ Bryant 2008, p.60.

⁶ Urry 2006, p.112.

⁷ Protevi 2001, p.10.

⁸ “In communication theory, the actual occurrence of an event is said to provide information in proportion to the probabilities of the event’s occurrence: a rare event is said to provide more information on being actualized than a common one. These events, each with its own probability of occurrence, may be arranged in a series. When two separate series of events are placed in communication in such a way that a change in probabilities in one series affects the probability distribution of the other, we have an information channel.” (Delanda 2002, p.84) In een werkelijk abstract, mechanisme-onafhankelijk en pre-individueel informatiekanaal zijn deze waarschijnlijk-heden niet numeriek, maar enkel ordinaal van aard, d.w.z. aangaande de ordinale distributie van het ordinaire en het singuliere (p.85). “Thus conceived, information transmission occurs with every physical process.” (Sayre in Delanda 2002, p.86), “even in the absence of specialized biological [cognitive] hardware” (Delanda 2002, p.124). (Zie ook Hobson 2000, p.18-19.) Merk op dat dit recht tegen Luhmanns hylemorfistische conceptie van communicatie (als synthese van van informatie, activiteit (*Mitteilung*) en begrip, Luhmann 1985, p.6) als strikt *sociologisch* basiselement ingaat. Hier komen we aan het eind van dit hoofdstuk nog over te spreken.

⁹ Deleuze 2004a.

¹⁰ Delanda 2002, p.101n62.

het gaat om een topologische vorm in een veld van differentiële relaties (vectoren) die zelf geen individuele betekenis hebben.¹

De quasicausale operator, verantwoordelijk voor de eerder genoemde symmetriebrekende transformaties (het 'vouwen')², kent nu twee taken, of 'mechanismen van immanentie': (a) *pre-actualisatie*, het *ruimtelijk* in elkaar vervlechten van meervoudigheden op basis van hun verschillen en (b) *contra-actualisatie*, het *temporeel* genereren van meervoudigheden door hen te abstraheren uit actuele intensieve processen.³

Eenzijds effectueert de quasicausale operator pre-actuele convergentiecentra van virtuele series. Deze centra zijn intensieve, differentiële velden van waaruit actualisatie kan plaatsvinden. Dit actualisatie- of individuatieproces krijgt de vorm van autokatalytische koppelingen (positieve feedback) welke aanvankelijke verschillen versterken.⁴ De quasi-oorzaak, of quasicausale operator bewerkstelligt zo, als eerste taak, op een virtueel, consistent vlak (lees: ruimtelijk) de resonantie, of positieve feedback tussen *heterogene* meervoudigheden (met elk hun *eigen* ruimte van N dimensies) op een N-1 dimensionaal niveau, als fractale lijn of punt⁵, in tegenstelling tot een transcendente bron van eenheid welke vanuit een supplementaire dimensie (N+1) opereert.⁶

Anderzijds effectueert de quasicausale operator, in een en de zelfde beweging, divergentie tussen virtuele series en zo de mogelijkheid tot variatie en creatie. Bij elke convergentie, een nader tot elkaar komen van meervoudigheden op basis van (het veranderen van) hun verschillen, worden verschillen van verschillen gemaakt, differenties gedifferentieerd.⁷ Deleuze verwoordt het als volgt:

"Difference must become the element, the ultimate unity; it must therefore refer to other differences which never identify it but rather differentiate it."⁸

Met elke convergentie (segmentatielijnen) zijn er mogelijkheden tot divergentie (vluchtlijnen), omdat er nooit sprake is van naadloze totalisatie. In de divergentie, de affirmatieve disjunctie, een paradoxaal moment (van bifurcatie⁹), verliezen dingen hun zelf of identiteit¹⁰, iets wat later deterritorialisering en decodering wordt genoemd. In dit moment wordt tevens een nieuwe articulatie van meervoudigheden mogelijk. Zo kan er een onderscheid gemaakt worden tussen relatieve en absolute divergentie, of deterritorialisatie. Relatieve divergentie is een overgang naar een andere stabiele toestand, naar een andere attractor, via intensivering¹¹, of 'perturbatie'. Dit zien we met name terug in cognitieve processen (in de ruime, 'belichaamde' zin). Absolute

¹ Voor een heldere uitleg van Deleuze(& Guattari)s idee van vorm, zie Massumi 1992, p.13-14. Wat betreft de pre-individuele, doch reële natuur van de differentiële relaties: de individuele differentiaal (dx, dy) verdwijnen in het oneindig kleine, hun relatie (dx/dy) echter niet (en bezit daarom ook een zekere autonomie van haar elementen, Deleuze 2004b, p.56-57, Duffy 2006, p.49). Pre-individuele verschillen zijn niet hegeliaanse contradicties, maar vloeiende verschillen, welke als zodanig ons ontgaan zodra wij deze conceptualiseren (als identiteiten, contradicties).

² Delanda 2002, p.84.

³ Delanda 2002, p.123, 132-133.

⁴ *Ibid.*, p.205.

⁵ De quasi-oorzaakelijke operator is (op een vlak) te definiëren als een fractale vluchtlijn, *Ibid.*, p.149n71, 205, of als een vlak met fractale (niet-gehele) dimensies dat een driedimensionale de meervoudigheid doorkruist als een 'vormloos, elastisch scherm', Deleuze 2006b, p.86-87.

⁶ Delanda 2002, p.132.

⁷ *Ibid.*, p.204-205.

⁸ Deleuze 2004b, p.68. Blijft de vraag of differentie als 'ultieme eenheid' geen nieuwe *arche* vormt: "'The major difficulty remains: is it really difference that relates the different to the different?', and not some self-same principle regulating difference? Yes. 'It is the in-itself of difference or the 'differently different', that is, the difference in the second degree, the difference with itself that relates the different to the different by itself'." (Lampert 2006, p.65) – Hoezo differentiedenken?

⁹ Voor een heldere, van Deleuze onafhankelijke uiteenzetting van de wetenschap van bifurcaties als in de oneindigheid (of oneindige snelheid) divergerende lijnen, ook in relatie tot sociale systemen, zie Ball 2004, p.284.

¹⁰ Deleuze 2004a, p.199.

¹¹ Delanda 2002, p.210, Bonta & Protevi 2004, p.78.

deterritorialisatie door vergaande intensivering of acceleraties is echte contra-actualisatie¹, in die zin dat er een nieuw arsenaal aan singulariteiten ontsloten wordt². Zo genereert de quasicausale operator, als tweede taak, door absolute divergentie nieuwe meervoudigheden.³

Hierbij moet worden opgemerkt dat de quasi-causale operator zich als ‘duistere voorbode’, of ‘differentiator van differenties’⁴ enkel *a posteriori* laat *representeren*, al is het maar vanwege het simpele feit dat taaleigen representationalistische categorieën van identiteit en gelijkenis ook een product zijn van een dergelijke operator.⁵ Om dus verdere invulling aan deze elusieve entiteit te geven is een concretisering ervan op basis van achteraf geobserveerde effecten een volgende stap. Het is uiteindelijk van belang het concept van de meervoudigheid van zijn wiskundige eigenschappen te ontdoen. Wiskunde is slechts een instrument in deze, om een ontologische claim te maken en wel die van *de realiteit van het virtuele*. Hoewel het virtuele ons ontgaat zoals de zin van iets enkel in een tweede-orde observatie bepaald kan worden, kunnen we er in de actualiteit de sporen van achterhalen.

Willen we van wiskundige ‘manifold’ naar reële virtuele ‘meervoudigheid’ denken, dan moeten wij de eerste ontdoen van alle numerieke eigenschappen. Deleuze maakt daarom, met Bergson, een onderscheid tussen discrete en continue meervoudigheden.⁶ Discrete meervoudigheden zijn die welke wij numeriek in kaart kunnen brengen in een manifold, zoals hierboven uitgelegd. Continue meervoudigheden zijn die welke we als virtuele structuren in de realiteit kunnen aantreffen. Hun distributie van singulariteiten is dan van ordinale aard (er is enkel over te spreken in niet-numerieke termen van meer en minder), dus veranderingen in die distributie zijn van *kwalitatieve* aard. Ook een wiskundige meervoudigheid is slechts een actuele assemblage, een numerieke, concrete incarnatie van een virtueel (taal)diagram zoals we nog zullen zien.⁷ In deze zin zijn epistemologie en ontologie bij Deleuze niet van elkaar te scheiden.

Een nog betere manier om meervoudigheden van hun wiskundige identiteit te ontdoen is door te laten zien hoe deze virtuele, topologische diagrammen zich uitdrukken in concrete geologische, biologische en linguïstische processen. Een goed voorbeeld is het eerder aangehaalde biologische ‘lichaamsplan’.⁸ Een lichaamsplan definieert kwalitatief een ruimte van evolutionaire mogelijkheden voor bijvoorbeeld alle gewervelde dieren. Die topologische structuur delen wij dan als gewervelden met alle andere gewervelde dieren. Shubin spreekt van ‘de vis in ons’. Alle gewervelde assemblages (soorten) zijn zo actuele instanties van een virtueel lichaamsplan.

Ook de quasicausale operator die op een zo abstract, of ongeïndividueerd mogelijk, doch immanent vlak convergentie en divergentie effectueert tussen de singulariteiten en hun series, moet, om deze te ontdoen van zijn puur mathematische gedaante, concreter gemaakt worden in (minder) abstracte machines. Actuele structuren (assemblages) en virtuele organisaties (diagrammen) worden in wisselwerking gesteld door quasicausale processen van stratificatie en destratificatie (abstracte machines). Kort opsommend, kan (pre-)actualisatie gezien worden als stratificatie, extensivering, territorialisatie en codering. Attractors, of stabiele toestanden krijgen in deze processen een prominenter bestaan. Contra-actualisatie kan hier gezien worden als

¹ Delanda 2006a, p.124n21, p.151n77.

² Bonta & Protevi 2004, p.78.

³ Delanda 2002, p.130.

⁴ Deleuze 2004b, p.145-146.

⁵ Deleuzes ‘précurseur sombre’ is wellicht zijn meest duistere concept te noemen en het gaat te ver deze hier nog verder uit te diepen. Voor een diepgaande ‘Deleuze-voor-gevorderden-behandeling’ van het concept zie Lampert 2006, p.65-113.

⁶ Deleuze 2006a, p.13.

⁷ Voor een deleuziaanse beschrijving van de ‘pragmatische mathematische praktijk’ als meervoudigheid, zie Holdsworth 2006, p.146.

⁸ Delanda 2006a, p.29, Shubin 2008, p.97.

destratificatie, intensivering, *relatieve* deterritorialisatie (cognitie) en decodering. In deze processen krijgen juist bifurcaties, of evenementen, meer ruimte.

Nu rest nog de vraag wat Deleuzes 'platte' meervoudigheden en de mechanismen van immanentie die deze produceren (divergentie) en distribueren (convergentie) nu zo immanent maakt. Waarom zijn deze immanente entiteiten zo geschikt ter vervanging van transcendente essenties en immanente typen? Alle argumenten zijn in het eerste of dit hoofdstuk reeds langsgekomen. Kort samengevat, is een *eerste* reden dat meervoudigheden (of de 'omgekeerd platoonse' 'Ideeën' bij Deleuze¹), als mechanisme-onafhankelijke potentialiteiten, in plaats van mogelijkheden, enkel op niet-gelijke wijze corresponderen met de mechanisme-afhankelijke² intensieve processen die zij geleiden en de extensieve eindproducten daarvan. Deze verschijningsvormen zijn reële en singuliere, ofwel *divergente* morfogeneses en actualisaties van die veranderlijke, universeel singuliere meervoudigheid en zijn dus geen simulacra van eeuwige archetypes en vormen geen *typologische* klassen.³ Hieruit volgt, als *tweede* reden, dat de meervoudigheden 'al hun dimensies vullen'⁴, zij behoeven geen transcendente, overcoderende dimensie: "each multiplicity defines a space of its own, that is, the absence of a space of N+1 dimensions where they would be embedded."⁵ Daar komt bij dat zij, voorgesteld als een plat vlak, met elkaar in communicatie worden gebracht door een fractale vluchtlijn (N-1), een immanente quasicasale operator en geen transcendente ordeschepper. Een *derde* reden is dat meervoudigheden 'concrete empirico-ideale noties' zijn en geen abstracte categorieën.⁶ Ze zijn dan wel niet 'helder en welonderscheiden', niet 'direct waarneembaar' – het virtuele laat zich immers alleen experimenteel 'traceren' in het intensieve en actuele⁷ – maar het zijn ook geen mysterieuze essenties die zich nu eenmaal laten be-grijpen in het licht van de rede, of 'sociale conventies'.⁸ Welbeschouwd blijven de meervoudigheden namelijk, hoewel onafhankelijk van particuliere mechanismen, van het empirische feit van het bestaan van die causale processen afhankelijk.⁹ Ze zijn als lange termijn neigingen immers het incorporale effect van die processen. Om die virtuele singulariteiten in kaart kunnen brengen, is het daarom altijd nodig, anders dan in het geval van logisch afgeleide typen, te voorzien in een gedetailleerde (transcendentiaal) empirische beschrijving van de intensieve individuaties die de actuele vormen voortbrengen.¹⁰

De op het eerste gezicht onnodig omslachtige, conceptueel inflatoire ontologie is derhalve nodig om essentialistisch en typologisch identiteitsdenken te vermijden. Delanda stelt daarbij dat Deleuzes poneren van virtuele meervoudigheden op een immanentievlak, bij elkaar gebracht door immanente abstracte machines, absoluut nog niet dé (actuele) *eindoplossing* betekent van een al eeuwenlang gaande discussie aangaande transcendentie en immanentie. Hij zegt wel, terecht, dat Deleuzes verdienste op zijn minst is geweest, het goed formuleren van het (virtuele) *probleem* als meervoudigheid van proscriptieve beperkingen waaraan een oplossing aangaande deze filosofische categorieën moet voldoen.¹¹

¹ Deleuze in Delanda 2002, p.44n10.

² Zie Delanda 2002, p.19-20. Zie ook Delanda 1997a, p.308-309n94.

³ Delanda 2002, p.61.

⁴ Deleuze & Guattari 1987, p.9.

⁵ Delanda 2002, p.132. Zo is er is geen sprake van een asymmetrie tussen 'onafhankelijke' (dimensies van de faseruimte) en 'afhankelijke' variabelen (individuaties van toestanden), maar van *wederzijdse determinaties* van verschilrelaties, Delanda 2002, p.79-80.

⁶ *Ibid.*, p.86, 102n69.

⁷ *Ibid.*, p.16.

⁸ *Ibid.*, p.85-86.

⁹ *Ibid.*, p.83, 101n61.

¹⁰ Vgl. *Ibid.*, p.88.

¹¹ *Ibid.*, p.27,134.

Nog eens samengevat bestaat de deleuziaanse ontologie uit drie sferen van¹, of perspectieven op² één meervoudige realiteit: het actuele, het intensieve en het virtuele. Van virtueel naar actueel spreken we dan van een abstract immanentie- of consistentievlak, waarop meervoudigheden samenkomen. Dit vlak bestaat niet vooraf aan die ontmoeting van meervoudigheden. De virtuele meervoudigheden staan op basis van hun verschillen als informatiekanaal in communicatie, welke wordt bewerkstelligd door abstracte machines. Zo vormen meervoudigheden nieuwe meervoudigheden in een fractale, niet-naadloze structuur. Een virtuele meervoudigheid, of diagram, is een constellatie singulariteiten. Deze topologische invarianten definiëren immanent aan actuele assemblages een ruimte van mogelijkheden voor die assemblages. Elke assemblage is slechts één, min of meer geactualiseerde, of gestratificeerde, individuatie door symmetriebrekende bifurcaties van het immanent diagram.

3.3 Stratificatie- en consistentiemachines

Nu we weten hoe een abstracte machine als quasicausale operator in de meest abstracte zin werkt en al even zijn ingegaan op hoe dit concreet invulling krijgt in algemene tendensen van stratificatie en destratificatie, kunnen we overgaan tot het uiteenzetten van de vormen die een abstracte machine aan kan nemen in concrete processen van assemblage. Hoewel er nu een beschrijving van vier te onderscheiden abstracte machines volgt, liggen deze allen in elkaars verlengde. Zij vormen zo een continuum dat (dualistisch) kan worden voorgesteld van sterk gestratificeerd tot vergaand gedestratificeerd, of, in thermodynamische begrippen, van *near-equilibrium* tot *far-from-equilibrium* opererend. Zie het als een olopend aantal mogelijkheden tot variatie (divergentie). Hoe verder van het equilibrium, of hoe dichterbij de (verschuivende) ‘rand van de chaos’³ een assemblage opereert, hoe verfijnder de daaraan immanente mechanismen, of beter, machines. De abstracte machines worden nu grofweg van gestratificeerd naar gedestratificeerd uiteengezet.

Eerst zijn er de stratificatiemachines. Eigenlijk is dit het algemene en meest bruikbare schema. Gestratificeerde structuren, door hun relatieve stilstand, zijn ook het makkelijkst te beschrijven. Stratificatie is de transformatie van structuren op de ene schaal in structuren op een andere schaal⁴ volgens een *dubbele articulatie* van expressieve en materiële componenten die *beide* hun Aristotelische substantie (extensie) en hun vorm (kwaliteit⁵) kennen. In dit proces vormen expressieve componenten de ruwe materie voor een nieuwe assemblage op hogere schaal⁶. Deleuze & Guattari noemen deze dubbele operatie een ‘abstracte machine van stratificatie’⁷. Het algemene proces van stratificatie verloopt volgens hen als volgt:

“The first articulation chooses or deducts, from unstable particle-flows, metastable molecular or quasi-molecular units (*substances*) upon which it imposes a statistical order of connections and successions (*forms*). The second articulation establishes functional, compact stable structures (*forms*), and constructs the molar compounds in which these structures are simultaneously actualized (*substances*).”⁸

¹ Delanda 2005, p.86.

² Piercey 1996.

³ Een kritiek punt van connectiviteit en communicatie, Delanda 2002, p.87, 124.

⁴ Delanda 1997a, p.60.

⁵ Delanda 2002, p.207-208.

⁶ Harman 2008, p.78.

⁷ Deleuze & Guattari 1987, p.41.

⁸ *Ibid.*, p.40-41.

Vervolgens komen zij met een voorbeeld van de geologische actualisatie van en inspiratie voor het dubbele articulatieschema:

“In a geological stratum, for example, the first articulation is the process of “sedimentation”, which deposits units of cyclic sediment according to a statistical ordering: flysh, with its succession of sandstone and schist. The second articulation is the “folding”¹ that sets up a stable functional structure and effectuates the passage from sediment to sedimentary rock.”²

Deze stratificatiemachine, zoals we zullen zien, komt echter in al haar abstractheid terug in alle registers, zij is mechanisme-onafhankelijk. De quasicausale beweging gaat van substantie naar vorm naar vorm naar substantie.³ Het is in verschillende pre-individuele vormen dat materiële en expressieve componenten samenkomen in de strata. De ‘condensatie van singulariteiten’ is er een van attractoren. Bifurcaties, oftewel kwalitatieve transformaties worden vermeden.⁴

Een voorbeeld van een sociaal stratum is de disciplinaire organisatie zoals beschreven door Michel Foucault.⁵ In de wording van de ‘panoptische’ organisatie neemt de dubbele articulatie de gedaante aan van een samenbrengen van ‘zichtbaarheden’ en ‘zegbaarheden’.⁶ In het geval van Benthams concentrische gevangenis zien we als eerste articulatie het materiële huis van bewaring dat als een sorteermachine (statistische) ordening in een populatie lichamen aanbrengt en zo een zichtbaarheidsregime installeert. Vervolgens zien we dat deze materiële structuur expressief gestabiliseerd, of gestold, wordt door middel van de zegbaarheden zoals aanwezig in het strafrecht en in noties van delinquentie. Op deze dubbele articulatie van sociale assemblages zullen we nog veelvuldig terugkomen. Voor nu is voldoende duidelijk hoe de stratificatiemachine opereert.

Behalve de strata als product van het dubbele articulatiediagram hypothetiseren Deleuze & Guattari⁷ en Delanda het bestaan van respectievelijk ‘rizomatische, zelfconsistente aggregaten’, of ‘maaswerken’ (*meshworks*). Voor deze van strata verschillende assemblages zouden aparte abstracte machines geformuleerd kunnen worden. Een abstracte consistentiemachine zou dan simultaan drie operaties bewerkstelligen: Een verzameling heterogene elementen komt samen door structurele koppelingen, ofwel functionele complementariteiten (a). Dan zijn er ‘ingevoegde elementen’, of katalysatoren nodig die de koppeling effectueren (b), om vervolgens stabiele, bijvoorbeeld cyclische gedragspatronen te genereren (c).⁸ De meest simpele voorbeelden van een maaswerk zijn zogenaamde autokatalytische circuits, zoals een ‘chemische klok’ of de gesimuleerde ‘celautomaten’. Andere mogelijke, meer complexe voorbeelden van deze maaswerken zijn magmatisch gesteente, celmetabolisme (autopoïese), ecosystemen (symbiose) of agglomeratieve economieën (lokale markten). Deze consistente aggregaten laten zich beschrijven als netwerkvormige, autokatalytische cycli. Zo schrijft Delanda over ecosystemen:

“...ecosystems are not random assemblages, but self-organized meshworks in which species are interconnected by their functional complementarities: prey and predator, host and parasite. [...] ...heterogeneity endows these networks not so much with stability (the capacity to maintain a state with

¹ ‘Folding’ is eigenlijk, in de geologie, ‘cementation’ (Delanda 1997a, p.290n82)

² Deleuze & Guattari 1987, p.41.

³ Delanda 1997a, p.290n82.

⁴ Lazzarato 2006, p.176, Hayden 1995, p.296.

⁵ Foucault 1989, Deleuze & Guattari 1987, p.66-67, Deleuze 2006a, p.41-54, Delanda 1997a, p.83-87, 158-162, Palmås 2007a, 2007b.

⁶ Deleuze 2006a, p.41.

⁷ Deleuze & Guattari 1987, p.335, Delanda 1997a, p.62.

⁸ Delanda 1997a, p.64.

relatively minor internal fluctuations) as with resilience (the capacity to absorb major external and internal fluctuations by switching between several stable states).”¹

Hier komt duidelijk naar voren dat een netwerk over een grotere flexibiliteit beschikt door ‘cognitieve vaardigheden’, door het kunnen schakelen tussen stabiele toestanden – ook wel relatieve deterritorialisatie, gevolgd door reterritorialisatie. Een maaswerk kan als opener structuur veel nieuwe *network nodes* absorberen en complexer worden, zolang deze nieuwe componenten de interne consistentie, de levensvatbaarheid maar in stand houden. Een netwerk groeit zo door ‘drift’ of accretie (wat zeker niet hetzelfde is als optimalisering).²

Later laat Delanda de absolute scheiding tussen hiërarchieën en maaswerken los, ook in termen van abstracte machines.³ Zo liggen consistentiemachines in het verlengde van stratificatiemachines en wel als volgt. Assemblages waarin de heterogeniteit van de elementen meer wordt ‘gerespecteerd’, verschillen van het strakke arrangement van de strata door de aanwezigheid van bepaalde ingevoegde elementen of gebeurtenissen, ook wel katalysatoren genoemd⁴. Strata en maaswerken liggen wat betreft hun structuur tussen volledig geordend en volledig *random* in. Expressiviteit, de tweede articulatie, krijgt in maaswerken een grotere rol toebedeeld dan in strata. Dit is wat eigenlijk het verschil maakt tussen de netwerken. Logisch volgt uit de tussenkomst van ‘oscillatory intercalary events’⁵ dat elementen onderling heterogener *kunnen* zijn. Delanda stelt dan ook dat een structuur gedomineerd door strata dan wel maaswerken respectievelijk als hoog dan wel als laag gestratificeerd (of: gehomogeniseerd) te kenmerken is.⁶

Een uiterst maaswerkvormige assemblage ver van het equilibrium is structureel zeer gevoelig en verandelijk door het grote aantal ‘ingevoegde gebeurtenissen’ tussen haar heterogene elementen. In een stratum zijn deze elementen homogeen waardoor uitgebreide ingevoegde, communicatieve gebeurtenissen functioneel niet noodzakelijk en dus relatief afwezig kunnen blijven. Weinig verschillende elementen maken weinig verschillen. Door homogenisering van de elementen wordt in strata de intensiteit (snelheid van verandering) tijdschaalrelatief laag gehouden, waardoor deze vaak de illusie wekken eeuwige essenties te belichamen.⁷

In consistentiemachines is dus meer ruimte voor expressieve componenten en katalytische gebeurtenissen. Er is meer plaats voor (positieve) feedbackmechanismen, waardoor het netwerk gevoeliger, doch veerkrachtiger wordt.⁸ Het levende systeem, in de ruime zin, meer dan het rigidere niet-levende, vermijdt dan ook typisch attractoren en zoekt de intensiteit op.⁹ Waar strata bifurcaties vermijden, vermijden heterogene maaswerken juist equilibria, of attractoren.

¹ *Ibid.*, p.107.

² Maturana & Varela 1989, p.93, Delanda 1997a, p.63.

³ Delanda 2006a, p.123n21.

⁴ “Een katalysator is een stof die een chemische reactie kan versnellen of vertragen zonder daarbij zelf een verandering te ondergaan. Een katalysator grijpt dus in de werkelijkheid in, veroorzaakt [triggers] effecten, veroorzaakt ontmoetingen die anders niet zouden hebben plaatsgevonden, en wordt toch niet verteerd of permanent veranderd tijdens deze interacties, waardoor hij elders verder kan gaan met het veroorzaken van effecten.” (Delanda 1997b, p.42). Metaalsoorten en enzymen zijn bijvoorbeeld zeer krachtige katalysatoren.

⁵ “Intercalary events”, in Deleuze & Guattari 1987, p.328, Delanda 1997a, p.292, of “intercalary elements” in Delanda 1997a, p.64.

⁶ Zie bijv. Delanda 1995, §24.

⁷ Dit zijn de laagintensieve fenomenen waar de (newtoniaanse) wetenschap zich te lang op heeft blind gestaard. Zij heeft zo zelfs de typisch non-lineaire werkelijkheid onbedoeld en over lange tijd doen vervormen in zowel ‘subjectieve’ (linearisatie in wetenschap, zie bijv. Stewart 1991, p.93) als ‘objectieve’ zin (stratificatie, homogenisering in toegepaste technologie met alle zelfbevestigende voorspellingen van dien, Delanda 1997a, p.273). De mens die zijn omgeving ontwerpt naar natuurwetten geldig in equilibriumsituaties zal vervolgens de eigenlijk slechts pragmatisch triomferende, verheven lineaire werkelijkheid van die wetten overal in (willen) terugzien.

⁸ Deze systematische veerkracht geeft een vorm van autonomie: “Een systeem dat er in slaagt, zich op deze instabiele grondslag [elementen die met hun opkomst alweer vergaan] te stabiliseren, dat de aanhoudende flux van compositie en decompositie van zijn basale elementen [gebeurtenissen] in de greep weet te krijgen en te conditioneren, kan uiteindelijk een grotere stabiliteit en autonomie t.o.v. de omgeving ontwikkelen [...] dan systemen die zijn georganiseerd op basis van duurzame elementen. [...] Juist door de instabiliteit van zijn onderbouw, door zijn ingebouwde ‘onrust’, kan een dergelijk systeem veel flexibeler opereren en sneller op zijn omgeving reageren.” (Blom 1997, p.28)

⁹ Delanda 2002, p.87.

Differenties, intensiteiten worden niet ongedaan gemaakt, ‘geëquilibreerd’, omdat het levende systeem in (non-lineaire) beweging blijft. Een levend organisme of, zoals we later nog zullen zien, een ‘levendig discours’ is dus te karakteriseren als een ver van een equilibriumtoestand opererende, dynamische assemblage. Wellicht zou in die zin de consistentiemachine een ‘katalysemachine’ genoemd kunnen worden, daar het continue linken van katalytische, de-/reterritorialiserende gebeurtenissen als haar *modus operandi* kan worden gezien:

“...this abstract operator [is] capable of *constraining* matter-energy flows of different kinds, *by* switching them from attractor to attractor.”¹

3.4 Zoekmachines

Maaswerkachtige assemblages verschillen nu van gestratificeerde door een groter aandeel van expressieve componenten. Waar in geologische maaswerken, of in andere fysische en chemische processen van autokatalyse bepaalde elementen als katalysatoren (voor elkaar) dienen, kent het biologische organisme voor het aansturen van verfijnde processen gespecialiseerde katalysatoren, of media: de genen.² Deleuze & Guattari noemen het een molecularisatie van expressie³, Delanda een interiorisatie van intensieve (lees: katalyserende) individuatiefactoren⁴ – van driedimensionale, ‘molaire’ expressie naar een ééndimensionale, sequentiële, ‘moleculaire’ code. Expressiviteit krijgt in deze een expliciete functie en vorm: een blinde, evolutionaire mogelijkheden verkennende (en verworvenheden replicerende) code, waarin een nog nader uit te leggen, aanvullende abstracte machine immanent actief is – een abstracte *zoekmachine*.

Atomen, als assemblages, drukken in hun interactie een identiteit uit in radiatiepatronen, zo hebben ook zij expressieve componenten.⁵ Deze identiteit, te zien op een spectrograaf als *fysieke* informatie heeft echter geen speciale functie (zonder aanwezigheid van een spectrograaf). Deze functieloze identiteit laat zich vergelijken met onze vingerafdrukken (in de afwezigheid van een politieapparaat dat ze verzamelt).⁶ Op zekere momenten in de geschiedenis van de aarde is deze fysieke expressiviteit functioneel geworden, eerst in de vorm van de genetische code, later ook in de vorm van (lichaams)taal. Hoewel niet allesoverheersend zien we dat in de organische en, voor ons belangrijk, sociale strata expressieve elementen een eigen leven zijn gaan leiden. Genen en woorden opgevat als codes, of ‘expressieve media’, vormen *een assemblage op zich*.⁷ Ook deze expressieve media resideren op onze planeet als populaties van concrete individuen in schaalmatige relatie tot elkaar (nucleotides, genen, chromosomen; klanken, woorden, zinnen). Om een idee te krijgen van het karakteristieke opereren van biologische assemblages waarin genetwerkte genen als katalyserende opslagmedia figureren, moeten we eerst uiteenzetten waarin zij met geologische assemblages overeenkomen: de immanente aanwezigheid van een abstracte stratificatiemachine.

Organismen, of diersoorten, moeten als ‘dissipatieve structuren’ in een stroom aan biomassa en genen worden gezien.⁸ Ook zij kunen als assemblages min of meer gestratificeerd zijn. Genen

¹ Delanda 1997a, p.292, mijn cursivering.

² Preciezer geformuleerd zijn het de ‘tertiaire structuren’, enzymen, gevormd middels instructies zoals neergeslagen in de genen, die als katalysatoren fungeren in het biologische celmetabolisme (Dawkins 2009, p.238).

³ Deleuze & Guattari 1987, p.59.

⁴ Delanda 2002, p.208.

⁵ Delanda 2006c.

⁶ Delanda 2006a, p.15.

⁷ *Ibid.*, p.15, 44.

⁸ “...the ability of dissipative systems [is] to transfer their positive entropy (i.e. the build up of internally generated disorder [complexity]) to their immediate surroundings at a faster rate than they produced them...” (Reed & Harvey in *Smith & Jenks 2005, p.145*)

consolideren of dynamiseren als katalysatoren de identiteit van die biologische assemblages (en zijn geen blauwdruk van een eindvorm zoals een hylemorfistische genetica ons zou kunnen laten geloven¹). De basis van elk consistent ecosysteem zijn planten en micro-organismen, de gestratificeerde ‘hogere’ diersoorten daarin “are just fancy decorations”². De stroom aan genen als zijnde (potentieel) continu, kan ingekapseld worden in strata: soorten organismen. Een abstracte stratificatiemachine bewerkstelligt dit als volgt. Een diersoort, of haar genenpoel (a, substantie) kan gezien worden als historische uitkomst van een sorteerproces, een accumulatie van genetische materialen onder invloed van selectieprocedures (b, vorm). Vervolgens effectueert een consolidatieproces in de vorm van reproductieve isolatie (een ‘ratelmechanisme’) (c, vorm) een nieuwe soort (d, substantie).³ Bij ratelmechanismen moet gedacht worden aan geografische scheiding van groepen en seksuele selectie op basis van kenmerken en signalen die respectievelijk extern en intern scheidingen kunnen veroorzaken binnen soorten.

In minder gestratificeerde, kleine organismen zijn de barières minder sterk en is de genenstroom continuer. Planten hybridiseren, bacteriën wisselen genen uit en in speciale gevallen wisselen dieren genen uit via retrovirussen (of door tussenkomst van mensen, via biotechnologie). Zo vormt de evolutie van het leven minder een boomachtige en meer een rizomatische, of maaswerkachtige structuur dan hoe deze altijd is voorgesteld.⁴ De genenstroom door grote dieren kent een verticale vorm, van generatie op generatie, die door micro-organismen kent ook een horizontale vorm, van soort naar soort (via plasmiden).

We kunnen ons nu voorstellen dat ecosystemen waardoor genen en biomassa stromen als min of meer gestratificeerd voorkomen. Het ecosysteem ontwikkelt zich consistentiemachinerie als maaswerk van genen(pakketten) en voedselketens door natuurlijke drift, een blind voortbewegen van stabiele toestand naar stabiele toestand. Daar tegenover is, bijvoorbeeld, met de komst van de mens dit ecosysteem in bewoonde gebieden veranderd in een sterk gestratificeerd metabolisch systeem waarin de mens ‘bovenaan’ lijkt te staan.

Levende assemblages, hoe gestratificeerd ook, kennen een meer maaswerkachtige structuur vergeleken met hun geologische tegenhangers. Er is altijd een grote(re) rol toebedeeld aan katalytische factoren. Zij bewegen zich verder van het equilibrium, waardoor er sprake is van een grotere dynamiek. Dit is eigen aan de intensievere maaswerken en hun immanente consistentiemachines. Maar zoals aangekondigd is er een aanvullende abstracte machine actief in de evoluerende levende systemen, waarmee deze laatste zich onderscheiden van dynamische fysische processen:

“Some four billion years ago a molecule that could copy itself emerged by accident from a primeval chemical soup. This was the first replicator, and soon the soup would have been filled with identical replicating molecules, each producing more copies of itself. Copying errors would inevitably have led to variations and then competition among the variant replicators for the necessary building blocks.”⁵

De aanvullende abstracte machine zou ‘evolutie’ als verschijnsel (inmiddels bijna synoniem aan ‘het leven’) voor zijn rekening kunnen nemen. Genen *repliceren zichzelf variabel*, onderhevig aan ecologische selectiedruk. De combinatie van beide processen van variabele replicatie (het niet exact, of imperfect, kopiëren) en selectiedruk (abstracter: een sorteerapparaat) resulteert in een wat Delanda noemt ‘searching device’ of, in navolging van Deleuze & Guattari, ‘probe

¹ Vgl. Dawkins 2009, p.214-220

² Delanda 1997a, p.105.

³ *Ibid.*, p.136.

⁴ Deleuze & Guattari 1987, p.10-11, Delanda 1997a, p.308n89.

⁵ Johnston 2008, p.122.

head'¹. Deze 'abstracte sonde' verkent *blind* een meervoudigheid, of *fitness landscape*, van mogelijke organische vormen, van niet eerder geactualiseerde stabiele toestanden (attractoren) die de betreffende assemblage kan aannemen. In een genennetwerk wordt deze abstracte sonde geactualiseerd, daar genen evolutiegewijs als katalysatoren soorten intensiveren en van stabiele toestand laten switchen. De populatie genen werkt dan als een leermechanisme,² een katalysator van relatieve deterritorialisaties.

Om de *abstracte* zoekmachine echter niet als 'essentie van het leven' te kwalificeren, is het nodig de mechanisme-onafhankelijkheid ervan aan te tonen. Delanda stelt dan ook dat hetzelfde diagram opgaat voor Dawkins' 'memen', zoals aanwezig in animale gedragspatronen (denk aan vogelzang), of Hollands 'genetische algoritmen', zoals in de informatica.³ Evolutie vindt dus ook werkelijk, *niet-metaforisch* plaats in die gevallen. Hetzelfde geldt (gedeeltelijk) voor culturele replicatie:

"Cultural replicators may be viewed as having phenotypic effects similar to [enzymic] catalysis."⁴

In de memen van Dawkins zien we een vorm van (proto)culturele materialen, sterk verbonden met processen van territorialisatie en paringsrituelen, zich besmettelijk replicerend door *imitatie*. In sociale assemblages vinden we ook deze memen terug, zich als culturele materialen 'horizontaal' verspreidend: van één op één, van volwassene op volwassene en van één op velen, van leider op volgelingen.⁵

In terms of the number of channels for transmission, the flow of cultural materials in human societies is quite open, and in that sense akin to the flow of genes through bacteria. Cultural replicators flow vertically in a one-to-one structure (from parents to offspring) or in a many-to-one structure (as when the adults in a community exercise pressures on a child). Cultural replicators also flow horizontally, from adult to adult (one-to-one) or from leaders to followers."⁶

De abstracte zoekmachine is zodanig ook immanent aan sociale assemblages in de vorm van memen. Memetische diffusie (met daarin een véél grotere mutatiesnelheid aanwezig dan in genetische transmissie⁷), ofwel blinde, variabele immitatie, zouden we bijvoorbeeld terug kunnen zien in een 'institutioneel mimetisch isomorfisme'⁸, waardoor innovatieve praktijken zich als besmettelijk verspreiden door economische maaswerken.⁹ In combinatie met een economische, of organisatoneel ecologische, selectiedruk resulteert dit eveneens in een zoekmachine.¹⁰

Sociale assemblages kennen nochtans een tweede 'verticale' stroom van culturele replicatoren: *normen*. Het is in deze talige materialen dat een tweede aanvullende abstracte machine zich laat ontdekken:

"...cultural evolution involves more than one searching device: while some materials replicate through *imitation* (and, hence, are analogous to birdsongs or, more generally, to memes), others replicate through

¹ Delanda 1994, p.265, 1997a, p.139.

² Delanda 2006a, p.45.

³ Delanda 1994, p.265, 1997a, p.139.

⁴ Delanda 1997a, p.147.

⁵ *Ibid.*, p.145-146.

⁶ Delanda 1997a, p.145.

⁷ Sperber 1985, p.75.

⁸ DiMaggio & Powell 2003.

⁹ Delanda 1997a, p.146.

¹⁰ *Ibid.*, p.280.

enforced repetition: children do not simply learn to imitate the sounds and grammatical rules that make up a language, they *adopt them as a norm or repeat them as a rule.*"¹

3.5 Betekenismachines

Katalytische restricties (genen, memen, normen) kunnen in combinatie taalachtige systemen vormen.² Wat sociale assemblages kenmerkt is de grote rol van de taal als expressief medium, als katalysator. Sociale expressie voltrekt zich bovenal via het gebruik van 'linguïstische materialen': klanken, woorden, zinnen, vertogen.³ Woorden in series, als *speech acts*, hebben als gespecialiseerde expressieve media voor sociale assemblages dus vooral een functie als katalysator (*trigger*) in de tweede articulatie, ter consolidatie van de effecten van de eerste articulatie.⁴ Zo wordt via deze media de identiteit van de assemblage versterkt of juist verzwakt. Een taal dient niet enkel om te rapporteren, het representeren van de werkelijkheid, maar vooral ook om te commanderen, 'gehoorzaamheid' bewerkstelligen.⁵ Om te begrijpen wat voor uitwendige functie taal kan dienen in een sociale assemblage is het wellicht het beste hier eerst een blik te werpen op de morfogenese van dit medium als 'assemblage op zich'.

Een taal communiceert niet alleen informatie over de wereld, maar ook 'sociaalindexicale' informatie over het netwerk van sprekers waar een de taalgebruiker aan deelneemt.⁶ Taal wordt hier⁷ historisch gedacht als bestaande uit klinkers en medeklinkers,⁸ syntactische patronen en semantische distincties – allen replicatoren, gereproduceerd in historisch concrete sociale groepen, of netwerken, door overdracht van generatie op generatie en op nieuwe sprekers als 'sociale verplichting'⁹, als *norm*.

Een dubbele articulatie van taalstrata, een 'geologie van de taal', ziet er als volgt uit. De spatiotemporeel voorhanden replicatoren (memen) worden als talige materie (a, substantie) door groepsdynamiek geselecteerd en gesorteerd (b, vorm), om vervolgens door *communicatieve isolatie* (c, vorm) te worden samengevoegd tot een relatief afgescheiden verzameling (d, substantie). Zo ontwikkelen zich vanuit (continua van) lokale dialecten, vaak met tussenkomst van taalunificerende instituties, standaardtalen (zoals Latijn of nationale standaarden) en

¹ *Ibid.*, p.145.

² Delanda 1997a, p.292n92.

³ *Ibid.*, p.183.

⁴ "...the flow of replicators (whether genes, memes, norms, or [organizational] routines) constitutes only half the story. The flow of matter and energy through a system [...] is of equal importance, particularly during intensifications. The role of genetic and cultural replicators (or, more accurately, of the phenotypic effects of those replicators) is to act as catalysts that facilitate or inhibit the self-organizing processes made possible by intense matter-energy flows. It is these flows that determine the nature of the thermodynamic stable states available to the system; the catalysts act merely as control [feedback] mechanisms, choosing one stable state over another." (Delanda 1997a, p.146-147) Zie ook (in het Nederlands) Bolle 1981, p.139.

⁵ Deleuze & Guattari 1987, p.76.

In minder harde woorden: "[As] the 'elementary unit of language, the order-word is a trigger of incorporeal transformation. Language is therefore not oriented to representation, but to experimentation and to practical effect; order-words are assembled in a regime of signs, and intervene in bodies, as expression directing content in an assemblage." (Bonta & Protevi 2004, p.120) Zie ook Massumi 1992, p.31. Wat betreft het verschil tussen rapporterende, of codificerende, en bevelende, of evaluatieve, taaldaden, zie Ruesch & Bateson 1968, p.176 e.v..

⁶ Nettle & Dunbar 1997, p.94.

⁷ Met Delanda 1997a, p.183 e.v..

⁸ De interne taaldynamiek van klinkers en medeklinkers in de gesproken taal (met immanente attractoren, stratificatie-, consistentie- en zoekmachine, zie Delanda 1997a, p.320n61) en desemantisatie en grammaticalisatie van woorden, hoewel in relatie te brengen tot sociale dynamieken, zijn voor nu niet van veel belang (zie daarvoor Delanda 1997a, p.209-211). Hier zal nu ingegaan worden op de externe, sociaaldynamische taalstructuur.

⁹ Deleuze & Guattari 1987, p.79.

vervolgens als reactie daarop de zogenaamde ‘pidgins’ en ‘creoles’.¹ In de taal, over grote tijdruimtelijke schalen, zien we dus ook strata en maaswerken ontstaan. Zoals het ‘klassieke’ grote dierenrijk als ‘fancy decoration’ van de door micro-organismen, planten en kleine dieren (vaak gezien als ‘onkruid’ of ‘ongedierte’) gedomineerde biosfeer gezien kan worden, kunnen solide theorieën in al dan niet mathematische standaardtalen als fraaie uitspattingen in een sociale wereld vol dynamische, vaak ‘inferieur’ geachte, Bargoense taalproducten worden beschouwd. In een continu maaswerk van *middelen, memen en woorden* zien we strata ontstaan in de vorm van media-, taal- en onderwijsinstituten, woorden- en grammaticaboeken. Bovendien is ook immanent aan een taal een abstracte zoekmachine te ontwaren in de blinde driftdynamieken van desemantisatie en grammaticalisatie.²

In een linguïstisch maaswerk is horizontale replicatie (memetische immitatie, drift) aanstekelijk aanwezig, waar in taalstrata (in gemeenschappen, organisaties, naties) verticale *afgedwongen repetitie* van normen dominant is. Deze afgedwongen repetitie door nieuwe (generaties) sprekers maakt een verdere complexificatie op basis van beperkingen op taalconstructies mogelijk en kan zo een tweede te postuleren “abstracte machine van combinatorische restricties”³ gaan belichamen. Deze tweede aanvullende operator zullen zij hier een *betekenismachine* noemen. Deze abstracte operator heeft veel weg van de zoekmachine, maar waar deze laatste bestaat uit de combinatie van variabele replicatie en (indirecte) selectiedruk (met de nadruk op de ‘externe’ ‘reproductieve isolatie’) zien we in de non-genetisch evolutionaire betekenis-machine een combinatie van variabele replicatie en (directe) groepsdynamiek (met het accent op ‘interne’ ‘seksuele selectie’). Communicatieve isolatie, als tweede articulatie in taalassemblages, heeft dus minder met geografische afsluiting dan met het afdwingen van normen in sociale netwerken te maken. We zullen in het volgende hoofdstuk zien dat zoek- en betekenis-machine zich onderscheiden als immanente mechanismen van respectievelijk ‘broadcast’ en ‘directed search’⁴ strategieën, welke beide een belangrijke rol spelen in de dynamiek op sociale netwerken.

De combinatorische complexificatie van replicatoren die in de taal bewerkstelligd wordt geschiedt vooral in de samenvoeging van woorden tot zinnen (en niet in de betekenisloze combinatie van klanken tot woorden⁵, zeldzame onomatopeeën daargelaten). Het is in deze dat een abstracte betekenis-machine dienst doet. Dit is geen wild idee, een dergelijke machine is voorgesteld door de bekende linguïst Chomsky in de vorm van een ‘abstracte robot’, aanwezig in ieders hersenen.⁶ Hij stelt dat wij een aangeboren set taalautomata belichamen (*finite-state automata, context-sensitive and context-free robots, Turing machines*) welke er voor zorgen dat wij grammaticaal juiste zinnen kunnen herkennen en produceren. Een taal bestaat voor Chomsky uit een vocabulaire en een set generatieve (congenitale *deep structure*) regels en een set transformationele (specifieke taaleigen) regels en zijn robot kan op basis daarvan variabel zinnen produceren. Chomsky’s motivatie voor het postuleren van een aangeboren automaat is onder andere het feit dat kinderen een taal niet leren door expliciete grammaticale regels te leren.

Voor Deleuze & Guattari is Chomsky’s (cartesiaanse) robot nochtans *niet abstract genoeg*.⁷ Een werkelijk abstracte machine van de taal zou verband moeten kunnen houden met een pragmatische, (micro)politieke dimensie. Taal is als expressief medium, ondanks dat we het hier

¹ Delanda 1997a, p.196-197.

² Delanda 1997a, p.210.

³ *Ibid.*, p.219, 264.

⁴ Zie Watts 2003, p.136.

⁵ Harris 1991, p.321-322, Delanda 1997a, p.210.

⁶ Delanda 1997a, p.216.

⁷ Deleuze & Guattari 1987, p.7

apart proberen te behandelen als assemblage op zich, nooit geheel te scheiden van haar materiële pragmatiek. Er is geen synchrone, universele kern van taal welke los staat van sociale (gebruikers)dynamiek¹, een indruk die wel gewekt wordt bij De Saussure of Chomsky. Met het aan de kant schuiven van een ingeboren grammaticarobot *als bepalend* voor de interne dynamiek van de taal² moet echter wel iets anders de combinatorische productiviteit (van een oneindig aantal zinnen uit een beperkt aantal woorden en regels), zoals die aanwezig is in taalgebruik, kunnen verantwoorden. Delanda geeft de abstracte machine ter vervanging van Chomsky's automata meer dan Deleuze & Guattari invulling en wel aan de hand van de taal- en informatietheorie van Zellig Harris.³ Hij zet daarmee de eerste, theoretische stap in de richting van een eerder gestelde doelstelling:

“Perhaps one day linguists will be required to test their theories in a virtual environment of interacting intentional entities, so that the rules of grammar they postulate for a language can be shown to emerge spontaneously from the dynamics of a population of speakers (instead of existing in a [Chomskyan or Saussurian] “synchronic” world, isolated from the actual interactions of several generations of speakers.)”⁴

In de theorie van Harris is taal een zelforganiserend systeem waarin syntactische en semantische eigenschappen van woorden enkel voortkomen uit hun relatie tot andere woorden.⁵ Er komt geen metataal ('diepe' regels en primitieve woordsoorten) en geen aangeboren robot bij kijken in het bepalen van regels. Die impliciete, statistisch bepaalde regels van betekenisgeving worden geleerd door *regelmatige* blootstelling aan gebruik en participatie. Het leren van een taal door het herkennen van patronen in de frequentie van samenvallen van woorden sluit goed aan op de idee van het humeaans connectionistisch subject, zoals dat in het volgende hoofdstuk uiteen zal worden gezet. Nu rest echter de vraag wat combinatorische restricties precies zijn en hoe zij (gedistribueerd) tot stand komen. Hiervoor moet de taal informatietheoretisch benaderd worden.

Materiële woorden dragen volgens Harris combinatorische restricties met zich mee. Preciezer, zij dragen door hun fysiek gevormde patronen (zoals de nullen en enen in een computer) informatie (bits) mee over hun frequentie van voorkomen in combinatie met andere woorden. Deze informatie stelt eisen aan het *te volgen* woord in de constructie van een zin. Een simpel voorbeeld is het lidwoord waarop altijd een zelfstandig naamwoord volgt.⁶ Deze *normatieve* restricties worden spatiotemporeel, decentraal geactualiseerd en doorgegeven als sociaal afgedwongen informatie. Te verwachten (of sociaal verwachte) combinaties dragen weinig informatie, exotische combinaties veel. De restricties moeten worden gezien als afwijkingen van equiprobabiliteit, of willekeurigheid van combinaties. Een aan taal immanente betekenisemachine welke de 'combinatorial constraints' en bijgevolg (historisch, statistisch) linguïstische universele singulariteiten effectueert⁷ bedient zich grofweg van drie typen van die restricties: waarschijnlijkheids-, operator-argumentrestricties en reducties.

¹ Delanda 1997a, p.218.

² Er zijn overweldigend veel aanwijzingen voor het bestaan van gespecialiseerde 'taalmodules' in de hersenen, Frazier 1999, p.557. Dit bestaan willen we hier zeker niet ontkennen. Echter, het gaat er hier om, vanuit een informatietheoretisch oogpunt, naar Harris, zie ook Stalnaker 1999, p.678, 679, dat deze domeinspecifieke, neurocognitieve leermodules (nog te bespreken in het volgende hoofdstuk) niet bepalend zijn voor de expressieve dynamiek van de taal. Hiervoor is het postuleren van een 'sociale assemblage van spreken' vereist. Bovendien wijst neurocognitief onderzoek er op, zie Patel 2003, dat dezelfde neurale modules worden ingezet in zowel de omgang met muziek als met gesproken taal, een bevinding die weer aansluiting vindt bij de hier (met Harris en tegenover Chomsky) uiteengezette, *genoeg* abstracte betekenisemachine immanent aan de beide expressieve praktijken.

³ Delanda 1997a, Harris 1988, 1991.

⁴ Delanda 1994, p.277.

⁵ Harris 1988, p.113.

⁶ Delanda 1997a, p.219.

⁷ *Ibid.*, 321n70.

De *waarschijnlijkheidsrestricties* hebben vooral betrekking op woorden en hun statistisch samenvallen (als slechte vertaling van *co-occurrence*). Woorden beperken het aantal andere woorden dat op hen kan volgen of überhaupt met hen in één zin kan staan. Elk woord kent spatiotemporeel een dynamische verzameling van frequent ermee samenvallende woorden, een selectie welke er de *betekenis* van vormen. (Woordenboek)definities zijn *het product* van conventionalisatie van waarschijnlijkheidsrestricties.¹ Hoewel zeker niet onmogelijk (zoals deze zin bewijst), wordt het moeilijk om ‘staafmixer’ en ‘nijlpaard’ in één coherente zin te krijgen. ‘Staaftmixer’ en ‘keuken’ of ‘nijlpaard’ en ‘modderpoel’ zijn veel waarschijnlijker combinaties, doch ook niet noodzakelijk. Informatiehoudende woordcombinaties zullen ergens tussen deze uitersten liggen: tussen willekeurigheid en vanzelfsprekendheid (ze zijn contingent).

Fundamenteler in de structurering van taal zijn de afhankelijkheids- of *operator-argumentrestricties* welke meer betrekking hebben op het vormen van zinnen. Dit zijn restricties tussen *woordsoorten*. Het gaat dan om het effect dat operatoren (bijwoorden, bijvoeglijke naamwoorden, voorzetsels etc.) hebben op argumenten (zelfstandige naamwoorden: onderwerp, lijdend voorwerp). Ook hier zijn vreemde combinaties, alleen dan van operatoren en argumenten, het meest informatiebevattend, maar ook tot op zekere hoogte. Via operator-argumentrestricties wordt het mogelijk te spreken over complexe *situaties* en niet enkel over individuele objecten of gebeurtenissen.

Dan zijn er nog de *reductierestricties* welke, wanneer het samenvallen van bepaalde woorden zodanig veel voorkomt en hun combinatie dus heel weinig informatie draagt, twee woorden kunnen samentrekken of zelfs een van beide helemaal kunnen verwijderen.² Zo wordt betekenis op verschillende manieren in verschillende talen ‘samengeperst’, waarbij, om duidelijkheid te scheppen tussen sprekers, decompressie vaak nog mogelijk is en ook gevraagd wordt. Simpele woorden kunnen zo een complexe betekenis hebben.³ Door reducties ontstaan aldus bepaalde woordsoorten (bijvoorbeeld bijwoorden, voornaamwoorden of samentrekkingen) en affixen.⁴ Een voorbeeld van reductie in een zin: “Sjaan draagt laarzen, de laarzen zijn van leer” wordt “Sjaan draagt leren laarzen”. Of in een woord: “Sjaak speelt op de basgitaar in de rockband Kyuss” wordt (lokaal) “Sjaak bast bij Kyuss”.⁵ Alle drie de combinatorische restricties betekenen een vertrek van een situatie waarin alles mogelijk is, zij bewerkstelligen redundantie in het samenvallen van woorden, ofwel betekenis.⁶

De nu geschetste, aanvullende abstracte betekenis-machine die wél abstract genoeg is moet uiteraard niet degenereren tot een essentie van taal – die is er namelijk niet. Net als de andere abstracte machines moet ook de betekenis-machine divergent universeel, of mechanisme-onafhankelijk zijn. Harris’ model van combinatorierestricties voldoet aan deze eis: wanneer de combinatorische restricties worden aangescherpt ontstaat zo iets als logica of wiskunde, wanneer zij lossier worden muziek.⁷ Door het gebrek aan waarschijnlijkheidsrestricties in de wiskunde en

¹ *Ibid.*, p.220.

Het zeer dynamisch evolueren van de taal, geëffectueerd door de betekenis-machine, kan zo *a posteriori* vastgelegd worden, door dubbele articulatie, als institutioneel voorgeschreven beperkingen. Omdat het om een stratificatie achteraf gaat, een kunstgreep uit een historisch geformeerd maaswerk aan combinatorierestricties, zijn de inherent dynamische taalassenblages nooit volledig vast te leggen, er zijn altijd vluchtlijnen. Taal kan zo ook zeer gezagsondermijnd zijn: hoe meer informatiehoudende, exotische katalysatoren in het spel, hoe meer intensiteiten, of ‘problemen’.

² Harris 1988, p.20.

³ Delanda 1997a, p.221.

⁴ *Ibid.*

⁵ vgl. Harris 1991, p.7.

⁶ Harris 1988, p.82

⁷ Harris 1991, p.305 e.v., Delanda 1997a, p.222-223. Harris noemt nog andere (hypothetische) kandidaten: taalkunst, dierlijke communicatie en gebarentaal voor doven, 1991, p.309.

logica bijvoorbeeld, kan deze taal op zichzelf geen ‘zinvolle’ uitspraken doen.¹ Muziek daartegen is minder een informatiedrager, het laat zich herhaaldelijk beluisteren (hoewel..) zonder informatie te verliezen.

Nu wij hebben vastgesteld dat een taal een heterogene, volledig historische en zichzelf organiserende assemblage is welke geen transcendente ordeschepper als Chomsky’s cartesiaanse robot nodig heeft, kunnen we concluderen dat het expressieve medium een volledig sociaal verschijnsel is. Dat is, taal staat in uitwendige relatie tot groepsdynamieken, een pragmatische, (micro)politieke dimensie. Dit leidt tot het theoretiseren van een mechanisme van normafdwinging, zo stelt Delanda:

“...that the abstract machine may be directly connected to a social dynamics. Specifically, the core of Harris’ model involves a process through which statistical regularities in usage are gradually transformed through standardization into required constraints. But these institutional requirements would have no reality if there was no mechanism through which social obligations could be enforced.”²

Delanda doet een suggestie welke een ingang biedt Harris’ model uit breiden om de historische emergentie van grotere, coherente verzamelingen waarden en overtuigingen, ofwel *vertogen* te verklaren. Normafdwinging, indirect (statistisch) uitgedrukt in het gebruik en direct in het educatief opleggen van taalmanieren, is (on)mogelijk op basis van (een gebrek aan) intensieve groepshechting in een sociaal netwerk, uit te drukken in de topologische netwerkparameters ‘dichtheid’ en ‘multiplexiteit’. Dichtheid is de mate waarin de mensen die men in het netwerk kent elkaar kennen, of mensen ‘gedeelde vrienden’ hebben, om het maar eens in Hyves-termen te vertalen. Multiplexiteit, ook wel ‘meerstrengigheid’, is de mate waarin men in allerlei activiteiten afhankelijk is van die kennissen (‘vrienden’) en kennissen van kennissen, ofwel in hoeverre er meerdere capaciteiten (naasteliefde, collegialiteit, professionaliteit etc.) worden aangesproken in de relaties.³ De op basis van groepsdichtheid en -multiplexiteit afgedwongen normen vormen (versterken of verzwakken als katalysatoren) collectief de grenzen van het netwerk. Topologische, impliciete vormen van connectiviteit in netwerken van taal én van sprekers beïnvloeden zo elkaars distributie van capaciteiten tot verandering. Vanuit dit model van een sociale taalassemblage, tegenover een subjectivistisch of structuralistisch taalsysteem en gelijk Deleuze & Guattari’s ‘collective assemblage of enunciation’⁴, kan de stap gemaakt worden naar het conceptualiseren van grotere taalproducten als vertogen.

Delanda wijst Mary Douglas’ vermaarde groep/raster-theorie, welke veel gemeen heeft met het bovenstaande model van dichtheid en multiplexiteit, aan als mogelijke kandidaat voor die taak. Dichtheid en multiplexiteit (bepalend voor met *wie* men omgaat) vormen echter slechts één dimensie bij Douglas (de groepsdimensie⁵). Haar theorie vangt in één diagram met *wie* en *hoe* men in interactie staat in een netwerk.⁶ Zij onderscheidt aldus twee dimensies, oftewel relevante vrijheidsgraden en wel groepsbetrokkenheid en rasterbeheersing.⁷ De rasterbeheersing moet gezien worden als de inachtneming (cognitie) van normen welke buiten het netwerk van sprekers, de ‘taalgemeenschap’, gelden.⁸ Delanda, met een meer complexiteitstheoretische insteek, spreekt

¹ Harris 1991, p.305.

² Delanda 1997a, p.223.

³ *Ibid.*, p.318n15.

⁴ Deleuze & Guattari 1987, p.80, 524n10.

⁵ Douglas 1982, p.3

⁶ Delanda 1997a, p.224.

⁷ Douglas 1982, p.3.

⁸ We zien zich hier mogelijk een vicieuze cirkelredenering voordoen in Douglas’ definiëren van de rasterdimensie: een wereldbeeld, of ‘cosmologie’, bestaande uit normen, wordt bepaald door (externe en interne) normen. Productiever is het deze dimensie te definiëren als de informatietechnische openheid van een taalgemeenschap: Een tijdruimtelijk gesitueerde groep lichamen (de sprekers) is onderhevig aan een

respectievelijk van de *intensiteit* van groepsloyaliteit en centrale regulering op basis van welke vertogen zichzelf organiseren.¹ Wanneer toegepast op een *lokaal* netwerk, op een concrete assemblage van sprekers (en dus nooit op de illusoire ‘maatschappij als geheel’) onderhevig aan de groep- en rasterintensiteiten, kunnen drie van de daaruit resulterende vier categorieën van ‘mogelijke sociale omgevingen’² als attractoren worden gezien in het morfologisch diagram,³ immanent aan de constructie van een vertoog.⁴

Hoe gaat dit in zijn werk? Verzamelingen (woorden in) zinnen, of ‘proposities’ die standen van zaken, verlangens, overtuigingen en universele concepten uitdrukken vormen een lokaal bepaald discours. Telkens wanneer een assemblage sprekers bij elkaar komt kan er rond allerlei conjuncties (breed opgevat⁵, als ‘ingevogde evenementen’) van proposities gesproken worden over identiteiten, functionaliteiten en totaliteiten. Om een begrip te krijgen van deze gebeurtenissen immanent aan elk vertoog, moet er gekeken worden naar het uiterst elusieve begrip ‘zin’.

3.6 Zin in assemblages

Zin (*sens, Sinn, sense*)⁶ is de ‘expressieve dimensie’⁷, ofwel de virtuele dimensie⁸ immanent aan de assemblage van een materieel woord, zin of verhaal en de stand van zaken die er door *beschreven* wordt: het *interface* tussen materie en expressie,⁹ daar waar beide nog niet te onderscheiden zijn.¹⁰ Het is een gaande *gebeurtenis* aan de oppervlakte van de interactie tussen die materiële componenten van een (hier beperkt tot sociale) assemblage. Het laat beide autonome sferen (materiële en expressieve componenten) op basis van hun differentie communiceren.

(multisensorisch) zichtbaarheidsregime, een topologie van percepten (en affecten) die zich voegt naar de gerichte cognitieve operaties die deze groep min of meer gedistribueerd bezighoudt. Enkel een perceptuele inachtneming, ook een talig (‘logistiek registreren’, Delanda 2006a, p.74), van de (biologische, psychologische, ecologische) omgeving van de assemblage sprekende lichamen – in abstracte, informatietheoretische termen, het toelaten van ruis (*noise*, Taylor 2001, p.121) met informatie-asymmetrieën als gevolg – werkt al statistisch, topologisch differentiërend, vgl. Ball 2004, p.157-158. Mogelijke (namen voor bepaalde) ruimtelijke zichtbaarheidsconfiguraties, als ‘informatiesystemen’, zijn het ‘fort’, vgl. Burgers & Engbersen 1999, p.29, 241, of het ‘panopticum’, Foucault 1989, Deleuze 2006a. Hierop komen we nog terug in hoofdstuk 4 en 5.

¹ Delanda 1997a, p.224.

² Douglas 1982, p.4.

³ Vgl. Ball 2004, p.138-140.

⁴ Dit behoeft wellicht enige punten van uitleg. Ten eerste zet Douglas (1982, p.4) de twee parameters tegenover elkaar en schetst een diagram met vier kwadranten: ‘atomized subordination’ (*high-grid, low-group*), ‘ascribed hierarchy’ (*high-grid, high-group*), ‘factionalism’ (*low-grid, high-group*) en ‘individualism’ (*low-grid, low-group*) en stelt: “The two-dimensional diagram presents a set of limits within which the individual can move around. Personally, I believe the limits are real, that it is impossible to stay in two parts of the diagram at once...” (1982, p.4). Hierin wordt duidelijk dat haar diagram zich leent voor een complexiteitstheoretische invulling (zoals ook geprobeerd wordt in Thompson 1982). De “limits” zijn (nooit te actualiseren) attractoren, *zero vectors* (vgl. Delanda 2002, p.80). Daar komt bij, in lijn met ons deleuziaans realisme, dat Douglas ervan overtuigd is dat deze virtuele entiteiten reëel zijn. Ten tweede, Delanda (1997a, p.224) suggereert dat alle vier de groep/raster posities die Douglas presenteert als mogelijke stabiele toestanden, of attractoren kunnen dienen. En als er al een zou afvallen, zou dat ‘atomized subordination’ zijn (Delanda 1997a, p.225 naar Douglas 1982, p.6). Hier gaan wij niet mee akkoord, daar naar ons idee ‘individualism’ de willekeurige situatie (*equiprobability*) betreft, de andere drie zijn breuken met deze symmetrische situatie. Hierbij moet vermeld worden dat niet alleen individuele mensen zich kunnen uitdrukken in taal. Ook bijvoorbeeld organisaties kunnen zich in een sociale omgeving (van andere organisaties) bevinden. Discoursconstructie vindt dus ook plaats op het niveau van een organisationele ecologie. Over de schaalmatigheid van sociale assemblages, zoals kort op gealludeerd in verband met de micro-macro-kwestie, komen we in het volgende hoofdstuk uitgebreid te spreken.

⁵ “There are also further constraints on word likelihood, around conjunctions, in discourses, in science sublanguages, and in mathematics. Each of these imposes additional redundancies and contributes characteristic information capabilities to the linguistic material involved.” (Harris 1988, p.83)

⁶ “The economy of ‘sense’ in Modern Western European languages (e.g. French *sens*, German *Sinn*, Italian *senso*) includes directionality and sensibility as well as meaning. Sense is not simply reducible to ‘meaning’ due to these other elements in its economy, for with directionality and sensibility ‘sense’ is installed in a field of exteriority and force” (Protevi 2001, p.61)

⁷ Deleuze 2004a, p.22.

⁸ Colebrook 2002, p.20-21.

⁹ Massumi 1992, p.15.

¹⁰ Wambacq 2007, p.60.

Zin, als materieel doch incorporaal *idée*¹ laat zich niet eenduidig representeren. Het is, als ‘basis concept van de sociologie’ een ‘eenheid’ van de differentie tussen actualiteit en potentialiteit.² Dit moet opgevat worden als een paradoxale eenheid. Beter nog dan een eenheid of veelheid, is het een meervoudigheid. Zoals we eerder zagen bestaat voor Deleuze de wereld uit meervoudigheden (als ‘neither one nor multiple’³) en is zin er een vorm van.⁴ Zin vormt dus bovenal een *probleem*⁵, een meervoudigheid met een bepaalde *contingente* structuur:

“In oppositie met zowel causaal-deterministische structuuropvattingen (Marxisme, Cybernetica), als de klassieke structuralistische visie op structuren als regelsystemen die de orde achter de bonte veelheid van verschijnselen representeren, verschijnen structuren bij Luhmann als een soort richtingwijzers [lees: vectoren]. Ze geven aan in welke richting systeemconforme aansluitingen of voortzettingen van het basale proces kunnen worden gevonden, maar zonder dergelijke processen te determineren.”⁶

Zin, aldus met Niklas Luhmann opgevat als een “nested set of vector fields related to each other by symmetry-breaking bifurcations, together with the distributions of attractors which define each of its embedded levels”⁷ is een radicaal temporele ruimte aan pre-individuele mogelijkheden die immanent is aan elke actuele betekenisgeving. In elke uiting ligt een vluchtige ‘interne horizon’ aan andere mogelijke uitingen besloten.

De virtuele zin en ‘zingeving’, hoewel dan strikt gesproken niet lokaliseerbaar (in het actuele), zijn wel dat waar we nu naar op zoek willen gaan. Het blijven tot op heden echter erg abstracte en opake begrippen. Er moet daarom uitgekeken worden hen niet als *black box* te gebruiken, iets wat in menig subjectivistisch of structuralistisch discours nogal eens het geval is.

Zin en ‘zingeving’ gaan over de specifieke, typisch non-lineaire koppeling tussen ‘dingen’ en ‘woorden’, tussen materie en expressie.⁸ Zin omvat dan niet enkel significantie, maar tevens significantie. De zin van of immanent aan iets, is vooral het (transversaal) verschil dat het *kan* maken, gestructureerd door singulariteiten. De significantie, of relevantie, van iets is de mogelijkheden die het biedt, de (contingente) richting die het geeft. Zin kan aldus gezien worden als de meervoudige virtuele structuur die als gaande gebeurtenis (te representeren als vectorieel veld⁹) de non-lineaire correspondentie tussen woorden en dingen quasicausaal richting geeft. Wat daarbij bovenal naar voren komt is dat zin als meervoudigheid van selectie (actualisatie, individuering) en behoud van selectie (virtualisering, differentiatie) zich niet, evenals communicatie beperkt tot sociale en psychische systemen.¹⁰ Het begrip zin daarom nu nog te beperken tot sociale assemblages maakt wellicht een enigszins vals onderscheid tussen psychische en sociale assemblages en die uit andere registers. Misschien is het daarom een te misleidend, hylemorfistisch begrip. Laten we er daarom dieper op in gaan om duidelijk te krijgen hoe zin en zijn aan vertogen richtinggevende structuren wel op een veilige manier gevat, of beter, ‘gevolgd’, zouden kunnen worden.

Omtrent de locatie van de zin van een propositie zijn er in het min of meer klassieke denken drie posities te onderscheiden.¹¹ Een eerste stelt dat de zin woorden in de essentie van de dingen

¹ Kesel 2009, p.146n12.

² Luhmann 1990, p.26.

³ Deleuze 2004b, p.230.

⁴ Delanda 2002, p.149n74.

⁵ Blom 1997, p.71, Berkhout 1990, p.152.

⁶ *Ibid.*, p.31. Vergelijk ook met Schinkel 2007, p.296-297.

⁷ Delanda 2002, p.30.

⁸ Massumi 1992, p.15-16.

⁹ *Ibid.*, p.18.

¹⁰ Zoals bij Luhmann, 1997a, p.45.

¹¹ Vgl. Deleuze 2004a, p.20-22. Vgl. het epistemologische ‘justified true belief’.

zelf zit, dit zou men de *commonsense* positie kunnen noemen. Een tweede positie situeert de zin in persoonlijke verlangens en overtuigingen. Een autonoom subject (of in andere situaties: ‘God’, ‘mens’, ‘zelf’¹, of voor ons belangrijk ‘auteur’²) staat tegenover en geeft zin aan een wereld die zelf zonder zin, zonder richting, is. Hierin klinkt natuurlijk het eerder besproken hylemorfisme door. Een derde, meer structuralistische positie situeert de zin in universele en algemene begrippen. In deze visie is zin vooral een verstrooide contractie rondom bepaalde betekenaren in een synchroon gedistribueerd, semantisch web van betekenissen (gedacht als actuele, extensieve definities of posities³).

Hoewel deze posities alle drie één dimensie (van zin, als meervoudigheid) immanent aan *elke propositie* duiden, kunnen we ons voorstellen dat de nadruk, ofwel de intensiteit op deze ‘parameters’ per vertoog kan variëren. De posities laten zich zo dan in een tweede-orde observatie herformuleren als drie soorten *speech acts*, als drie operaties van talige zingeving: denotatie, manifestatie en significatie.

In de *denotatie*, ook wel designatie of indicatie, wordt een geïndividueerde stand van zaken benoemd in door middel van indexicalen – formeel (‘dit, dat, het, hier, daar, gisteren, nu, etc.’⁴), maar ook in de vorm van eigennamen. De meer ‘metacommunicatieve’⁵ *manifestatie*, heeft betrekking op het uitdrukken van de verlangens en overtuigingen van ‘de spreker’, verwoord als ‘manifesters’ (‘ik, jij, morgen, altijd, elders, overal, etc.’⁶). De resulterende, reflectieve⁷ subject-object oppositie⁸, niet *per se* in die vorm, maakt denotatie mogelijk.⁹ In de meer ‘metalinguïstische’¹⁰ *significatie* wordt een propositie aan een universeel of algemeen concept c.q. een heel netwerk van andere proposities gelinkt. In dergelijk taalgebruik gaan universele concepten als God, wereld, cultuur, of zelf aan het manifeste (spreekende) subject en de dingen als benoemde objecten vooraf. Echter, in elke significatie vindt ook weer een noodzakelijke denotatie (een tautologisch element¹¹) plaats van de voorafgaande condities (*ad infinitum*). Geen enkele van de drie operaties kan zo de ultieme grond vormen voor de andere twee. Deleuze spreekt van de eindeloze, zelfreferentiële ‘cirkel van de propositie’¹² welke voorbij gaat aan de pragmatische, vierde dimensie: zin.¹³

Hoewel men in een vertoog als populatie proposities, of statements, ‘opgesloten’ zit in deze synchroon weergegeven meervoudigheid, kan men door de tijd heen in het vertellen van verhalen en houden van discussies de *neiging* hebben tot het meer bezigen van één van de drie operaties, maar daar ook in veranderen (bifurcatie, of de-/recodering). De potentiële andere operaties blijven derhalve immer virtueel beschikbaar. Om een voorbeeld te geven: waarbij het in de

¹ Kesel 2009, p.136.

² Foucault 1984. Hier komen we in hoofdstuk 4 namelijk nog over te spreken.

³ Vgl. Beistegui 2004, p.365n25.

⁴ Deleuze 2004a, p.16.

⁵ Zie bijvoorbeeld Ruesch & Bateson 1968, p.203 e.v., of Sawyer 1999, p.457. Te vergelijken met ‘metareneren’, Russell 1999, p.539, of ‘metarepresenteren’, Sperber 2000. Zie ook Ruesch & Bateson 1968, p.222-223, over het ‘logisch typisch’ verschil tussen ‘metacommunicatieve’ en ‘simpele objectieve statements’.

⁶ Deleuze 2004a, p.17.

⁷ Sandywell 1996, p.6.

⁸ Het subject verstaan als niet-totaal: “the intentions of the subject [still] require something [external] which they are ‘about.’” (Hayden 1995, p.289)

⁹ Hayden 1995, p.289.

¹⁰ Vgl. Bateson 2000, p.178. Metalinguïstisch in die zin dat door middel van taal een zelfreferentiële uitspraak wordt gedaan over die taal en haar mogelijkheidsvoorwaarden. Zie ook Livingston 2006, p.58 e.v., “self-reference often tries to level [signification:] the difference between signifier and signified”, *Ibid.*, p.59. (Significatie duidt in de semiologie de paradoxale relatie *tussen* betekenaar en betekenis.)

¹¹ Vgl. Bateson 1979, p.83

¹² Deleuze 2004a, p.22. In relatie tot zin zet Luhmann, vergelijkbare ‘dimensies van de verwijzing’ uiteen: ‘Wirkliches’, ‘Mögliches (konditional Wirkliches)’, ‘Negatieves (Unwirkliches, Unmögliches)’, 1984, p.93.

¹³ “As Deleuze observes, there is nothing in this [internal] model [of the proposition] which accounts for the *social activation and practical generation of sense* prior to the logical form of the proposition [...]. Although denotation, manifestation, and signification presuppose one another, they also presuppose sense itself.” (Hayden 1995, p.290, mijn cursivering)

denotatie om de distinctie *waar/onwaar* gaat, gaat het in de manifestatie om (mogelijke) waarden van *waarheid/illusie* en in de significantie om de transcendentale *voorwaarden voor waarheid*: “the aggregate of conditions under which the proposition ‘would be’ true [which is] not opposed to the false, but to the absurd...”¹

We kunnen ons aan de hand van dit voorbeeld voorstellen dat (binnen het wetenschappelijke vertoog²) ‘moleculaire’ actualisaties van betekenisgeving in de vorm van populaties particuliere zinnen, zo als emergent, ‘molaire’ effect het condenseren van (bovengenoemde) binaire semantische categorieën³ hebben – categorieën die overigens weer de ruwe materie kunnen vormen voor (de)constructivistische meta-, of tweede-orde vertogen.⁴ Zoals we zullen zien *werken* deze semantische contracties globaal gezien territoriaal segmenterend op een (binaire) identificerende, (circular) functionaliserende en (lineaire⁵) ‘transcendentaliserende’ wijze.

Om het complexe verband tussen deze syntactische, semantische en (sociaal)pragmatische aspecten van de collectieve assemblage van spreken beter te kunnen bevatten, zullen we moeten proberen de virtuele dimensie daaraan voorafgaand, de meervoudigheid immanent aan deze assemblage, ofwel ‘zin’, inzichtelijk te maken. Kantiaans (syl)logistisch geïnspireerd⁶, maar in een eenvoudige, hegeliaans tweewaardige vormenlogica gegoten,⁷ zijn de virtuele differentiaties van vertogen, als in een ‘logica van de zin’, als volgt synchroon te beschrijven.

Eerst is er de indicatie. In deze designatie geeft *A* in een directe referentie zichzelf zin door zichzelf op zich te onderscheiden van alles wat niet-*A* is. Na een initiële ‘doopact’ van *A* is er zo een zelfreferentiële ‘causale keten’⁸ die leidt tot de actuele referentie (“*en dat is A...en dat is een A...etc.*”), noem het een ‘conjunctieve synthese’ (‘en...en’).⁹ Deze historische keten heeft een materialistisch karakter. In een zogenaamde ‘starre verwijzing’¹⁰ in ‘singuliere proposities’ zijn

¹ Deleuze 2004a, p.17-18, mijn cursivering. Vgl. ook Baraldi, Corsi & Esposito 1997, p.152.

² Even uitgaande van Luhmanns typering van dit ‘maatschappelijk subsysteem’ als zich onderscheidend op basis van de code *waar/onwaar* (zie Luhmann 1990, p.169).

³ Pisters 2009, p.225. In vergelijkbare bewoordingen: “The syntax [as in Harris] or processing algorithm strictly resides at the lower [molecular] level, while the semantics [as in Luhmann] strictly resides at the upper [molar] level. At the lower level of nodes and links there is only the dynamic interaction of states described by mathematical relationships; only at the upper level do large-scale patterns emerge that can be interpreted or assigned a meaning.” (Johnston 2008, p.317).

⁴ “...deconstruction can be understood to involve diagnosing oppositions as hierarchies, demonstrating that the denigrated side of the opposition is essential to the prioritized side, and displacing the opposition itself in a ‘third term’ that indicates the ‘general economy’ from which the opposition was drawn.” (Wills 2006, p.129). Een dergelijke ‘deconstructie’ van vertogen zou, door de daarin te werk gestelde stratificatie van deze taalassemblages, gezien kunnen worden als een volgend niveau van assemblage – uiteraard op basis van een dubbele articulatie. Wat deconstructie (een tweede-orde beschrijving, Luhmann 1993) in feite doet is het ‘materialiseren’ van de molaire *Leitdifferenzen* (a), om deze vervolgens te ordenen (in bijvoorbeeld tijdperken van gebruik). Hierna wordt er dikwijls op basis van deze ordening een performatieve begripsrelatie (van bijvoorbeeld tradities van onderdrukking), of, in correcte derridaanse stijl, een onherleidbaarheid, of uitstel van betekenis (ook een relatie!) beschreven (c) en spreekt men van een ‘deconstructie’ (d).

⁵ Deleuze & Guattari 1987, p.224, Linstead & Thanem 2007, p.1490, Pisters 2009, p.225.

⁶ Vgl. Kant 1799, p.135-159, Deleuze 2004c, p.199.

⁷ Vgl. Spencer Brown 1973, p.114, Robertson 1999, p.54, Baugh 2009, p.132.

⁸ Delanda 1997a, p.190, Stokhof 2000, p.110, Kripke 1980, p.96.

⁹ In “The Logic of Sense” (2004a, p.199) onderscheid Deleuze op klassiek logicistische wijze een conjunctieve (*en*), een connectieve (*als...dan*) en een disjunctieve synthese (*of*). In het werk met Guattari (1983) worden deze syntheses verwarrend genoeg anders, (naar Kant) psychologisch, of voor auteurs, ‘(schizo)psychiatrisch historisch-materialistisch’, voorgesteld: de eerste is een connectieve (*en...en*), de tweede een disjunctieve (*of...of*) en de derde een conjunctieve synthese (*dat dus*, Bolle 1981, p.140-142, zie ook Massumi 1992, p.49 e.v. of Holland 1999, p.25 e.v.). Het volgende citaat maakt de hier gekozen benaming van de relaties (zoals aanwezig, niet in een psychosociale synthese, maar in een linguïstische collectieve machine van mede-deling) duidelijk: “...the form of the self ordinarily guarantees the connection of a series [manifestation], that the form of the world guarantees the convergence of the continuous series which can be extended [denotation]; and that the form of God, as Kant had clearly seen guarantees disjunction in its exclusive or limitative sense [either/or, signification]. But when disjunction accedes to the [transjunctive] principle which gives to it a synthetic and affirmative value [or], the self, the world, and God, share a common death, to the advantage of divergent series as such, overflowing every exclusion, every conjunction, and every connection. [...] ...the disjunction posed as synthesis exchanges its theological [symbolic] principle for a diabolic principle” (Deleuze 2004a, p.200-201) We houden aldus aan: een eerste denotatieve, formeel ook ‘connectieve’, *conjunctieve synthese* (*en...en*); een tweede hypothetische, *connectieve synthese* (*als...dan*); een derde significantie, *exclusief disjunctieve synthese* (*of...of*, ‘of dit of dat’); een vierde, transjunctionele, *inclusief disjunctieve synthese* (*of*, ‘samen, anders’, vgl. Williams 2008, p.53). Over het verschil tussen negatief (volgens een ‘slavenlogica’) en (niet)schiaans, anti-hegeliaans) affirmatief denken, parallel aan het onderscheid tussen dis- en transjunctie, zie ook Deleuze 2006c, p.165 e.v., Hardt 1993, p.32 e.v. of Baugh 2009.

¹⁰ Salmon 1981, p.69, Stokhof 2000, p.95.

woord en ding beide sterk gestabiliseerd, of ‘gematerialiseerd’. De typisch non-lineair opererende zin ‘als dunne film op de grens tussen woord en ding’¹, als immanente virtuele meervoudigheid, wordt in deze ‘gelineariseerd’, wat een “direct causal connection of indexicality”² toelaat. Zo kan ‘het ding’³ onderdeel zijn van ‘het woord’, de betekenis is het object zelf.⁴ Een dergelijke lokale annullering van ‘illocutionaire krachten’⁵ en ‘semantische discrepanties’ in een ‘homeostatisch sociaal verband’⁶ is mogelijk in een situatie waarin het ‘gat’ tussen ‘woord’ en ‘ding’ kan worden overbrugd door het aanwezige ‘oog’. Het despotische vastpinnen van ‘woorden’ op ‘dingen’, of ‘betekenen’ op ‘betekenissen’, is in die situatie onnodig.⁷ Hetzelfde geldt voor (syl)logistische inferenties⁸ en begripsmatige evaluatiecriteria of functionele condities.

Het materiële, ‘enacted’⁹, of ‘know-how’¹⁰ karakter van indexicale ‘tags’¹¹ komt in Deleuze & Guattari naar voren in hun dubbele articulatieschema van het ‘alloplastische register’, ofwel in actualisaties van territoriale sociale assemblages. Indexicale codes, in tegenstelling tot expressieve, functionele overcoderingen, worden in dat schema gesitueerd in de ‘vorm van inhoud’, ofwel in de eerste, materiële articulatie.¹² Zo kunnen we spreken van een al in starre samenhang met assemblages uit andere registers ‘voorgestructureerd’ ‘systeem van indexicalen’¹³ van waaruit verdere relaties (waarderingen, functionaliteiten) en abstracte noties (significaties, totaliteiten) afgeleid kunnen worden.¹⁴ Een dergelijk veld van indexicalen (in de taal: natuurlijke soort termen, eigennamen¹⁵ zouden we nu in de materiële zin kunnen beschouwen als een zelfconsistent, blind accretief aggregaat (soms getiteld ‘cultuur’¹⁶) van zich immer (variabel) repeterende culturele materialen, of zo men wil, memen. Dit ‘magische universum van de identiteiten’¹⁷ is het ‘ruimtelijk’ medium waardoor psychische en andere assemblages in (quasilineair) verband kunnen staan met taalassemblages en vormt overigens een blinde vlek voor Luhmanns theorie van sociale systemen.¹⁸ Door zijn ondertheoretisering van de factor ruimte ontsnapt Luhmann niet aan het expressieve (communicatieve) domein van sociale assemblages, met als gevolg dat de connectie tussen het sociale en het lichamelijke (in de meest brede zin van het woord) in cartesiaanse traditie ondenkbaar wordt.¹⁹

¹ Deleuze 2004a, p.38.

² Chandler 2006, p.535.

³ Het ‘ding’ moet hier uiteraard niet als ‘natuurlijke soort’ behept met een eeuwige essentie worden gezien, zoals dat overigens wel gebeurt in Putnam en Kripke (Delanda 1997a, p.317n11). Denk eerder aan de benoemde (invariante toestanden van) soorten sneeuw in het vocabulair van de Eskimo’s uit het vorige hoofdstuk.

⁴ Stokhof 2000, p.95, 109, vgl. Deleuze & Guattari 1983, p.204n.

⁵ ‘Illocutionary force’, is een, hier vrijelijk misbruikt, begrip van Holdcroft (1978). De laatste beperkt deze kracht tot de intentie van de spreker (*ibidem*, p.4). Depersonaliseren we dit begrip echter, dan kunnen we ons een aan elk actueel vertoog, aan elke actuele taaldaad immanent ‘illocutionair krachtenveld’ voorstellen – intensiteiten gestructureerd naar topologische eigenschappen van een assemblage van sprekers.

(Zie het volgende hoofdstuk voor een verdere uitwerking van een dergelijke sociale meervoudigheid.) Illocutionaire daden, zoals commanderen, beloven, beweren of verklaren, zijn in de egalitaire (residueel) orale cultuur weinig krachtig (informerend, differentiërend), hebben weinig voeten in de sociale aarde (vgl. Ong 2002, p.166). Zie ook Delanda 1997a, p.202-203.

⁶ Vgl. Ong 2002, p.46

⁷ Vgl. Deleuze & Guattari 1983, p.203-209.

⁸ Ong 2002, p.51.

⁹ Vgl. Deleuze & Guattari 1983, p.204.

¹⁰ Vgl. Varela 1992, p.335, Sawyer 1999, p.457.

¹¹ Kripke 1980, p.100. Let op, woorden opvatten als ‘tags’ of ‘labels’ kan misleidend zijn. Het geeft immers voorrang aan het visuele van een woord, een aspect dat het niet bezit in de afwezigheid van schrift (Ong 2002, p.33). Echter, een ‘tag’ kan ook opgevat worden als een actie, als in ‘playing tag’.

¹² Bonta & Protevi 2004, p.151-152.

¹³ Bryant 2008, p.115.

¹⁴ Vgl. Sperber 1996, p.94. Zie ook Laermans: “Deleuze en Guattari beschouwen de semiotische orde, in het bijzonder eigennamen, en de orde van het beeldmatige als bronnen van mogelijke betekenaars...” (2009, p.241)

¹⁵ Salmon 1982, p.67.

¹⁶ Vgl. Laermans 2007, p.76

¹⁷ Sloterdijk 2005, p.537.

¹⁸ Gren & Zierhofer 2002, p.621, Laermans 2007, p.77.

¹⁹ Gren & Zierhofer 2002, p.624, zie ook Sørensen 2003, p.51.

De basaal zelfreferentiële, directe (zelf)denotaties hebben *als reflectieve beschrijving* een nogal pover, tautologisch en additief karakter (*A is A en B is B* etc.¹). Om de weinig informatiehoudende semantische monotonie van die compositionele '(zelf)descriptie' te doorbreken is nodig een detautologisering, ofwel deparadoxalisering.² In veel gevallen is een conservatief, 'minimaal abstract'³, ontologisch *Minimalprogramm*⁴, een homogene (ver)ruimte(lijking) van te ordenen identiteiten en verschillen⁵, weinig bevredigend en worden er op basis van (andere) indicaties distinctieschema's in het leven geroepen.⁶

Dan is er dus de distinctie en oscillatie. Het manifestatieve statement, als een iconografisch⁷ metacommunicatief "tegenwoordig maken van wat afwezig is"⁸ is een 'begripsmatig', in tegenstelling tot het eerder als denotatie beschreven, 'alledaags' realistische statement.⁹ Een dergelijk statement belicht de interpretatieve, begripsmatige positie van de spreker en heeft dan ook altijd een bevelend (in tegenstelling tot rapporterend), ofwel waarderend (in tegenstelling tot codificerend) karakter.¹⁰ In de (zelf)interpretatieve manifestatie onderscheid *A*' zich als subject (ruim opgevat), als eenheid van het verschil tussen *A* en niet-*A* (dus na een eerste *re-entry*), van object *B*' (*C*', *D*' etc.). *A*' impliceert zo, geeft zo zin aan *B*' (en wel 'richting' *A*') als functie van *A*', met als resultaat 'een gecondenseerde verwijzingssamenhang van beide zijden'¹¹.

Deze waardering¹², of wanneer verfijnder, of holistischer, functionalisering¹³, krijgt vorm in een 'connectieve synthese' ('als...dan'). Luhmann noemt het product van deze asymmetriserende synthese ook wel een tussen indicaties oscillerende code¹⁴ met, bij verdere bifurcaties (van indicatoren die naar *A* verwijzen) een algoritmisch programma als verzameling (*nur...wenn*¹⁵) condities.¹⁶ Een ideologie is een voorbeeld van een dergelijk program, bijvoorbeeld op basis van het onderscheid arbeid/kapitaal. Meer algemeen vindt er een voorwaardelijke hiërarchisering

¹ Vgl. Ong 2002, p.36-37

² Luhmann 1988a, p.28, 34.

³ Ong 2002, p.41, 48.

⁴ Luhmann 1997a, p.898.

⁵ Foucault 2006, p.320.

⁶ Luhmann 1988a,p.30.

Dat wat *is* (de *doxa*), wordt geparadoxaliseerd: "The paradoxification of being [...] is a sociological correlate of an increasing need for descriptions, particularly of self-descriptions [...] and it seems to indicate that such descriptions have to be used within a complex, highly interdependent semantic framework with problems of logical control." (Luhmann 1985, p.8) Deze laatste problemen worden, zoals we nog zullen zien, in de significantie gepoogd te lijf te gaan.

⁷ Vgl. De Cuyper 2006, p.8.

⁸ Stokhof 2000, p.67.

⁹ Blom 1997, p.35n74.

¹⁰ Vgl. Ruesch & Bateson 1968, p.176-178.

¹¹ Luhmann 1997a, p.213.

¹² *Ibid.*, p.364.

¹³ "...de functie [gaat] op basis van haar *niet-waarneembare vorm* gedefinieerd als het te bereiken effect, dienen als de constante *middenterm* waarmee verzamelingen elementen zonder ook maar enige zichtbare overeenkomst met elkaar in verband kunnen worden gebracht. Wat vanuit het klassieke gezichtspunt slechts eenvoudige verschillen waren die over de identiteiten zijn geschoven, moet nu worden geordend en opgevat op basis van een *functionele homogeniteit* die hun verborgen grondslag vormt." (Foucault 2006, p.316, deels mijn cursivering) Zie ook Searle over 'assignment of functions defined by purposes, goals, and values generally, relative to the practical interests of intentional agents' als essentieel in 'the construction of social reality' (1995, p.19-21).

¹⁴ Luhmann 1997b, p.364, zie ook Foucault 1984, p.105-106 ten aanzien van 'de auteur'.

Let op: bij Deleuze & Guattari wordt de code(ring), opgevat als markering of indicatie, onderscheiden van de overcodering (Bonta & Protevi 2004, p.69). Deze laatste laat zich vergelijken met Luhmanns binaire code van functiesystemen (welke voor Deleuze & Guattari overigens weer door 'axioma's' worden begeleid, 1987, p.454).

¹⁵ Baraldi, Corsi & Esposito 1997, p.21.

¹⁶ In de woorden van Baraldi, Corsi & Esposito in hun "Glossar zu Niklas Luhmanns Theorie sozialer Systeme": "...so setzt die Programmierung immer die Orientierung am Code voraus. Mit Hilfe des Codes differenziert sich das System als Einheit aus der Umwelt aus. [...] Die Programme kompensieren die stränge Binarität des Codes dadurch, dass sie in die Entscheidung *systemfremde Kriterien* [der ausgeschlossenen dritten Wert wider-] einführen. [...] Aufgrund der von den Programmen eingeführten 'fremden' Kriterien können die binär codierten Systeme [...] ihre Komplexität erhöhen und strukturieren." (1997, p.140, mijn cursivering). Zodoende, in een vertoog "leitet der Code die Einheit der Operationen, die das [...] reproduzieren; er regelt die *Produktion von Differenzen*..." (*Ibid.*, p.139, mijn cursivering).

plaats¹ waarin een identiteit, een object, wordt onderworpen aan *het verschil*, de verschilrelatie, met een andere identiteit, een subject.

Virtueel, vormlogisch, worden aldus in de connectieve synthese denotatief onderscheiden identiteiten in een tweede dimensie contingent 'in elkaar gevouwen'², geïmpliceerd. Deze procedure kan in verdere dimensies doorgaan en fractaliseren.³ Het transcendentale, zoals dat naar voren komt in de significantie, is dan als een arbitraire kunstgreep, *een contextualiserende⁴ reductie* ('een aggregaat'⁵) *van*, die oneindig fractaliserende, of verstrooide veelvoudigheid aan condities.⁶ In die significantie onderscheid A' zich (door een exclusief disjunctieve synthese⁷, een laatste *re-entry*) als de eenheid van het onderscheid tussen A' en B' (en/of C', D' etc.). Deze vreemde figuur, deze 'strange loop', houdt een zekere realiteitsverdubbeling in: vanuit een sluitend totaal (het conditionerende) wordt een onderscheid gemaakt tussen dat totaal (de conditie⁸) en dat wat daar buiten staat. Dat wat men reflexief⁹ wil onderscheiden blijft zo constant wijken. Het is een disjunctieve (of...of) *thematizing van* het transjunctieve 'tussen'¹⁰ zoals dat zich opdringt wanneer (metacommunicatieve) condities, elkaar gaan tegenspreken en niet langer als een coherent(istisch) geheel kunnen worden beschouwd. Het gaat dan om "[h]alf understood or mysterious reflective [statements:] you are never through interpreting them".¹¹ Denk hierbij bijvoorbeeld aan uitingen in de filosofie omtrent het 'transcendentale subject', of in de sociologie, rondom de 'imaginaire sociale significantie' 'maatschappij/samenleving'.¹² Andere significantieve betekenaren, die hun differentie enkel vinden in het absurde, *kunnen* zijn: 'God', 'werkelijkheid', 'kosmos', 'huis', 'mana', 'atoom', 'mens', 'zelf', 'auteur', 'spel', 'cultuur', 'taal', 'markt', '(inter)netwerk', 'geweld', 'liefde', 'vrijheid', 'gelijkheid', 'differentie', 'waarheid', 'ervaring', 'techniek', 'Oedipus', 'kapitalisme', 'Empire', etc. Al deze (mogelijk) aporetische symbolen, of zo men wil, 'lege betekenaren'¹³, zijn relatief arbitrair, ofwel *immer variabel, doch beperkt* inzetbaar en daarin schuilt hun (discursief subversieve) performativiteit.

¹ Vgl. Goudsblom 1988, p.95, Bourdieu 1984, p.468-480.

² Vgl. Pottage 1998, p.10 e.v..

³ Vgl. Abraham & Shaw 1987, p.556-558

⁴ Zie over 'contextualiteit', Günther 2004.

⁵ Deleuze 2004a, p.17-18.

⁶ De paradoxale eenheid van deze veelvoudigheid aan condities kan (vereenvoudigd, gedetermineerd) voorgesteld worden als een zogenaamde Koch-kromme: "In spite of its infinite fissuring, it *looks like* and *can function as* a unified figure if we adopt a certain ontological posture toward it: monism as produced meaning, optical effect. On close inspection, it is seen to be a network of bifurcation: duality. On still closer inspection, it becomes a web of proliferating fissures in infinite regress to the void. [...] The diagram is drawable, but only if the fissuring is arbitrarily stopped at a certain level (produced meaning as evaporative end effect; monism as the redundancy of the inert double; momentary suspension of becoming)." (Massumi 1992, p.22)

⁷ Vgl. Kant 1979, p.36n.

⁸ Deleuze 2004a, p.22, Luhmann 1997b, p.361.

⁹ Sandywell 1996, p.4-7.

¹⁰ Dit, in een extensieve vormenlogica onmogelijk te beschrijven tussen is *zoals* 'dat wat bestaat noch niet bestaat' in Tibetaans Buddhistische logica (Kauffman 2002, p.51), het Niets in Heidegger (Käufer 2005, p.484), *Welt* bij Husserl (Russell 2006, p.128) en Luhmann (1997a, p.47, 54), de *reentering mark* bij Spencer-Brown (Kauffman 2002, p.51) en wellicht ook als Derrida's *differance* (1973, p.129 e.v., Van Tuinen 2004, p.169n203). Deze (min of meer succesvolle) paradoxale representaties van 'het absurde', zijn dat waar transcendentale coderingen zich 'deparadoxaliserend' tegenover stellen. Er wordt een beroep gedaan op een 'ultieme betekenis': "The question of ultimate meaning can be raised at any time and at any occasion – but not all the time. If it can be reduced to one question among others, the meaning of the whole becomes a special problem within the whole. Then society develops *forms* of coping with this problem, of answering this question, *forms which deparadoxize the world [Welt]*." (Luhmann 1985, p.8)

¹¹ Sperber 1996, p.91, 90.

¹² Schinkel 2007, p.232, 296.

¹³ De lege betekenar gedacht als: "...something which points, from within the process of signification, to the discursive presence of its own limits. An empty signifier can, consequently, only emerge if there is a structural impossibility in signification as such, and only if this impossibility can signify itself as an interruption (subversion, distortion, etcetera) of the structure of the sign. That is, the limits of signification can only announce themselves as the impossibility of realizing what is within those limits – if the limits could be signified in a direct way, they would be internal to signification and, *ergo*, would not be limits at all." (Laclau 1996, p.36-37) Laclau maakt een duidelijk onderscheid tussen enerzijds 'lege' en anderzijds 'equivocale' en 'ambigue' (drijvende) betekenaren. Dit rigide onderscheid nemen wij hier (met Chandler 2006, p.537) niet al te serieus, de verschillende betekenaren van betekenaren kunnen gezien worden als een gedetailleerdere uitdifferentiatie van symbolische (als onderscheiden van indexicaliteit en iconiteit, *ibid.*, p.536).

Door middel van de voorgaande semantische categorieën, voorgesteld als *logische differenties* (*Dorp/niet-Dorp, arbeid/kapitaal, maatschappij/niet-maatschappij*), kunnen we de vluchtige zinstructuren enige inhoud geven ten aanzien van vertogen, *mits* we die logische differenties als reductieve abstracties absoluut niet verwarren, ofwel *gelijkend* achten, met de vormlogische virtuele differenties, de incorporale effecten van de verzameling moleculaire identificaties en generalisaties die zij representeren.¹ Immanent aan een vertoog, als ‘zinassemblage’, effectueren een stratificatie-, consistentie-, zoek- en betekenis-machine (over verschillende tijdschalen, in verschillende snelheden) *simultaan* een vertrek van een willekeurige situatie op basis van de beschreven restricties (convergentie, condensatie) én een herstructurering van het emergente veld aan potentiële volgende betekenisactualisaties (divergentie, confirmatie). Zo ontstaan dan enerzijds actuele populaties zinnen (van designatieve, manifestatieve en significatieve intensiteit) en anderzijds emergente categorieën als uitwendige relaties, ofwel intensieve differenties onafhankelijk van hun termen (doch enkel reductief te beschrijven in die termen – denk dx/dy). Elk statement (materie) drukt op deze manier een veld van pre-individuele volgende proposities, ofwel differenties uit (expressie).² In hoeverre een statement dus verschil maakt in het licht van gecondenseerde differenties, of in hoeverre dat (niet te veel en niet te weinig) aansluitmogelijkheden uitdrukt, in zoverre intensiveert deze het vertoog. In een dergelijke ‘dynamische semantiek’, waarin semantiek en pragmatiek weer verenigbaar worden³, draagt een manifestatieve taaldaad (“ik vind dat geen A”), niet geheel in lijn met de denotatieve *commonsense*, veel informatie, waar een simpele herhaling van ‘wat iedereen weet’ (“dat is gewoon een A”) dat niet doet. Een levendig vertoog wordt aldus bij genoeg (relatief aan de hegemoniale distincties) informatiehoudende, of *problematiserende* mededelingen gedwongen tot verandering qua zinstructuur.⁴

Nu krijgen we zicht op hoe een topologisch gestructureerde ‘taalgemeenschap’, zonder *per se* haar ‘psychische systemen’ (en hun relatief irrelevante mentalistische of Fregeaanse *Sinn*⁵) erbij te betrekken⁶, enkel door het gebruik van de taal in de vorm van een dynamisch netwerk van opeenvolgende statements, een statistische condensatie van typische vormen bewerkstelligt – een

¹ Want, in Deleuzes termen: “Oppositions are roughly cut from a delicate milieu of overlapping perspectives, of communicating distances, divergences and disparities, of heterogeneous potentials and intensities.” (Deleuze 2004b, p.61). De pragmatische intensiteiten (van *ontologische* consistentie) die ten grondslag liggen aan de extensieve, ‘uitgesneden’, spencer-browniaanse oppositieloga (met een *logische* consistentie van non-contradictie en de uitgesloten derde, Christiaens & De Ronde 2009, p.329), ontsnappen aan en brengen in beweging deze ‘gesynchroniseerde’ representatie van het vertoog. Luhmann (1984, 1997) en Neerlands (enige?) eidetisch socioloog Schinkel (2004, 2005, 2007) blijven opgesloten in een dergelijke extensieve vormenlogica. Het ‘tussen’, het indifferentiepunt, de coïncidentele ruimte wordt dan inderdaad, zoals Schinkel aangeeft, volstrekt ondenkbaar zonder wereldverdubbeling (God, *Welt*, Maatschappij, etc.). In het tussen bevindt zich de conclusie als ‘eenheid’ van in- en exclusie (Schinkel 2007, p.445). “[H]et gebeuren van de differentiatie tussen inclusie en exclusie” (*Ibid.*) blijft zo een mystieke conclusie. In deze studie zal dat ‘gebeuren van de differentiatie’ als in een affirmatieve, interdisciplinair *ge-inter-esse-erde* sociologie meegenomen worden. Geen husserliaans eidetische sociologie dus. (Zie voor een vergelijkbaar argument, alleen dan ten aanzien van het ‘eidetische’ ‘gebrek-ige’ deconstructivisme van Derrida en de daar tegenoverstaande affirmatieve ontologie van Deleuze, Świątkowski 2005, p.83)

² Zo kunnen we ons immanent aan elk vertoog als *traject van gemaakte distincties in opeenvolgende proposities*, de aanwezigheid voorstellen van bepaalde asymptotisch richtinggevend *singulariteiten* (denk *zero vectors*) in de vorm van indexicale, functionele en transcendentale *Leitdifferenzen* (welke overigens als topologische entiteiten geen enkele gelijkenis meer vertonen met hun divergente actualisaties in proposities).

³ Vgl. Roberts 1999, p. 231, Stokhof & Groenendijk 1999.

⁴ “Whereas the molar would define a standard of communication/negotiation, the molecular lines would be deviating lines, which relatively de- and re-territorialize the standard without changing its character as a standard.” (Wezemaal 2008, p.174-175)

⁵ Hoewel de mentalistische zingeving van individuele sprekers, maar ook de Fregeaanse *Sinn*, de niet-subjectieve idee-objectrelatie (Colwell 1996, §7), van weinig relevantie is in het bevatten van een spatiotemporeel concrete collectieve mede-delingenmachine, kunnen we ons wel voorstellen dat het onderscheid tussen denotatieve, manifestatieve en significatieve proposities in sterke samenhang is geëvolueerd met menselijk *universele* ‘intuïtief ontologische’ principes (zie Boyer & Barrett 2005). Zoals we ook in het volgende hoofdstuk zullen zien is de mens uitgerust met cognitieve modules die in de stolling van een stroom aan culturele materialen een zekere *bias* kunnen bewerkstelligen. Een modulair, op basis van evolutionaire voordelen ontstaan ‘naïef biologisch’, taxonomisch essentialisme en een instrumenteel, teleologisch functionalisme of metarepresentatief ‘intentionalisme’ (*ibid.*, p.102-104, Sperber 1996, p.69) kunnen de neiging tot bepaalde (respectievelijk denotatieve en manifestatieve) uitspraken en vertogen *deels*, op een conceptueel basaal niveau, historisch verklaren. (Significatieve uitspraken – als mededelingen van ‘relevant mysteries’, Sperber 1996, p.73 – zouden dan overigens het resultaat kunnen zijn van positieve feedback processen *tussen* deze cognitieve domeinen.)

⁶ Salmon 1981, p.58, Stokhof 2000, p.111.

ware ‘collectieve assemblage van mede-deling’¹. “Names manage to stick to their referents because of the pressures that speakers place on one another...” stelt Delanda² en dat dwingende, normatieve karakter geldt voor taalgebruik in het algemeen. Verschillende sociale factoren spelen mee in de verklaring van het ‘blijven plakken’ van labels aan hun referenten: de historie, of populatie van toepassingen van een woord, de arbeidsverdelende rol van experts in het bepalen van de referentie en de sociaal afgedwongen verwerving van bepaalde informatie over correct gebruik (stereotypen).³ Ook in het produceren van oneindig veel verschillende zinnen zien we dat grammaticale normen ontstaan, veranderen en overgenomen worden enkel op basis van een taalimmanente operator én een sociaal dwangmatig gebruik van die doorgaans impliciete regels. Ten slotte zien we eveneens dat syntactisch gegenereerde betekenissen via hun topologisch gestructureerde zin, een directe, pragmatische aansluiting vinden op sociale netwerkpropriëteiten, zoals zo verhelderend verbeeld in het besproken raster-groepdiagram. In de collectieve assemblage van spreken *vallen semantiek en pragmatiek samen in de zin*, die als differentieel veld, als meervoudigheid, voorafgaat aan de scheiding tussen actueel vertoog en actueel sociaal netwerk, tussen woord en ding.

De verschillende uiteengezette, talig gegenereerde zincondensaten hebben volgens menig sociaal filosoof een grote rol gespeeld in de cultuurgeschiedenis. Peter Sloterdijk bijvoorbeeld, in een zeer korte, doch briljante samenvatting van de antropologische wereldgeschiedenis (welke in megalomaan formaat is te lezen in zijn *Sferentriologie*⁴), geeft meer invulling aan de logische differenties in historisch perspectief. Hij schrijft:

“De hoogontwikkelde culturen verschenen ongeveer drieduizend jaar geleden als evolutionair nieuwe complexen van politieke machtsvorming en metafysische uitleg van de wereld ten tonele. Uit *logisch* oogpunt zijn ze het best te begrijpen als reusachtige experimenten met de *differentie* tussen ziel en ding, respectievelijk subjectiviteit en objectiviteit. Van die *eersterangs differentie* zijn talrijke tegenspelingen afgeleid die voor de organisatie van geestelijk-psychische leven in de diverse hoogontwikkelde culturen met verschillende accenten maatgevend werden: het bezielde en het onbezielde, het levende en het levenloze, het doel en het werktuig, de ziel en het mechanisme, de denkende en de uitgebreide substantie, de geest en de materie, het onbeschikbare en het beschikbare. Hoe meer energieën de vroege hoogontwikkelde culturen in de uitwerking van die differenties investeerden, des te scherper kwam daarin de cultuurrevolutionaire dynamiek van het tweewaardige denken tegenover de vroegere animistische of panpsychistische éénwaardige wereldinterpretaties tot uitdrukking; des te sterker begon het lot van de hoogontwikkelde culturen zich daarin af te tekenen, een heerszuchtige bovenbouw boven een oudere, met de natuur verbonden, aan macht en kunst arme levensvormen te moeten zijn.”⁵

Sloterdijk stelt dat de moderne tijd, onderhevig aan ‘inflatoire zinproductie’⁶, de hoogculturele transcendenties inruilt voor ‘een wereld als hyperimmanente ruimte’⁷. Hierin herkennen we overduidelijk Deleuze en Guattari’s, maar zeker ook Luhmanns invloed op het schrijven van Sloterdijk. Bij Luhmann, in onder andere zijn “Die Gesellschaft der Gesellschaft”⁸, zien we namelijk een vergelijkbaar onderscheid tussen een segmentair, een hiërarchisch-stratificatorisch en een functioneel maatschappijtype. Tannelie Blom vat Luhmann samen:

¹ Deleuze & Guattari 1987, p.88, Phillips 2006, p.109.

² Delanda 1997a, p.190.

³ Delanda 1997a., p.190-191.

⁴ Sloterdijk 2005, 2009a.

⁵ Sloterdijk 2001, p.31, mijn cursivering.

⁶ Sloterdijk 2009, p.177.

⁷ Sloterdijk 2001, p.34.

⁸ Luhmann 1997a, p.634 e.v..

“Segmentaire differentiatie [...] wordt geacht de voor archaische maatschappijtypen typische differentiatiemodus te zijn en komt neer op de splitsing van het sociale geheel in gelijksoortige eenheden (clans, stammen, etc.) van gelijke rang. Hoogculturen kenmerken zich door stratificatie, d.w.z. door een opdeling van de maatschappij in sociale lagen en rangen die onderling een hiërarchisch verband vormen, eventueel in combinatie met een tegenstelling tussen centrum (stad) en periferie (platteland). Functionele differentiatie tenslotte is kenmerkend voor de moderne maatschappij en kan in algemene zin worden omschreven als een opdeling van de maatschappij in afzonderlijke, relatief onafhankelijke deelgebieden of ‘subsystemen’ (zoals het recht, de economie, de politiek, etc.) die ‘gespecialiseerd’ zijn in de vervulling van een specifieke maatschappelijke taak of ‘functie’. Het is overigens van belang er op te wijzen, dat het bij deze (evolutietheoretische) classificatie van historische maatschappijen telkens gaat om de vraag, welk differentiatieprincipe voor de betreffende maatschappij de dominante differentiatiemodus vormt.”¹

In hun “Anti-Œdipus”² zetten Deleuze en Guattari drie met Luhmann vergelijkbare maatschappijformaties uiteen: een territoriale, een despotische en een kapitalistische. Ook deze zijn verbonden met kenmerkende modi van respectievelijk codering, overcodering en decoding.³ In Deleuze & Guattari’s “A Thousand Plateaus”⁴, het vervolg, wordt daarnaast nog eens in verband met bepaalde ‘tekenregimes’ een grote (doch significant aangepaste⁵) rol toebedeeld aan Peirce’s onderscheid tussen drie vormen van betekenaren, op basis van hun willekeurigheid tegenover dat wat ze betekenen: index, icoon en symbool⁶. Bij Luhmann zien we deze driedeling terug als het onderscheid tussen mythen, interpretatieve en ‘pure’ symboliek.⁷ Deze classificaties wijzen, in andere bewoordingen, duidelijk op het hierboven uiteengezette morfo-logische verschil tussen identiteiten, functionaliteiten en transcendentiteiten.

In deze studie zal zeker niet gepoogd worden een ‘groots narratief’ te schrijven zoals Sloterdijk, Luhmann en Deleuze & Guattari dat wel hebben geprobeerd. Wel zal het door hen uitgewerkte onderscheid in sociale assemblages (‘maatschappijformaties’) uitvoerig meegenomen worden in het volgende hoofdstuk, waar we zullen zien hoever we komen qua schaal, wanneer we *bottom-up* verantwoord verschillende soorten sociale assemblages beschrijven als concrete samenkomst van territorium en codering, onderhevig aan de zojuist uitvoerig uiteengezette abstracte machines.

Er is veel, wellicht te veel besproken in dit hoofdstuk. Het lijkt misschien een megalomaan groot gebaar, maar het is nodig, daar er veel moet gebeuren om de representationalistische dogma’s waarin de wetenschap reeds eeuwen zwelgt te inverteren. Er is geprobeerd een algemene assemblagebenadering uit een te zetten die als uitvalsbasis kan dienen voor de interdisciplinair geïnteresseerde sociologie. Om dit hoofdstuk nog eens voor alle duidelijkheid samen te vatten:

Onze werkelijkheid bestaat uit virtuele meervoudigheden, morfogenetische processen en actuele assemblages. Een meervoudigheid is een samenkomst van differentiële krachtvelden, topologisch gevouwen en samengetrokken in singuliere punten. Het zijn deze singulariteiten die morfogenetische processen richting (zin) geven. De topologische transformaties op een virtueel vlak, het vouwen en samentrekken van de krachtvelden is het werk van een quasicausale operator, een abstracte machine. Deze abstracte machine differentieert aldus een distributie van singuliere punten en, bijgevolg, pre-actuele, ordinaire punten. Deze laatste gaan in

¹ Blom 1997, p.221.

² Deleuze & Guattari 1983, p.139 e.v..

³ Bolle 1981, p.151 e.v..

⁴ Deleuze & Guattari 1987, p.65, 112.

⁵ *Ibid.*, p.531n41.

⁶ Chandler 2006, p.535.

⁷ Luhmann 1988b, p.96.

convergentiecentra (waar meervoudigheden communiceren) intensieve, spatiotemporele dynamismen vormen van waaruit actuele assemblages worden gedifferentieerd. Hier zijn vier van dergelijke abstracte differentiatie operatoren uiteengezet. Deze vier machines, als quasicausale operatoren, bewerkstelligen allen een specifieke afwijking van een steriele, symmetrische situatie waarin alles in even mate mogelijk is, een *departure from randomness*. Dit doen zij door meervoudigheden op specifieke wijzen op basis van hun verschillen – te benaderen als impliciete, differentiële vormen – te laten communiceren. De machines zijn dus bovenal informatietechnisch te verstaan en dan niet als informatieprocessen bovenop, maar immanent aan het materieel-energetische (N-1).

De vier immanente machines die besproken zijn vormen naar alle waarschijnlijkheid geen complete verzameling. Zo zouden we kunnen pleiten voor een aparte operator voor ‘psychische systemen’ (een ideeënmachine?), zoals die in het volgende hoofdstuk als humeaanse subjecten behandeld zullen worden. Het gaat er daarom niet om een complete beschrijving van de werkelijkheid te geven, maar juist om ons slim te bepreken tot de sociologisch, pragmatisch *relevante* mechanismen.

Behalve het uiteenzetten van de verschillende, voor ons belangrijke abstracte machines, is er ook een poging gedaan de plaats te bepalen van de in de courante sociaaltheoretische literatuur vaak overgewaardeerde taalassemblages die we ‘vertogen’ noemen. Getracht is te laten zien hoe enerzijds uitgesproken en opgeschreven woorden materiële informatie meedragen, maar anderzijds ook, in een collectieve assemblage van spreken semantisch-pragmatisch zingevende emergente eigenschappen bezitten. Doch, duidelijk is daarmee ook geworden dat woorden in vertogen slechts een (expressieve) onderdeel vormen van sociale assemblages, en dat deze laatste zich niet laten reduceren tot en beschrijven als enkel betekenisgeving of communicatie.

In het volgende hoofdstuk gaan we, eindelijk, deze transversale *sociale assemblages* als samenkomst van expressieve én materiële componenten beschrijven en wel op verschillende schaalniveaus.¹ Daaraan zal zoals aangekondigd per niveau een korte analyse van sociale assemblageprocessen *online* aan toegevoegd worden.

¹ Vgl. Delanda 2006a.

4 Sociale assemblage (online)

LAN-Party, sperone.free.fr¹

“Once social scientists inspired physicists. Now the reverse is true.”²

Eind negentiende eeuw vond er een merkwaardige kruisbestuiving plaats tussen de sociaal georiënteerde statistiek van onder andere Condorcet, Quetelet en Buckle en de fysica van gassen van Maxwell en Boltzman. De ‘statistische mechanica’ van deze laatste week sterk af van het newtoniaanse determinisme van de klassieke mechanica.³ Er werd niet langer gekeken naar de beweging van enkele lichamen in relatie tot elkaar, maar naar de dynamiek van grote populaties van die lichamen – noodzakelijk in het geval van atomen in een gas. Opmerkelijk genoeg is deze sociologisch geïnspireerde stochastische fysica van onschatbaar belang, zo niet dominant, geworden in de hedendaagse natuurwetenschappen.

Een eeuw later, na een initiële aanzet vanuit de sociale psychologie⁴, zien we het omgekeerde gebeuren. Waar de sociale statistiek methodisch enigszins is blijven stilstaan, hebben fysici nieuwe instrumenten geproduceerd om complexere populatiedynamieken nu wel te kunnen begrijpen. Een nieuwe ‘sociale fysica’, uitgerust met gereedschap uit de statistische mechanica, non-lineaire dynamica en dynamische netwerktheorie en bewapend met gigantische data sets en computerkracht, werpt een nieuw licht op oude sociologische vraagstukken omtrent groepsgedrag.⁵

De op dit moment meest vruchtbare tak van deze nieuwe subdiscipline is de netwerktheorie van onder andere Strogatz, Watts, Barabási en Newman.⁶ Ball typeert deze:

“In a sense we can see network theory as a natural extension of statistical physics – a kind of ‘sticky’ version of many-particle systems in which encounters between individuals lead not simply to collisions

¹ <http://sperone.free.fr/extraz5.htm>, verkregen 22-08-2010.

² Strogatz 2004, p.367.

³ Ball 2004, p.56-57.

⁴ Milgram 1967, Watts & Strogatz 1998.

⁵ Strogatz 2004, p.367.

⁶ Strogatz 2003, Watts 2003, Barabási 2003, Newman 2008.

but to the formation of permanent, elastic links. The network then becomes a kind of map of the history of the system...¹

We zien hier meteen waarin nieuwe netwerktheorieën verschillen van oude statistische modellen van emergentie in populaties. Ook zien we overigens meteen waar speltheoretische computersimulaties inspringen: zij modelleren de *encounters* tussen subjecten en andere sociale assemblages, maar daarover later meer. Waar de oude statistiek en oude netwerktheorie populaties als (behept met) statisch(e eigenschappen) opvatte, probeert de nieuwe theorie ook en vooral de dynamiek *van en op* netwerken te begripen.

In dit hoofdstuk zullen we vanuit de bovengenoemde, topologische netwerktheorieën onze theoretische synthese starten en wel om een idee te krijgen van hoe een virtuele werkelijkheid immanent aan intensieve sociale geschiedenissen en actuele assemblages er uit zou kunnen zien. We zullen zien dat een algemeen epidemiologisch model als morfologisch diagram kan dienen van waaruit historisch gedifferentieerde attractoren, te associëren met specifieke machtsmodaliteiten, hun divergente actualisaties voortbrengen (online). De verschillende, in het vorige hoofdstuk uiteengezette abstracte machines zullen ook hun plaats hebben in dit diagram en zullen hun rol spelen in de actualisatie en divergentie van sociale strata, maaswerken en vormen van expressie. Zoals al eerder aangekondigd, gaan we in dit hoofdstuk *bottom-up*, van het ene intensieve schaalniveau naar het volgende, de enorme sociale complexiteit te lijf die de sociale meervoudigheid en haar immanente mechanismen produceren. Enkel op deze wijze, in navolging van Delanda en als tegengesteld aan een meer analytische *top-down* benadering, krijgen we een *Idee* van de heterogene relaties tussen sociale subjecten, interacties, netwerken, organisaties en ecologieën:

“It is only in this upward movement, the movement that in reality generates all these emergent wholes, that a reader can get a sense of the irreducible social complexity characterizing modern society.”²

4.1 Een sociale meervoudigheid

Watts³ geeft ons een idee van hoe een sociale⁴ meervoudigheid, in zijn abstracte topologische vorm, er uit zou kunnen zien. Het sociale (fase)diagram⁵, gedefinieerd naar twee vrijheidsgraden, lokale stabiliteit en globale connectiviteit, kent twee faseovergangen, ofwel ‘tipping points’, waarna ‘global cascades’ mogelijk zijn. Lokale stabiliteit kan gezien worden als de ontvankelijkheid van netwerkeenheden voor het overnemen van gedrag van hun burens (gedefinieerd als drempel, afhankelijk van zogeheten expliciete, impliciete, positieve, negatieve, of non-monotone externaliteiten).⁶ Globale connectiviteit heeft betrekking op het gemiddelde aantal burens

¹ Ball 2004, p.504.

² Delanda 2006a, p.6.

³ Watts 2002, 2003.

⁴ ‘Het sociale’, als ‘diachronisch transversaal emergent’ (zie noot 1, p.16), kwam in het vorige hoofdstuk vooral naar voren als intensief, morfogenetisch assemblageproces bewerkstelligd door abstracte machines. Nu kunnen we dan eindelijk gaan kijken naar de sociale meervoudigheden immanent aan het ‘sociaal-woorden’, als niet te re-representeren ‘co-incidenteel’ proces, vgl. Schinkel 2007, p.288-291. Ofwel, we gaan enerzijds het virtuele, het ‘machinieke fylum’ dat elke sociale assemblage doorkruist, als perspectief nemen. ‘Het sociale’ verschijnt dan als pure potentialiteit, een meervoudigheid waarvan ‘de samenleving’ slechts als een actuele negatie verschijnt, vgl. *ibid.*, p. 288. Anderzijds kijken we naar hoe deze virtualiteit middels de in het vorige hoofdstuk beschreven machines zijn divergente actualisaties vindt in sociale assemblages.

⁵ Watts 2002, p.5769-5770, Watts 2003, p.238.

“The phase diagram [...] encapsulates all possible systems that can be represented in the simple framework of the model. Each point in the plane represents a particular kind of system, with a specified network density, and average threshold for the population on the other.” (*Ibid.*, p.237)

⁶ Zie López-Pintado & Watts 2006, p.8, of in Watts 2003, p.207-217, waar het minder formeel informatie-, coërcitie-, markt-, of coördinatie-externaliteiten heten.

(normaal, dan wel schaalvrij gedistribueerd) van de netwerkeenheden van lagere schaal. Globale, niet in de zin van mondiale, cascadeprocessen kunnen daarbij van alles zijn: de uitbraak van ziektes, van culturele rages, een epidemie van herinneringen, de verspreiding van opinies en roddels, of de imitatie van innovaties.

Deleuze, naar zijn lezing van het werk van dé ‘mineure’ grondlegger van de sociologie, Gabriël Tarde, zag reeds in hoe dergelijke diffusieprocessen in hun meest moleculaire hoedanigheid de dynamiek van het sociale uitmaken. Aan elke sociale assemblage als differentiatie van materiële en expressieve componenten gaat een neutraal diffusiediagram vooraf:

“For if the visible [material] and the articulable [expressive] elements enter into a duel, it is to the extent that their respective forms, as forms of exteriority, dispersion or dissemination, make up two types of ‘multiplicity’, neither of which can be reduced to a unity: statements exist only in a discursive multiplicity, and visibilities in a non-discursive multiplicity. And these two multiplicities open up on to a third: a multiplicity of relations of forces, a *multiplicity of diffusion* which no longer splits into two and is free of any dualizable form.”¹

De abstracte, doch immanente “meervoudigheid van diffusie” waar Deleuze hier van spreekt, karakteriseert hij elders in zijn behandeling van Foucaults werk simpelweg als ‘macht’, een ‘sociale ruimte’:

“The thing called power is characterized by immanence of field without transcendent unification, contiguity of line without global centralization, and contiguity of parts without distinct totalization: it is a social space.”²

De (mogelijkheid van) globale cascades in Watts’ sociale meervoudigheden, als ‘grids of intelligence’³, geven niet-persoonlijk lokaliseerbare invloedssferen, noem het gedistribueerde macht, een *vorm*. In de fysische zin kunnen zij gezien worden als golven van in-form-atie, als vertrek van een instabiele, willekeurige situatie. Dit klinkt wellicht nog te vaag en behoeft daarom uitleg.

Het sociale wordt door menig microdeterministisch, of contractualistisch, econoom of socioloog traditioneel gedacht als samenkomst van op zich zelf staande individuen, of deze nou volledig transparant of volledig intransparant (*black boxes*) voor elkaar zijn, wat beide eigenlijk op hetzelfde neer komt. Bijvoorbeeld in het traditionele rationele keuze-model, zo populair in de majeure economie, staat een homogene populatie mooi afgeronde, willekeurige, doch voor elkaar volledig transparante individuen als een soort botsende atomen in interactie met elkaar, wat, al dan niet na een uitwiden van niet-rationele elementen, een kalm equilibrium oplevert. Deze ‘onbeschreven bladen’ van individuen kunnen in deze paradoxale toestand elkaar volledig doorzien: elke actor heeft volledige kennis van wat de ander wil en weet, weet dat de ander kennis heeft van de eigen wil en weet dat de ander dat weet *ad infinitum*. Iedereen weet dan alles van elkaar en daarom eigenlijk niets, daar zoals we al eerder stelden kennis berust op het maken van (de juiste) selecties (in het licht van singulariteiten). Niemand die zal beweren dat deze klassieke situatieschets een reële weergave van het sociale is, maar men doet bij gebrek aan beter vaak *alsof* dit model dat wel is.⁴

¹ Deleuze 2006a, p.70, mijn cursivering.

² Deleuze 2006a, p.24.

³ Vgl. Foucault 2004, p.227-228, Protevi 2009b, §9.

⁴ Watts 2003, p.210, Cosmides & Tooby 2005, p.618.

Het sociale toont zich echter nooit in de (strikt gesteld ondenkbaar) symmetrische, transcendente vorm waarin de traditie het heeft gegoten. Deze paradoxale symmetrie moet daarom gebroken worden. Wanneer sociale actoren in een zoals hier voorgestelde, onwaarschijnlijk gedeterritorialiseerde, instabiele situatie (van ‘dubbele contingentie’¹) bij elkaar komen, als dat al mogelijk is, duurt het niet lang of er ontstaat een zekere topologische orde, een netwerk van relaties dat (ergens) het midden houdt tussen geheel vast geordend (een *regular lattice*, of ‘Caveman world’) en een volledig chaotische structuur (een *random graph*, of ‘Solaria’).² Eigenlijk kan veilig gesteld worden dat elke ‘sociale ruimte’ altijd-al een dergelijke orde kent.³ Een nieuw diagram van het sociale, zoals voorgesteld door Watts, moet aan de veelvoudigheid van netwerkvormen gesitueerd tussen orde en chaos plaats kunnen bieden.

Watts’ meervoudigheid, met haar ‘cascaderaam’⁴, als *continue* ruimte van pre-individuele, divergent actualiseerbare netwerkformaties (lees: assemblages) is als volgt⁵ te beschrijven van *Caveman* tot *Solarian world*. Wanneer het netwerk globaal te karig verbonden is fragmenteert het in eilandjes en kunnen cascades zich onmogelijk tot buiten deze clusters verspreiden (denk: *Caveman world*). Op een iets hoger niveau van connectiviteit, bij het eerste ‘small-world’ keerpunt⁶, worden de eilandjes abrupt met elkaar verbonden en worden globale cascadeprocessen mogelijk.⁷ Een eerste kiem kan nu een epidemie van verandering op gang brengen welke uiteindelijk een groot deel van de populatie infecteert. Bij verdere toename van de dichtheid van connecties in het netwerk worden de invloedssferen, naar verwachting, in eerste instantie van grotere omvang en waarschijnlijker, totdat, wanneer een kritiek punt van connectiviteit wordt bereikt, ze zeldzamer worden en uiteindelijk geheel verdwijnen⁸ (denk: *Solaria*). Dit tweede keerpunt, afwezig in biologische contagie⁹, is het product van een verdunningseffect: wanneer een *network node* te veel burens heeft, hebben de laatste relatief weinig invloed op deze eenheid.¹⁰

Wat dit topologisch fasediagram nu als *intuition synthesizer* voor ons oplevert is een Idee van waar en wanneer cascades van sociale invloed ingezet kunnen worden, nog zonder dat het specifieke actualisaties daarvan dicteert.¹¹ De ‘embryologische’ ‘co-insistentie’ voorafgaand aan

¹ “‘Double contingency’ means that Alter and Ego (personal or social systems) may select communications from an infinite horizon of alternative possibilities. Alter and Ego are free to reject each other’s communicative suggestions, to select alternative expectations and behaviors, to not respond at all, or to (intentionally or unintentionally) misinterpret each other’s symbolic gestures. [...] Since they are “black boxes” for each other, Alter and Ego strenuously look for clues indicating mutual expectations; they observe that they are being observed and select gestures and behaviors in the light of expected expectations. At the beginning, emerging communication structures are extremely fragile.” (Fuchs 1988, p.22, 24) Zie ook Luhmann 1976, p.509.

² Watts 2003, p.91, Ball 2004, p.459.

Watts verduidelijkt het ‘spectrum van sociale interactie’ dat hij samen met Strogatz wilde vangen in het *small world*-model door middel van twee verhalen van *science fiction* schrijver Isaac Asimov: “The Caves of Steel” en “The Naked Sun”. *Caveman world* en *Solaria* zoals beschreven in deze boeken kennen respectievelijk alleen maar “tight-knit groups of people” in geïsoleerde hollen en “random, independent relationships” via een “global teleconferencing facility” (Watts 2002, p.74-75). Ball vergelijkt deze werelden met Japanse firma’s of boerendorpjes (*Caveman*) en publieke chatrooms (*Solaria*) (2004, p.458-460).

³ Vgl. Livingston 2006, p.83.

⁴ Het cascaderaam geeft de ruimte aan voor het ontstaan van ‘molaire’ structuren (correlaties op afstand) in het (deeltjes)netwerk: “In a molecular population (mass) there are only local connections between discrete particles. In the case of a molar population (superindividual or person) locally connected discrete particles have become correlated at a distance.” (Massumi 1992, p.54-55)

⁵ Naar Strogatz 2003, p.266-268.

⁶ Een *small-world*-topologie betekent een vetrek van een willekeurig naar een geclusterd netwerk met enkele lange afstandsconnecties. Het is door deze topologische configuratie dat iedereen in de (kleine) wereld maar ‘zes graden verwijderd’ van elkaar is. Een al ouder idee dat voor het eerst experimenteel getest werd door sociaalpsycholoog Milgram (1967) en later door Watts & Strogatz (1998) van een wiskundige formulering is voorzien. Het vormt de basisinnovatie van de nieuwe netwerktheorieën. Zie Strogatz 2003, Watts 2003.

⁷ Strogatz 2003, p.266.

⁸ *Ibid.*

⁹ Watts 2003, p.230.

¹⁰ Strogatz 2003, p.266.

¹¹ “...the Idea [or multiplicity] of society [better yet, ‘the social’] is a virtual differential field (that is, the set of relations of practices) with pre-individual singularities as turning points for the production of one society or another.” (Protevi 2008a, p.10)

de co-existentie van het sociale komt in beeld.¹ Bepaalde universeel singuliere punten in de combinatie van de parameters van sensibiliteit en connectiviteit (als intensiteiten) worden zo zichtbaar:

“[C]ascades tend to start in different places near the model’s two tipping points. Near the first one, when the network is still sparse and barely connected, cascades are most easily initiated at the hubs, the nodes with the most connections. Near the second tipping point, the few cascades that do occur are typically seeded at average nodes, inconspicuous nobodies, simply because there are so many of them.”²

Tussen de twee hierboven geïntroduceerde fasetransities in het diagram bevindt zich dan nu, om met de woorden van Barabási³ te spreken, ‘een hele diertuin’ aan mogelijke netwerken. En bijna al deze netwerken uit dit ‘machinieke fylum’⁴ zullen bij benadering zogenaamd ‘schaalvrije’ (in tegenstelling tot normaal verdeelde) gradenverdelingen kennen, iets wat volgens Barabási als hét kenmerk te beschouwen is van het ontstaan van ‘orde uit chaos’, ofwel van zelforganisatie⁵. De meest interessante, ‘machtswetten’ volgende dynamiek van systemen doet zich dan ook voor in dergelijke netwerkfiguraties, omdat er ruimte is voor ‘evenementen’, voor uitschieters.

Een eerste *emergent* onderscheid in de diertuin sluit nu aan op het eerder met Delanda gemaakte onderscheid tussen hiërarchieën (of strata) en maaswerken, iets wat lijkt te duiden op de aanwezigheid van de in het vorige hoofdstuk besproken stratificatie- en consistentiemachines. Het continuüm aan mogelijke topologieën (qua globale connectiviteit en lokale stabiliteit) is voor te stellen als verlopend van sterk gehomogeniseerde (soms normaal verdeelde⁶) tot uiterst heterogene netwerken.⁷ In de nieuwe netwerktheorie spreekt men van de aanwezigheid van respectievelijk ‘assortativiteit’ of ‘disassortativiteit’ in de (het continuüm dominerende) schaalvrije netwerken.⁸ In dit hoofdstuk en in het volgende zal duidelijk worden dat deze variërende machtsdiagrammen, van topologisch ‘maximaal verbonden’ tot gedistribueerd, gelegen tussen de twee punten van bifurcatie in het ‘derde’ diffusiediagram, spatiotemporeel schaalmatig ontsloten (lees: gedifferentieerd) zijn geworden.⁹ We zullen een historische ontluiking ontwaren van verschillende ‘modaliteiten van de macht’, die zich telkens schaalvrij zullen verspreiden¹⁰ en zo mogelijk met de tijd alle schaalniveaus gaan domineren.

Bovendien, zoals al eerder opgemerkt bestaat er een bijzonder, eveneens emergent verschil in de aard van de twee transitiepunten in het diagram. Het eerste punt, nabij assortatieve netwerken, laat zich ook zien in modellen van ‘blinde’, biologische verspreiding, terwijl het tweede punt

¹ Deleuze insisteert erop dat het virtuele en intensieve, de ‘nuomenen direct onder de fenomenen’, meer sub- of insisteren dan bestaan (Deleuze 2004b, p.194). Onze *sociale* meervoudigheid, als weergave van een ‘ideaal evenement’, maakt aldus inzichtelijk een insisterende embryologische ‘sociaal-morfologische co-insistentie’, vgl Sloterdijk 2009a, p.177. In de biologie zien we een zelfde embryologische benadering van dierlijke socialiteit (of beter, andersom, een sociale benadering van embryogenese, Dawkins 2009, p.217-220). Het complexe (*globale*) zwermen van spreekuilen (net als een complex ‘gevouwen’ embryo) kan digitaal worden gesimuleerd, op basis van simpele (*lokale*) interactieregels tussen zogenaamde ‘boids’ (net als cellen, *ibid.*). Nu kunnen we stellen dat deze automaten geen ‘echte’ vogels zijn en dat klopt ook wel. Echter, het complexe zwermen, op basis van deze simpele eenheden, is wel ‘echt’ te noemen, Johnston 2008, p.401, of in ieder geval, het is een en dezelfde abstracte meervoudigheid die zich divergent actualiseert in zowel vogel- als *boïd*-zwerm. Zie ook Ball 2004, p.152 e.v., over hoe deze zwerm simulaties tot de ontwikkeling van meer verfijnde programma’s hebben geleid en hoe deze meer inzicht kunnen (gaan) verschaffen in de dynamiek van sociaal ‘co-insistente’ zwermingen.

² Strogatz 2003, p.268.

³ In Ball 2004, p.503.

⁴ Delanda 1997b.

⁵ Barabási 2003, p.77.

⁶ Zoals bijvoorbeeld in een Mormonengemeenschap in Utah, of een netwerk van vrienden op een middelbare school in Michigan (Watts 2003, p.112).

⁷ Vgl. Agnew 2007, §7 e.v.

⁸ Newman 2008, p.37.

⁹ Vgl. Delanda 1991, p.57-125.

¹⁰ Vgl. Foucault 1989, p.298.

(voor zover bekend) uniek is voor tactische, sociale assemblages. Deze laatste ‘luisteren’ namelijk (selectief) naar elkaar bij het maken van ‘beslissingen’, een zekere *drempel* voor het overnemen van bepaald gedrag is afhankelijk van het aantal relevante burens in het netwerk dat overgaat tot dat gedrag.¹ Dit luisteren vergt gestructureerde cognitieve vaardigheden en instrumenten, maar vooral ook complexe sociale informatiemechanismen.²

Strata, maaswerken, ‘breedwerpige’ contagie en sociale informatie – duidelijk begint te worden hoe en waar de abstracte machines, zoals besproken in het vorige hoofdstuk, hun intrede doen in onze ‘derde’ sociale meervoudigheid. Voordat we echter de diertuin aan conversationele en institutionele incarnaties van ons sociaalembryologisch *body-plan* verder gaan concretiseren, is een ‘kleine’ uitwijding over de moleculaire gebeurtenissen immanent aan de sociale assemblage op zijn plek.

4.2 Over het modulaire subject

“...perception does not consist of the recovery of a pre-given world, but rather of the perceptual guidance of action in a world that is inseparable from our sensorimotor capacities. Cognitive structures emerge from recurrent patterns of perceptually guided action”³

Een beschrijving van het sociale, van sociale emergentie, vereist een benadering van onderop. Het analytisch, of beter, synthetisch startpunt is een kwestie van causale redundantie en verschilt dus sterk per te bestuderen situatie, per spatiotemporele assemblage. In een assemblagebenadering, gekenmerkt door een radicaal populatiedenken, zijn ‘alle dingen maatschappijen’ en ‘alle fenomenen sociale feiten’⁴, subjecten, of personen inclusief. Wat moeten we ons voorstellen bij de ‘maatschappij’ die het subject uitmaakt en een voldoende causaal uitputtend startpunt zou kunnen vormen voor een *bottom-up* analyse van het sociale?

Francisco Varela spreekt, in navolging van Marvin Minsky, van een ‘society of mind’ wanneer hij, anders dan die harmonische term doet vermoeden, ‘de verdeeldheid van het subject’ over het voetlicht wil brengen.⁵ De geest⁶ is zodoende geen “unified, homogeneous entity, nor even [...] a collection of entities”, maar een “disunified, heterogeneous collection of processes”⁷. Deze chaotische soep van wedijverende (sub)processen vormt het vertrekpunt voor elke actuele cognitieve actie ‘van’ het subject. Elk neurodynamisch proces (van perceptie, verbeelding, herinnering etc.) is een lopende integratie van een differentieel neurale veld.⁸ Deze integratie van het *brain web* op grote schaal heeft de vorm van “neural synchrony”⁹, ook wel “resonant cell

¹ Granovetter 1978, p.1422.

² Hirschfeld 1999, p.579-581.

³ Varela 1992, p.336.

⁴ Tarde in Schinkel 2007, p.44-45, zie ook Sloterdijk 2009, p.204.

⁵ Varela 1992, p.323-325.

⁶ De ‘geest’ is hier een wellicht wat ongelukkige vertaling van ‘mind’. ‘Geest’ draagt wellicht meer dan het Engelse ‘mind’ een immateriële, humanistisch culturele connotatie. Het gaat hier echter om een geest als strikt materieel-energetische assemblage, een ‘geest-lichaam’, of ‘geest-hersenen’. ‘De’ geest bestaat niet, niet als gereïficeerde generaliteit, niet als naadloos geheel (contra Hobson 2000, p.33) en niet als ‘ghost in the machine’ (doch ook niet als behavioristische ‘triviale machine’, zie Kennedy & Eberhart 2001, p.193).

⁷ Varela 1992, p.325.

⁸ Protevi 2008a, p.2, 3.

Protevi beschrijft als volgt, in deleuziaanse termen, de neurale meervoudigheid: “...we can see the embodied and embedded nervous system as a pre-individual virtual field: (1) a set of differential elements (reciprocally determined functions – [in other words], neural function is networked: there is no such thing as the function of ‘a’ neuron; some argue the same for higher level cognitive processes, i.e., that they emerge from global [small-world] brain activity and hence cannot be understood in isolation); (2) with differential relations (linked rates of change of firing patterns); (3) marked by singularities (as critical points determining turning points between firing patterns).” (2008a, p.7)

⁹ Strogatz 2003, p.277.

assembly” (RCA) genoemd¹, en effectueert “the coordination of scattered mosaics of functionally specialized brain regions”². Ook het brein kent zo een *small-world* topologie – sterke clustering (in modules³) en korte padlengte – waarin enkele interacties over lange afstand globale informatiecascades mogelijk maken, bijvoorbeeld tussen ver van elkaar verwijderde visuele gebieden.⁴

Terwijl het in de biologie gemeengoed is, is het in de majeure psychowetenschappen nog steeds controversieel om de *menselijke* ‘geest-hersenen’, net als de rest van het lichaam, als een functioneel gespecialiseerde assemblage te beschouwen.⁵ Een mineure cognitieve wetenschap, die zo ingaat tegen het ‘standaardmodel van de sociale wetenschappen’⁶, stelt echter voor, om op gelijke wijze als Varela, de geest, empirisch duidelijk behept met ‘domein-specifieke’ vaardigheden⁷, modulair voor te stellen, als assemblage van “neurobiologico-desiring machines”⁸, “a machinic network of finite automata”⁹. Cognitieve modules zijn dan, voor zover die classificatie nog nuttig is, een type biologische module.¹⁰ Modulariteit, in een assemblagebenadering, is daarbij een aanduiding, niet van een teleologisch functioneren van anatomisch gelokaliseerde organen, maar van een evolutionair contingente clustering in populaties van biologische interacties (denk bijvoorbeeld aan het immuunsysteem).

Cognitieve modules, als ‘ervaringscomponenten’¹¹, of ‘affect programs’¹², zijn vooral domeinspecifieke ‘leermodules’. Onze neurocognitieve evolutie heeft geresulteerd in een specifieke set ‘ontwikkelingspaden’ die, mits gesitueerd in het ‘evolutionair normale’ (lees: domeinspecifiek informatieverstrekkend) milieu, leiden tot volwassen capaciteiten.¹³ Genetische, embryologische en (ecologische) levensloopspsychologische factoren spelen hierin een interacterende rol. Ecologische invloeden werken prenataal al in op de zich ontwikkelende embryo en ook genen, als katalysatoren, beïnvloeden postnataal, gedurende het hele, maar vooral vroege leven de lichamelijke cognitieve ontwikkeling.¹⁴ Ons dit realiserend blijkt het hele ‘nature-nurture-dualisme’ gebaseerd op een oversimplificerende zoogdierlijke obsessie met de geboorte¹⁵ en als zodanig ongewenst.¹⁶ Voor zover deze abstracties, natuur en (opvoedings)cultuur, nog bruikbaar zijn, kan er gesteld worden dat zij zich op een continuüm bevinden, waarbij activiteiten die zonder ‘effortful training’ ontplooid kunnen worden (lopen, springen), eventueel als meer ‘aangeborener’ kunnen worden beschouwd dan die waar ‘re-training’ vereist is (balletdansen¹⁷).

De filosofische idee van geestelijke domeinspecificiteit gaat op zijn minst terug tot Kant en zijn faculteitleer.¹⁸ De modulair geassembleerde ‘intuïtieve ontologie’ van de geëvolueerde menselijke geest is echter ‘filosofisch incorrect’.¹⁹ Hij trekt bijvoorbeeld geen grens tussen het

¹ Protevi 2008a, p.6.

² Varela et al. 2001, p.229.

³ Barabási 2003, p.230.

⁴ Varela et al. 2001, p.230-31.

⁵ Sperber 2005, p.53-54.

⁶ Cosmides & Tooby 2005, p.585.

⁷ Sperber & Hirschfeld 1999, p.cxvii, Sperber 2005, Boyer & Barrett 2005, Cosmides & Tooby 2005, p.587.

⁸ Deleuze & Guattari 1983, p.54, Protevi 2009a, p.101.

⁹ Deleuze & Guattari 1987, p.18.

¹⁰ Sperber 2005, p.54.

¹¹ Hobson 2000, p.16.

¹² Protevi 2009a, p.146.

¹³ Boyer & Barrett 2005, p.101.

¹⁴ *Ibid.*, p.100n2.

¹⁵ *Ibid.*, p.100, 100n2.

¹⁶ Zie ook Carr 2010, p.28-29.

¹⁷ Boyer & Barrett 2005, p.99.

Sperber (1996, p.67) spreekt van een onderscheid tussen respectievelijk modulaire disposities en ontvankelijkheden (denk: eigenschappen en capaciteiten, Delanda 2009b, p.12-13).

¹⁸ Karmiloff-Smith 1999, p.560.

¹⁹ Boyer & Barrett 2005, p.98, 112.

levende en niet-levende, of tussen objecten en subjecten zoals wetenschappers en filosofen dat doen. Ten eerste wordt een cognitief onderscheid niet in eerste instantie categorisch, maar (inter)actie-georiënteerd gemaakt en ten tweede wordt het onderscheid tussen ontologische categorieën niet al te nauw nageleefd. Elke domeinspecificiteit, bijvoorbeeld in een ‘intuïtieve fysica’, is een contingente articulatie van een selectie oude en nieuwe ‘finer-grained’ modules¹, waarvan er ook ingezet kunnen worden op een ander moment, in een andere articulatie, niet zozeer in de confrontatie met andere *objecten*, maar in andere *situaties*.²

Nu kunnen we ons een emergent subject voorstellen als een “massively modular mind”³, een compositioneel flexibel, ‘mutatievriendelijk’ maaswerk van parallel opererende ‘selfless selves’⁴, van “thousands of component habits, which form within us so many superstitious and contemplative selves”⁵. Echter, of de geest en het brein ook werkelijk zo een maaswerkvormige structuur hebben zoals Varela et al.⁶ het postuleren is zeker geen onbetwistbaar feit. De *multitasking* mogelijk makende modulariteit van het neurale systeem⁷ staat voorop, maar hoe deze georganiseerd is, daar verschillen de meningen over.⁸ Waarschijnlijk is het brein het best voor te stellen als een naar (evolutionaire, sociale) omstandigheden variabele mix van hiërarchieën en maaswerken.⁹

Het beeld van ‘de geest’ als maatschappij (van *agents* en *agencies*¹⁰) heeft nu een minder metaforisch karakter gekregen.¹¹ Zo zien we ook in onderzoek naar artificiële intelligentie (als *inquiry*¹²), dat deze intelligentie de vorm aanneemt van ‘marktachtige’ maaswerken van ‘bidding agents’.¹³ Doch, waar maaswerken zijn ontstaan vroeg of laat strata. Wanneer we dus met Deleuze & Guattari de geest als neurale rizoom van “desiring machines” beschouwen kan deze ‘markt’ ook evolutiegewijs een gemonopoliseerde ‘staatsvorm’ aannemen¹⁴:

“...we began with a highly parallel and non-hierarchical hardware (like birds) and at some point our brains began to simulate a sequential and centralized mind: the stream of linguistic consciousness with which we are familiar through introspection.”¹⁵

Een zekere stratificatie van het brein maakt de vorming mogelijk van een sociaal ingebed ‘autobiografisch zelf’, als “een geordend archief van vroegere ervaringen van een individueel organisme”¹⁶. Antonio Damasio¹⁷ beschrijft de gelaagde geest globaal als bestaande uit een algemeen ‘proto-zelf’ (een autopoiëtisch ‘intern milieu’), een dierlijk ‘kernbewustzijn’ en een menselijk ‘uitgebreid bewustzijn’, mogelijk op basis van een conventioneel geheugen. Doch hoewel het operatief een zekere autonomie kent, berust het uitgebreide bewustzijn met zijn autobiografisch geheugen c.q. zelf in zijn bestaan immer, structureel, op het kernbewustzijn en

¹ Boyer & Barrett 2005, p.113.

² *Ibid.*, p.104.

³ Sperber 2005.

⁴ Varela 1991.

⁵ Deleuze 2004b, p.95.

⁶ En Hardt & Negri 2004, p.337.

⁷ Barabási 2003, p.230.

⁸ Zie bijvoorbeeld Baum 2004.

⁹ Delanda 1998d, §16.

¹⁰ Varela 1992, p.324.

¹¹ Hoewel, hier moet, met Protevi 2006, p.27, uitgekeken worden niet de zelfde macrodeterministische fout te maken als de sociologische maatschappijdenkers. Het gaat hier niet om (gedetermineerde) atomaire neuronen die, zonder intermediaire structuren, op een globaal niveau een (vrij) bewustzijn produceren, *Ibid.*, p.24-25. Ook het brein is een modulair gelaagde ‘cognitieve meervoudigheid’ en geen naadloze totaliteit.

¹² Deleuze 2004c, p.162.

¹³ Delanda 1998d, §20, Johnston 2008, p.393-395.

¹⁴ Bonta & Protevi 2004, p.5-6, 66.

¹⁵ Delanda 1998d, §17.

¹⁶ Damasio 2003a, p.200.

¹⁷ *Ibid.*, p.28, 137 e.v..

het kernzelf, beschreven als “een vluchtige, maar bewuste referentie aan het individuele organisme [als proto-zelf] waarin de gebeurtenissen plaatsvinden”¹. Dit betekent dat *elke* ‘hogere’ activiteit van het subject gepaard gaat met en beïnvloed wordt door lichaams-processen.² Dit geldt net zo goed voor computergemedieerde waarnemingen en (denk)activiteiten. Volgens Damasio heeft dit idee grote consequenties voor klassieke filosofieën van het subject:

“Het lichaam als uitgangspunt ondervangt de noodzaak om de subjectiviteit aan een [cartesiaanse] homunculus toe te schrijven. In plaats daarvan zijn er opeenvolgende toestanden van het organisme, die allemaal van moment tot moment, steeds opnieuw neuraal gerepresenteerd worden als veelvoudige, gecoördineerde kaarten en waarin op elk moment het zelf dat dan bestaat verankerd is.”³

Contra Descartes⁴ en Kant⁵ geeft het afschilderen van de geest als dynamische articulatie van heterogene, evolutionair ‘oude’ en ‘nieuwe’ componenten ons een beeld van de menselijke subjectiviteit als gegrondvest in, maar niet (specifiek) gedetermineerd door de ‘(bio)materiële’ huishouding, genenpakketten en taalsystemen. In plaats van een ‘terraan Cogito’⁶, een hylemorfistisch “eiland [...] van de waarheid [...] dat wordt omgeven door een wijde en stormachtige oceaan, de eigenlijke verblijfplaats van de schijn”⁷, behoeven we een conceptie van het subject als “embodied, embedded, enactive, extended, affective”⁸.

Vier mythen van het subject worden zodoende verlaten. Ten eerste is het subject geen (*zelf*)identieke homunculus, maar zoals hierboven besproken, de resolutie van een differentieel veld aan neurale systemen. Ten tweede is het subject niet *representationalistisch*. Cognitie, of het proces van subjectiviteit, is niet het simpele verwerken van representaties tussen sensorische input en motorische output (denk aan het stimulus-organisme-respons-model⁹). Ten derde is cognitie niet geïsoleerd, hersengebonden, maar eigen aan een brein-lichaam-wereld-assemblage. Het cognitieve subject is daarom niet *transcendent*, maar immanent aan de wereld. Ten vierde is subjectiviteit en cognitie grotendeels (diagrammatisch) biologisch van aard. Het menselijk subject vormt geen aparte niet-natuurlijke categorie, het is niet (cartesiaans) *spiritueel*.¹⁰

Om de mythen van zelfidentiteit, representatie, transcendentie en spiritualiteit bij het doordenken van de subjectiviteit te vermijden kunnen we terecht bij een andere, in de woorden van Deleuze, ‘mineure’ denktraditie van Spinoza, Leibniz, Hume en Bergson. Hume, “een antwoord op het postmodernisme *avant la lettre*”¹¹ en het onderwerp van Deleuzes afstudeerscriptie¹², vormt (bijgevolg) Delanda’s startpunt in de *bottom-up* analyse van het sociale. Wij nemen dit over, voorafgegaan door een kleine inleiding met betrekking tot het bovenstaande neurocognitivistisch verhaal.

Wat bij Hume onze geest, een gedecentraliseerde ‘collectie’ van impressies (ook wel indrukken) en ideeën, tot een subject, een ‘systeem’, maakt zijn de ‘principles of human nature’: passies en associaties.¹³ Het gaat dan niet om een zekere essentie van menselijkheid, maar om

¹ Damasio 2003a, p.200, zie ook p.178.

² Damasio 1998, p.255.

³ *Ibid.* p.256.

⁴ *Ibid.*, p.268 e.v..

⁵ Varela, Thompson & Rosch 1991, p.70-71, 140-141.

⁶ Sloterdijk 2006, p.99.

⁷ Kant 2004, p.300.

⁸ Protevi 2008a, p.1.

⁹ Kennedy & Eberhart 2001, p.196.

¹⁰ Protevi 2008a, p.2.

¹¹ De Martelaere 2004, p.7.

¹² 1991[1953].

¹³ Deleuze 1991, p.98.

evolutionaire ‘species-wide properties’.¹ Een dergelijk humeans subject kent dan, net als elke assemblage, naast een expressieve kant, zeker ook materiële componenten:

“The material role is played by the bodily mechanisms behind the production of sense impressions, those underlying the body’s dispositions towards the wide range of human passions and emotions, and those that realize neurologically the three associative operators”²

Ideeën die de identiteit van het subject stabiliseren, dan wel dynamiseren, kunnen nu, als ‘ingevogde gebeurtenissen’, gezien worden als de expressieve componenten in de subjectassemblage. Dit kunnen we ons als volgt voorstellen.

De belangrijkste breinregio voor typisch menselijke cognitieve activiteiten (perceptie, geheugen, taal en redeneren) is de neocortex. Deze geplooide ‘herinnerings-voorspellingsmachine’ (of wellicht beter: ‘herinnerings-verbeeldingsmachine’) is onderhevig aan dezelfde RCA’s, als de rest van het brein.³ Een populaire spreuk luidt “neurons that fire together wire together”⁴ en geeft een krachtig idee van hoe het geheugen werkt en het subject als humeaanse ‘ideënmachine’ in de basis gedacht kan worden. Elk intensief electrochemisch patroon in het cognitieve apparaat (elke *impressie*) wordt door middel van een dynamische *neural rewiring* van de neocortex ‘opgeslagen’ als ‘invariante representatie’ (als een soort deleuziaans *Idee*):

“...these patterns of electrochemical spikes, stored as complex temporal and spatial sequences, are all that the brain ‘knows.’ Our perception of the world is created from these patterns – and from nothing else. As myriads of patterns continuously stream into the neocortex, it stores them as autoassociative memories, meaning that a whole pattern or memory can be recalled from only a part or fragment. Specifically, these memories are stored, recalled and recognized as ‘invariant representations’ [...] On one level an invariant form is simply the stability and repetition of a specific pattern of neurons firing [an attractor⁵]; but on the other it is the face of a parent, a song we know, or a simple physical act – in each case something we will always recognize despite variations over an incredibly wide range of contexts and conditions. Not only are invariant representations constantly forming, but they are also being modified as they are compared with patterns (and sequences of patterns) streaming in from the senses and muscles. The result is a series of predictions about what is about to happen.”⁶

We kunnen ons de immer *verschaffings-* (*affordance*⁷), of *actiegeoriënteerde*⁸, multisensorisch divergent te re-actualiseren invariante representatie voorstellen als een virtueel repertoire van ‘reconstructieingen’, een *immanente* meervoudigheid als niet-gelijkend *effect* van sequentiële neurale golven (en dus niet als een actueel ding). Elke moleculaire impressie, elke microperceptie, wordt in deze ‘passieve synthese’⁹ onmiddellijk ‘zin gegeven’, in de vorm van ontvankelijkheid, anticipatoire gerichtheid en (niet *per se* linguïstische) significantie¹⁰ – elk waargenomen object, elke geactualiseerde indruk, wordt meteen ‘geïnterpreteerd’ in kwaliteiten als mogelijkheden (*potentialities*¹¹), ofwel gevirtualiseerd in het serieel gegenereerde handelingsrepertoire.

¹ Delanda 2006a, p.48.

² *Ibid.*, p.49.

³ Johnston 2008, p.396.

⁴ Strogatz 2003, p.280.

⁵ Delanda 1998d, §9.

⁶ Johnston 2008, p.396-397.

⁷ Gibson 1977, Chemero 2003, Noë 2006, p.105.

⁸ Vgl. Delanda 2007b, Protevi 2008b, p.20.

⁹ Vgl. Deleuze 2004b, p.93.

¹⁰ Protevi 2008b, p.22.

¹¹ Noë 2006, p.217, Protevi 2008b, p.23.

Dit komt ook naar voren in het proces van het herinneren. Het ‘opslaan’ van herinneringen is de habituele creatie van, om het Marxistisch uit te drukken, de ‘productiemiddelen’ voor het, in interactie met nieuwe impressies van de al dan niet sociale omgeving (of voorgaande ideeën), reconstructiveren van eerdere impressies¹: “...the brain does not store memories (as actual wave patterns)[, r]ather the brain possesses the (virtual) potential to generate (actual) wave patterns that produce memory effects.”² Herinneren is niet als het opvragen van een bestand op een computer. Een herinnering is geen simpel ‘snapshot’ of multisensorisch ‘filmpje’, geen representatie van een impressie, maar in wezen een nieuwe impressie, maar dan van lagere intensiteit (de hersenactiviteit van wanneer we herinneren verschilt in kwalitatieve zin dan ook niet van wanneer we waarnemen³).

Het humeaanse subject, het psychologische zelf, moeten we ons nu voorstellen als contingente coagulatie in een ‘sensuous manifold’⁴, in een intensief veld van impersoonlijke ‘percepten’ en ‘affecten’⁵, van ruwe, singuliere sensaties: ‘externe’ kleuren, geluiden, aroma’s, texturen, maar ook ‘innerlijke’ passies als angst, veiligheid, woede, krenking, trots etc..⁶ In het herinneren worden deze intense sensaties als ‘vectoriële’ meervoudigheden, als ‘primaire retenties’⁷, onderhouden (denk aan potentiële gezichtsherkenning), om als ‘laagintensieve replica’s’ van die impressies, als ‘secundaire retenties’, ofwel ‘ideeën’, gereconstrueerd te kunnen worden. Elke actuele herinnering, elke reconstructie onderhevig aan actuele indrukken, is derhalve een *associatie van ideeën en impressies*, al dan niet onder begeleiding van linguïstische geheugensteuntjes (categorische coderingen⁸).

Delanda, zo kwam al even naar voren in bovenstaand citaat, poneert in zijn behandeling van Hume min of meer impliciet een abstracte ‘ideeënmachine’, wanneer hij (met Deleuze⁹) drie neurologisch¹⁰ gegeneerde ideeënassociatie-operatoren uiteenzet van *overeenstemming* (ook wel: *identiteit*¹¹), *opeenvolging* en *causaliteit*.¹² Deze relaties, uitwendig aan hun termen (aan de ideeën), vormen de associatieve links die de subjectieve ervaring zijn globale coherentie verlenen.¹³ Als sequentiële denkprocessen, lineariseren en stratificeren ze in meer of mindere mate onze geest.¹⁴ En wel in de impliciete vorm van *gewoonten*, ‘een synthese van het heden en het verleden in het licht van de toekomst’.¹⁵ Simpele, meer ‘lichamelijke’ en gemoduleerd ervaren ideeën vormen dan, gewoontegetrouw geassocieerd door de operatoren, in ‘strains of inference’¹⁶, complexe ideeën¹ (als niet-naadloze gehelen), waaronder een idee van het eigen ‘sociale gezicht’.

¹ Delanda 2008b, 5min, deel 3.

² Protevi 2008a, p.10, zie ook Lazzarato 2006, p.185.

³ Damasio 2003, p.163.

⁴ Sandywell 1996, p.184.

⁵ Vgl. Deleuze & Guattari 1994, p.167.

⁶ Delanda 2008b, 1min, deel 3.

⁷ Vgl. Stiegler 2010a, p.5.

⁸ Vgl. Wegner 1986, p.186.

⁹ Deleuze 2004d, p.164.

¹⁰ Hoogstwaarschijnlijk gaat het hier om een neurochemische, ook wel ‘neuromodulatieve’, integratie: “Serotonine dient mogelijk om cerebrale chaos te beteugelen. Deze stof kan dus een algemeen organiserende factor van de hersenen zijn, die consistentie en stabiliteit van de bewustzijnstoestand garandeert als hij beschikbaar is, wat het geval is tijdens het waken. De mate waarin het bewustzijn één geheel, doelbewust en voorspelbaar associatief is, hangt wellicht af van moleculen als serotonine.” (Hobson 2000, p.44-45)

¹¹ Delanda 2006a, p.130n3.

¹² Romein 2009, p.56.

¹³ Delanda 2006a, p.48.

¹⁴ Delanda 1998d, §16, Sandywell 1996, p.183 e.v..

¹⁵ Deleuze 2004b, p.91, Delanda 2006b, p.254.

“This yields a determinate duration for the lived present of the subject, a fusion of immediately past and present moments, and generates a sense of anticipation, so that habitual repetition of an action can be counted on to yield similar results in the future.” (Delanda 2006b, p.254)

¹⁶ Sperber 1996, p.133.

Een abstracte ideeënmachine effectueert zo, gelijk de eerder besproken betekenismachine, een contingent vertrek van een willekeurig geassocieerde, ‘schizofrene’², of ‘(absoluut) gedeterritorialiseerde’ collectie impressies en ideeën. Deze laatste, overigens op te wekken staat van delirium (door middel van koorts, sensorische deprivatie, drugs of krankzinnigheid – agnosie, asomatognosie³ – of zelfs slaap⁴), gaat aldus vooraf, in zowel fylo- als ontogenetische zin, aan het habitueel repetitieve, ‘geterritorialiseerde’ ‘staatssubject’. Dit op basis van gewoontevorming emergent zelf toont zich nu enerzijds als verbeeldend, *pragmatisch* subject met *motieven* voor gedrag, in staat tot het inferentieel matchen van middelen en doelen (welke afhankelijk zijn van de zintuiglijk affectieve neigingen, de passies⁵). Anderzijds, echter, laat dit subject zich ook zien als handelend op basis van sociaal herinnerde en verbeelde *redenen*.⁶

Tot nu toe heeft ons immanent subject, als brein-lichaam-*wereld*-assemblage, nog een te geïsoleerd voorkomen gehad. Menselijk waarnemen, herinneren en verbeelden, het denken, is namelijk bovenal een sociale activiteit.⁷ Ook het leren van nieuwe cognitieve vaardigheden, door kennisoverdracht, heeft onder de naam ‘socialisatie’ een sterke sociale component. Aangedreven door de passies vormt en onderhoudt het subject in de sociale assemblages waarin het resideert praktische en associatieve gewoonten (territorialisatie), maar onderneemt het ook actie om experimenteel, meer of minder transformatief, nieuwe (denk)vaardigheden te leren bij het betreden van nieuwe, meestal sociale assemblages (denk: relatieve deterritorialisatie).

Een *preservatief* geheugen, als neuroculturele zetel van de gewoonte, en, in het verlengde daarvan, een *constructieve* verbeelding kennen ten minste *drie* relevante sociale aspecten. In een zakelijke dimensie zien we, *ten eerste*, in het sociale verkeer een zekere ‘arbeidsverdeling’ ontstaan in de vorm van een ‘*transactief*’ geheugen⁸, een sociale distributie van ideeën. Taal speelt naast haar functie als ‘extern geheugen’ (van ‘publieke representaties’⁹) uiteraard een cruciale rol in deze arbeidsverdeling. Zo zijn met name correct geachte denotaties (Putnam), maar zeker ook manifestaties¹⁰ en soms zelfs significaties persoons- of functiegebonden. De taal, opgeslagen in communicatiemedia en in de hersenen van haar sprekers werkt als een collectief onderhouden, voornamelijk de *sociale* assemblage ten dienste staande, ‘herinnerings-verbeeldingsmachine’ op zich. De povere combinatorische productiviteit van de associationistische ideeënmachine¹¹ wordt zo in sociale assemblages aangevuld met (en

¹ Het onderscheid tussen simpele en complexe ideeën is een oude conceptie (zie Locke 2003, p.73, Hume 2004, p.65). In de hedendaagse cognitieve wetenschappen komt deze conceptualisering enkel nog in termen van modulariteit terug. Bij complexe ideeën is bijvoorbeeld te denken aan die ideeën aanwezig in magie en animisme, waarbij “domain-specific competencies are extended beyond their domain, in virtue of similarity relationships” (Sperber & Hirschfeld 1999, p.cxxi). Hier zien we dat parallelle (simpele, modulaire) domeinen door één van de drie besproken operatoren (‘relaties van gelijkenis’) met elkaar in (complex) verband worden gebracht.

² Hoewel Deleuze & Guattari hun gedepathologiseerde begrip ‘schizofrenie’ (zie Braidotti 2005, en daar sterk aan gerelateerd, het ‘rizomatische’ korte termijn geheugen, zie Bonta & Protevi 2004, p.112) nogal breed gebruiken en (schizo)analyseren (Holland 2005, p.236), zien we in conventionele psychiatrische studies naar dit fenomeen (McKenna, Ornstein & Baddeley 2002, Ruiz et al. 2007) wel enige grond voor hun voorstelling van een schizofrene geest als een gedeterritorialiseerde assemblage van verlangensmachines (cognitieve modules). Schizofrenen laten op een groot aantal vlakken een sterk tekort aan ‘algemene intelligentie’ (of intellectualiteit) zien, zonder in te moeten boeten op hun ‘domein-specifieke intelligentie’, bijvoorbeeld ten aanzien van ‘sociale uitwisselingen’ (Cosmides & Tooby 2005, p.603).

³ Damasio 2003, p.165, 214.

⁴ Delanda 2008b, deel 4.

⁵ Deleuze 2004d, p.166.

⁶ Naar het terminologisch onderscheid van Delanda: “The subject or person emerging from the assembly of subpersonal components (impressions, ideas, propositional attitudes, habits, skills) has the right capacities to act pragmatically (i.e. to match means to ends) as well as socially, to select ends for a variety of habitual or customary reasons that need not involve any conscious decision.” (2006a, p.52, mijn cursivering)

⁷ Manier 2004, p. 257 e.v., Harris, Paterson & Kemp 2008, p.216.

⁸ Wegner 1986, p.186, Kennedy & Eberhart 2001, p.205, Cross & Borgatti 2004, p.138.

⁹ Sperber 1996, p.78.

¹⁰ Vgl. Sperber 1996, p.89 e.v..

¹¹ Onderwerp van kritiek in Fodor & Pylyshyn 1988.

‘ondermijnd’ door) de schier oneindige combinatoriek van de taal en haar immanente betekenis­machine.¹

Op de *persoonlijke* schaal heeft de taal als grootste effect het vormen van overtuigingen (*beliefs*) en verlangens (*desires*).² Propositionele attitudes, die hun eigen plaats van productie kennen in het brein³, hebben ook op dit niveau voornamelijk een katalyserende werking: “[beliefs] can only bestow on our ideas an additional force or vivacity”⁴. De intensiteit van de (constructie van) ideeën die bepaalde propositionele overtuigingen oproepen vormen de *significantie* ervan op persoonlijk niveau. Voor het humeaans subject brengen overtuigingen (ten aanzien van proposities omtrent) ideeën dichterbij – dichterbij de intensiteit van ‘eerste’ impressies. Wanneer Delanda spreekt van ‘intensity over semantic content’⁵ bedoelt hij dat de intensiteit van de overtuiging (van een idee) in het pragmatische aandrijven van sociale actie van groter belang is dan de propositie(inhoud) zelf. Dit wordt nog begrijpelijker in het geval van verlangens, waarbij de intensiteit van het daarbij opgeroepen idee, bijvoorbeeld een (reconstructie van een) bepaalde smaak of gevoel, voor het subject duidelijk belangrijker is dan de betekenis die dergelijke propositionele attitudes onderhouden met andere proposities.

In de zakelijke dimensie communiceert (lees: differentieert) de taal zo als meervoudigheid (op zich) van lokale zincondensaten naar een grote, zo niet gigantische veelheid aan subjectieve meervoudigheden (habituële cognitieve repertoires), op starre of soepele wijze, op basis van stratificatie- of consistentieprincipes. Actuele taal­assemblages, zo ook over te dragen en te onderhouden ‘verhalen’⁶, vormen, mits eenvoudig te reconstrueren in woord en geest, als communicatiemedia én als katalyserende component van ideeën op het subjectieve niveau, voor het overgrote deel het sociaal verspreide transactieve en externe geheugen van een sociaal netwerk.

Dit gegeven leidt als vanzelf, *ten tweede*, in een temporele dimensie, tot *het proces van het herinneren-verbeelden*, een (re)constructie van gedeelde impressies en ideeën, dat als een uiterst sociaal *evenement* kan worden gezien. *Collaborative recall* is een praktisch imitatief of symbolisch communicatief, normstellend proces.⁷ Nieuwe impressies worden in meer of mindere mate collaboratief geïnterpreteerd in termen van (en door het subject geassocieerd met ideeën bij) oude, herinnerde, al dan niet biografische, narratieven.⁸ In het verlengde daarvan is collaboratief herinneren meestal een samen hervertellen (*retelling*⁹), met alle meestal onbedoelde, transformatieve verbeelding van dien. Over verschillende tijd en ruimteschalen worden zo met meer of minder succes (afhankelijk van modulair cognitieve¹⁰ en institutioneel ecologische

¹ “From the point of view of assemblage theory there is no problem in simply adding this combinatorial productivity of language to that of associationism, as long as the theory of grammar that accounts for it [...] can also pass the evolutionary test (i.e. that the formal operators it postulates be capable of emerging from a prior nonlinguistic form of subjectivity).” (Delanda 2006a, p.51) De in het vorige hoofdstuk besproken taaltheorie van Harris voldoet aan deze eisen (Delanda 2006a, p.131n13).

² Laten we hier wijzen op een verschil tussen persoonlijk gearticuleerde, in propositionele attitudes ‘ontheemd gerepresenteerde’ verlangens, zie Deleuze & Guattari 1983, p.119, (of *een* verlangen) en verlangen als zodanig, als prepersoonlijke stroom van connecties en neigingen daartoe. Vergelijk het met het onderscheid tussen respectievelijk (emotionele) affectie en affect (zie Hardt 2007).

³ Getuige (non-)linguïstisch geheugenverlies, Delanda 2008b.

⁴ Hume in Delanda 2006a, p.131n14. Zie ook Carr 2010, p.74, die het (geschreven) woord opvat als katalysator voor neurale associaties.

⁵ Delanda 2006a, p.52.

⁶ Dautenhahn 1997, p.218.

⁷ Kennedy & Eberhart 2001, p.206.

⁸ Dautenhahn 1997, p.218, Manier 2004, p.263.

⁹ Marsh 2007, p.19.

¹⁰ De meeste cultuurverschijnselen hebben weinig potentie tot replicatie door hun gebrekkige aansluiting op cognitieve vaardigheden. Vaak is daarom te zien dat bepaalde (meestal simpele, Sperber 1996, p.94) ideeën en praktijken om deze aansluiting wel (‘blind’) te vinden een evolutionair proces van homogenisering ondergaan. Ideeën en praktijken convergeren dan door de tijd heen (qua attractor, Sperber & Claidière 2008, p.289). Zo kan bijvoorbeeld een prozaïsch verhaal in een lied getransformeerd worden om beter in te haken op de geheugencapaciteiten van het publiek. Zie Sperber 1996, p.84.

ontvankelijkheden¹) uitspraken en verhalen communicatief gerepliceerd en zo gepreserveerd. Dit geldt net zo voor de meer imitatieve dan communicatieve overdracht van sociale praktijken – het (be)leren.

Het sociale proces van (ook non-linguïstisch) herinneren loopt parallel aan het *leerproces* en bijgevolg de ‘socialisatie’ van het subject. Immers, in elke overdrachtelijke leersituatie, hoe ‘moleculair’ ook, worden bij de ‘instructor’ impliciete gedragsrepertoires, ofwel disposities, geactualiseerd. Wat er op het niveau van de lerende subjectiviteit gebeurt wanneer deze nieuwe vaardigheden opdoet, een *weten-hoe*, is het uitbreiden van zijn actiegeoriënteerde invariante representaties van nieuwe (sociale) verschaffingen. Repetitief, vaak imitatief, door oefening te genereren, nieuwe neuropsychologische patronen effectueren (‘drukken uit’) een uitbreiding van het virtuele cognitieve repertoire. Men spreke dan van een relatieve deterritorialisatie van het subject: een tijdelijke intensieve *depersonalisatie*² is nodig om het lichaam ontvankelijk te maken voor nieuwe denk- en gedragspatronen (reterritorialisering). Een goed, doch extreem voorbeeld hiervan zijn natuurlijk ‘ontgroeningsevenementen’: het subject verlaat de ene sociale assemblage (de vriendenclub van de buurt of school) om abrupt een nieuwe te betreden waarin een heel nieuw pakket aan gewoontes vereist is (de legereenheid, of studentenvereniging: ‘je zit hier niet meer op school’). Elk leerproces (fietsen, typen etc.), elk socialisatieproces (praten, voetballen etc.), kent zijn zwaartepunt in deze *evenementen* van bifurcatie: het ene gewoontepatroon wordt, meestal onder begeleiding, verlaten voor een ander én een nieuw veld aan potenties wordt geopend (leren fietsen maakt verkeersdeelname mogelijk, leren praten maakt het hebben van propositionele attitudes mogelijk – *weten-dat*).

Om het *temporele* proces van het *sociale* ‘herinneren-verbeelden’, zo ook in ‘leersituaties’³, te vatten is een epidemiologische benadering welkom.⁴ De intensieve transmissie van culturele representaties, een infectieproces⁵, altijd gepaard gaand met een relatieve desubjectivering en deterritorialisering, *gaat vooraf aan* zowel het actuele subject als de actuele sociale assemblage waaraan het zich koppelt. Het subject, zich door de tijd staande houdend in een intensief veld aan sociale ‘verschaffingen’, pikt daaruit de meest aandachtsgrijpende en memorabele culturele vormen waarmee het geconfronteerd wordt gemoduleerd op en past ze associatief aan. Wat wij daarom als sociale of collectieve herinneringen kunnen beschouwen, sommigen noemen ze ‘cultureel’⁶, zijn herinneringen die, in tegenstelling tot een gigantische veelvoudigheid aan veel vluchtigere ideeën en praktijken, relatief gelijkvormig gerepliceerd (kunnen) worden door hun cognitieve aansluitmogelijkheden, in de confrontatie met neurologische modules, en hun institutionele significantie, hun lokale effectiviteit als katalysator voor bepaalde sociale gedragingen.⁷

¹ “Ecological factors include the recurrence of situations in which the representation gives rise to [or catalyses] appropriate action, the availability of external memory stores (writing in particular), and the existence of institutions engaged in the transmission of the representation.” (Sperber 1996, p.84)

² Protevi 2008a, p.14.

³ Sperber & Hirschfeld 1999, p.cxxiv.

⁴ In een dergelijke benadering kunnen we het vervallen in psychologisme, dan wel sociologisme (vgl. Sperber 1996, p.78-79) vermijden: “An epidemiological [...] approach can still treat collective memories as ‘shared individual memories’, but locate them, not ‘in the head’ or ‘in the world’, but in the interaction between what is out in the world and what is in the head.” (Hirst & Manier 2008, p.189) Een vergelijkbaar argument is al te vinden bij een grote pionier van deze benadering, Mark Granovetter: “[epidemiological] threshold models take the ‘strangeness’ often associated with collective behavior out of the heads of actors and put it into the [inter-esse] dynamics of situations.” (1978, p.1442)

⁵ Schinkel 2007, p.288.

⁶ Sperber 1996, p.83, Sperber & Claidière 2008, p.290.

Sperber geeft duidelijk aan dat het hier om een gereificeerde generaliteit gaat: “Similarity across people makes it possible to abstract from individual differences and to describe ‘the language’ or ‘the culture’ of a community, ‘the meaning’ of a public representation, or to talk of, say, ‘the belief’ that witches ride on broomsticks as a single representation, independently of its public expressions or mental instantiations. What is then described is an abstraction. Such an abstraction may be useful in many ways... [...] Mistake this abstraction for an object ‘of this world’ however, and you had better [...] ignore its ontological status.” (Sperber 1996, p.81)

⁷ Sperber 1996, p.84.

Tenslotte, in een sociale dimensie, zijn de meeste herinneringen en verbeeldingen *inhoudelijk sociaal*, ze gaan over sociale verscaffingen en acties en gedeelde ervaringen.¹ Het grootste gedeelte van de (ook non-linguïstische) ideeën die mensen koesteren kennen sociale aspecten. Sociaal zijn dus ook in de meeste gevallen die disposities van het denken die verantwoordelijk zijn voor het stabiliseren van een persoonlijkheid.

Men zou kunnen stellen dat de invariante representaties, de ‘verwachtingen’ van sociale verscaffingen, de oriëntatie op (de relatie met) andere mensen², de lichamelijke *condicio sine qua non* van het sociale is:

“The components of social assemblages playing a material role vary widely, but at the very least involve a set of human bodies properly oriented (physically or psychologically) towards each other.”³

Copresente subjecten onderhouden emotioneel zeer intensieve ideeën van het eigen ‘sociale gezicht’ (*face*) en van dat van anderen⁴. Ten grondslag aan dit sociale aspect van de subjectassemblage liggen domeinspecifieke ‘verlangensmachines’ van sociale cognitie. De menselijke geest, zo hebben we gezien, laat zich kennen als een “family of highly specialized modules, many of which are dedicated explicitly to social tasks”⁵. Deze compositionele geest is een evolutionaire aanpassing van een organisme wiens overleven grotendeels afhangt van relaties met anderen. Het is dan ook niet raar dat zich speciale functies ontwikkelen die gericht zijn op het (collaboratief) analyseren, begrijpen en zich herinneren van de sociale omgeving⁶.

Een eerste cluster congenitale sociale vaardigheden zou men kunnen samenvatten als ‘naïef psychologisch’. Vanaf de vroegste levensmaanden beschikt de mens over een alledaagse ‘theorie van de geest’ (gemankeerd bij autisten⁷). Zo begrijpt en legt het subject, mits ‘normaal’ pedagogisch gestimuleerd⁸, het eigen gedrag en dat van anderen uit in metarepresentatieve termen van overtuigingen, verlangens, intenties, verwachtingen, voorkeuren, angsten etc..⁹ Deze capaciteiten zijn overigens eveneens, fragmentarisch, aanwezig bij andere primaten en zijn (cultureel) universeel bij mensen.

Naast een modulair cognitieve *folkpsychology* is de mens behept met een tweede, deels overlappend cluster ‘naïef’ sociologische vaardigheden.¹⁰ Het hebben van alledaagse ideeën over¹¹ en het in hoge snelheid scannen van de aanwezigheid van lokaal significante groepen en affiliaties¹², ook door non-humane primaten en jonge kinderen, duidt op een verstrekkende evolutie van deze domeinspecifieke bekwaamheden in de historische confrontatie met terugkerende sociale problemen. Het is geen gek idee dat deze volkse sociologie sterk verbonden is aan een territoriale oriëntatie op de eigen dagelijkse bewegingsruimte (een mentaal ‘inbraakalarm’¹³).

Aldus ontwaren we een (oer)mens kundig in gezichts-¹⁴, stem- en emotieherkenning en de capaciteit tot het voorstellen van territoria en van sociale dominantie.¹ Hoewel de inachtneming

¹ Barnier & Sutton 2008, p.177.

² Good 2007.

³ Delanda 2006a, p.12.

⁴ Goffman 1967, p.6.

⁵ Gilbert 1999, p.778.

⁶ *Ibid.*

⁷ Whiten 1999, p.496.

⁸ Gopnik 1999, p.840, Boyer & Barrett 2005, p.101.

⁹ Baker 1999, p.319.

¹⁰ Hirschfeld 1999, Sperber & Hirschfeld 2004, p.44.

¹¹ Een “spontaneous [in-out]group-related favoritism”, Hirschfeld 1999, p.580.

¹² *Ibid.*, p.579, 580. Zie ook Protevi: “...a module responsible for racialized perception [...] for identifying social coalitions.” (2009a, p.199)

¹³ Hobson 2000, p.64.

¹⁴ Sperber & Hirschfeld 2004, p.41-42.

van hiërarchische verhoudingen onder sociale organismen alomtegenwoordig is², is deze onder primaten, in vergelijking tot bijvoorbeeld kippen, uiterst complex.³ Dit gegeven is de aanleiding geweest tot de formulering van een ‘Machiavellian intelligence thesis’.⁴ Menselijke intelligentie (*en taal*⁵) zijn, zo luidt deze these, meer het product van inhoudelijk sociale dan non-sociale (omgevings)cognitie en probleemoplossing⁶ – een voorstel dat ingaat tegen een mogelijk androcentrisch (cartesiaans) begrepen subject.⁷ Overleven, niet ten prooi vallen, betekent voor mensen (in groepen) vooral de motivaties en het vaak deceptieve en manipulatieve, ofwel ‘machiavelliaanse’, gedrag van anderen (in groepen)⁸ juist te interpreteren. *Cheater detection* modules en andere neurocognitieve specialisaties omtrent sociale uitwisselingen⁹ hebben zich zo kunnen vormen en spelen nog steeds een grote, emotioneel beladen rol in het sociale.

De predisposities voor het detecteren van valsspelen en het spontane binnen-buiten-groeperen sluiten aan op bevindingen in computersimulaties. Evolutionaire (*non-zero-sum*) speltheorieën, zoals het zogenaamde ‘repeated’ of ‘reiterated prisoners dilemma’¹⁰ geven blijk van de voordelen van ‘nice strategies’¹¹, van coöperatief gedrag in sociale interacties. De meest succesvolle strategie, zo blijkt na uitvoerige computertoernooien, is meteen een van de meest simpele, gedoopt *Tit For Tat*¹², ook wel populair te formuleren als: ‘voor wat hoort wat’ en ‘wie goed doet, goed ontmoet’.¹³ Deze ‘aardige’ strategie blijkt dan ook in het sociaalbiologisch register, van vissen tot vleermuizen¹⁴, alom aanwezig door de evolutionaire voordelen die zij biedt.

Elk bedrog (*defection*), elke inbreuk op wederkerigheid, wordt in deze sociale tactiek pijnlijk *gestraft* en beantwoord met consequente non-coöperatie, met alle (topologische) gevolgen op het netwerk van uitwisselingen van dien. Zo wordt duidelijk hoe de evolutie van een geavanceerde *cheater detection*-module hand in hand gaat met die van een ‘tribale’, naïef sociologische ‘binnen-buiten-dispositie’¹⁵:

“...implications of game theory [are] hard-wired into human experience. The tendency to form tribal groups increases the likelihood of repeated interactions with other group members and so enables group cooperation to develop. [...] The flipside of this principle is distrust of strangers, since it takes time to establish the mutual trust on which cooperation depends. But this apparent biological predisposition for

¹ Hirschfeld 1999, p.580, Martin 2001, p.297.

² Martin 2001, p.297.

³ Whiten 1999, p.495.

⁴ *Ibid.*, p.495, Martin 2001, p.279, zie ook De Waal 2006, p.7.

⁵ “The fact that language can be interpreted as fulfilling the same role as social grooming suggests that, rather than being the selective factor driving brain evolution, ecologically [and technologically, 2004, p.104] related information-exchange might be a subsequent development that capitalized on a window of opportunity created by the availability of a computer with a substantial [social] information-processing capacity.” (Dunbar 1993, p.689)

⁶ Whiten 1999, p.496.

⁷ Vgl. Jarvenpa 1993, p.712.

⁸ Hirschfeld 1999, p.579, Dunbar 2004, p.103.

⁹ Cosmides & Tooby 2005, p.587.

¹⁰ Axelrod 2000, Ball 2004, p.527, Cosmides & Tooby 2005, p.591.

Het originele *prisoners dilemma* laat op een elegante manier zien hoe de rationaliteit van een *tijdloos*, transcendent en geïsoleerd subject tot irrationele gevolgen voor dit subject leidt. Zodra de factor tijd (repetitie) in het spel wordt geïntroduceerd kan het (empirische) subject *ervaringen* opdoen (in de computersimulatie is dat het registreren van de geschiedenis met andere spelers). Ervaringen die overigens over generaties heen een mens opleveren die een (voorzichtige, contingente) neurale predispositie tot samenwerken heeft (Ball 2004, p.533).

¹¹ Ball 2004, p.524.

¹² Hier moet bij worden opgemerkt dat wanneer er ruimte wordt gegeven voor het maken van fouten in de uitwisseling (in de simulatie: *noise*) een zekere, genadigere ‘Generous’ of ‘Contrite Tit For Tat’-strategie beter werkt (Ball 2004, p.541). Hier staat tegenover dat ‘pavloviaanse opportunisten’ ook meer kans krijgen in deze situatie (*ibid.*, p.542). Waar het hier echter om gaat is dat in een zelfzuchtige samenkomst in *non-zero-sum-games* er toch coöperatie mogelijk is op basis van een simpele (*neurocognitief gestimuleerde*) ‘oog om oog, tand om tand’-tactiek.

¹³ Van Hooff 2006.

¹⁴ Rheingold 2002, p.45.

¹⁵ Vgl. Sloterdijk 2005, p.537.

xenophobia should be moderated by the realization that nice strategies do best: even on the first encounter it is preferable to cooperate.”¹

Er is coöperatie en er is coöperatie: de nu beschreven, modulair geprefereerde, vorm is vooral een emotioneel aangestuurde, vluchtige (apen)coöperatie in een natuurlijk competitief milieu. Mensen hebben echter op basis van hun multimodulair complexe ideeën, taal en andere culturele constructen (hun ‘superstimuli’²) de potentie, die ze zeker niet altijd benutten, om minder opportunistisch samen te werken in territoriaal ‘sedentair’ clan-, institutioneel en innovatief verband (uiteraard voorzien van eigen tekortkomingen) en zo de mogelijkheid hun ‘biologische predispositie voor xenofobie *te matigen*’ of juist *te versterken*.³ Er is niettemin, ondanks alle culturele en technologische sociale informatiemechanismen, *nooit* sprake van een volledig uitschakelen van ‘primitieve’ emotionele en cognitieve betrokkenheden, ook niet binnen die meer ‘geciviliseerde’ sociale assemblages.

De nu uiteengezette subpersonele *assemblage* van sociaalcognitieve modules⁴, heeft onder andere de belangrijke taak om, in combinatie met (propositioneel) gekoesterde verlangens en overtuigingen, voor het subject, van het eigen ‘sociale gezicht’ (welbeschouwd “diffusely located in the flow of events”⁵) een operatief geïntegreerd (lees: een complex idee van een) autobiografisch ‘zelf in de samenleving’⁶ te produceren. Deze productie vindt uiteraard niet in isolement plaats, maar in normstellende collaboratie met anderen. Behalve dat mensen beschikken over cognitieve modules voor (lees: simpele ideeën in lijn met) gezichtsherkenning en basale ‘naïef’ psychologische en sociologische vaardigheden, zijn er sociaalinhoudelijk complexe ideeën (sociale ‘ficties’ bij Deleuze⁷) onderdeel van onze subjectassemblage die het product zijn van, al dan niet technologisch gemedieerde, interacties tussen personen⁸. Sociaalinhoudelijk intensieve, depersonaliserende evenementen op dit interactionistisch niveau (van bijvoorbeeld schaamte), juist die gebeurtenissen die afwijken van het rituele equilibrium dat in de meeste sociale ontmoetingen netjes wordt onderhouden, worden beter onthouden en spreken meer tot de verbeelding, mede door de vaak uitgebreide herstelwerkzaamheden (ten aanzien van het conversationeel equilibrium⁹) die er op volgen. Sociaalinhoudelijk collaboratief herinneren-verbeelden, de perceptie, constructie en evaluatie van ‘sociale gezichten’, neemt dan ook in mensenassemblages van lagere schaal een zeer centrale rol in. Verder in dit hoofdstuk zal besproken worden hoe op het niveau van ontmoetingen en conversaties het subjectief beleefde, sociale gezicht en overtuigingen en uitspraken over persoonlijke identiteiten in elkaar grijpen.

¹ Ball 2004, p.533.

² Sperber & Hirschfeld 2004, p.44.

³ Bauman 1998a, p.202-204, beschrijft in zijn analyse van de Holocaust het beruchte sociale experiment van de Amerikaanse onderzoeker Philip Zimbardo, waarin een ruimtelijke, binaire divisie (tussen bewakers en gevangenen, door middel van cellen en zonnebrillen) wordt gecombineerd met een minimale symboliek (uniformen, hemden en badmutsen). Deze simpele combinatie van zichtbaarheden en symbolische superstimuli ontketent, wat Bauman (naar Bateson) noemt, een ‘schismogenetische kettingreactie’ van machtsvertoon en zelfvernedering. Mogelijk zou hieraan een persoonlijke ‘sleeper’, een ‘latente Eichmann’, aan ten grondslag liggen. (Bauman reserveert deze – determinerende – latente persoonlijkheidscomponent vreemd genoeg voor moreel verzet.) Een simpelere, minder beladen verklaring is dat een dergelijke opstelling van materiële en expressieve componenten menselijk universele predisposities van sociale binnen-buiten-cognitie katalyseert (terwijl andere constellaties er minder aanspraak op maken). In de empirische (extreme) praktijk zien we het opwekken van deze schismogenetische onomkeerbare kettingreactie ook terug in de rekruterings technieken van terroristische organisaties. Zij spelen in op sociaalcognitieve predisposities door het bewerkstelligen van een ‘fictieve verwantschap’ in geïsoleerde groepen manschappen, zie Atran 2003, p.1537, Qirko 2004, p.49.

⁴ Wellicht in combinatie met ‘naïef biologische’ competenties (Hirschfeld 1999, p.580). Zie ook noot 5, p.75.

⁵ Goffman 1967, p.7.

⁶ Hirschfeld 1999, p.580.

⁷ Colebrook, p.85.

⁸ Delanda 2006a, p.52.

⁹ Vgl. Goffman 1967, p.19.

Deze paragraaf samengevat, zien we in de verschillende zakelijke, temporele en sociale dimensies van het *intersubjectieve* herinneren en verbeelden een complex menselijk subject tevoorschijn komen, “the individual subject being a heterogeneous aggregate of parts that function as components of supra-individual social and natural machines”¹. Om het overzichtelijk te houden: enerzijds zien we een belichaamd en *enactive* subject gedreven door interne ‘passies’, door modulair vervlochten gewaarwording, motoriek en emoties. Anderzijds treffen we een ingebed en uitgebreid subject aan, in staat tot externe ‘acties’, tot het intelligent op elkaar afstemmen van middelen en doelen en het geven van sociaal aangeleerde en verbeelde redenen. In een eerste, materiële articulatie van een sociale assemblage, maken deze acties en passies van het ‘affectieve’ subject² mogelijk dat een stroom aan ideeën, praktijken en artefacten geconfronteerd – geïmiteerd, gecommuniceerd, geopponeerd en getransformeerd³ – kan worden.

Uit het voorgaande blijkt dat een beschrijving van de subjectiviteit al snel en onvermijdelijk leidt tot grotere mensenassemblages. Verschillende sociale assemblages maken aanspraak op verschillende subpersonele componenten en capaciteiten. Mensen zijn geen naadloos afgeronde ‘egoïsten’ contractueel in interactie, maar zijn altijd, sympathisch en cognitief ‘partieel’. Subjecten staan altijd deels buiten en binnen ‘conversaties’ en ‘instituten’ die hen processueel tegelijk ‘uitbreiden’ en ‘corrigeren’⁴, hen ‘middelen’ en ‘beperkingen’ te ‘verschaffen’ hebben.⁵

De humeaanse mens is van (statistische) nature prosociaal, doch exclusief.⁶ Elke subjectiverende sociale assemblage van menselijke lichamen wordt zo voorafgegaan door en gaat gepaard met een partiële⁷ sympathische ‘emotionele contagie’⁸, een lichamenlijk intensieve ‘transmissie van affecten’⁹, die (een extensieve) vorm (van inhoud) wordt gegeven in sociaal selectieve passies en acties.

Naast, en vervlochten met, deze stroom aan prepersoonlijke affectieve toestanden en prereflectieve gevoeligheden, vloeit door sociale assemblages een intensieve stroom aan inferentieel complexe, ‘subjectief private’ ideeën (waaronder dat van ‘het zelf in de samenleving’) en ‘institutioneel publieke’ praktijken en artefacten (vaak tezamen ‘culturele representaties’ genoemd¹⁰). Een stroom dus, welke zich kristalliseert in de aansluiting op zowel cognitieve modules als interpersoonlijke en (sociaal)ecologische geschiedenissen. Zo zijn de sociale articulaties, waarvan het partiële subject contingent deel uitmaakt, enkel tijdelijke ‘immunologische’ stollingen in een epidemiologische stroom aan geologische (technologische), biologische en in het bijzonder culturele materialen.

Hierboven hebben we de (werkelijk) vage, variabele grens opgezocht tussen het subject en de sociale assemblage die daar schaalmatig op volgt. We hebben nu een idee gekregen van de emergente (sociaal)psychologische ‘micro-micro’-mechanismen die verantwoordelijk zijn voor de formatie van gewoontes en het nemen van beslissingen¹¹, maar moeten nog bezien hoe de sociale lichamen en hun subjectieve, immer sociaal gesitueerde acties en passies¹², de

¹ Bogue 1989, p.95.

² vgl. Hardt 2007, p.x.

³ Bij Tarde 1969, p.143 e.v. respectievelijk: imitatie, oppositie, inventie. Bij Deleuze & Guattari 1987, p.219: propagatie, binarisatie, conjugatie.

⁴ Deleuze 1991, p.37 e.v..

⁵ Delanda 2006a, p.34.

⁶ Zie ook Mann: “Human beings are social, not societal” (1986, p.14)

⁷ Of ‘moleculair’, Colebrook 2002, p.82.

⁸ Van Hooff 2006.

⁹ ‘a nervous and hormonal entrainment’, Brennan 2004, p.9.

In nog andere woorden, een non-representationalistische ‘intersubjectief gedeelde affectieve toestand’:

“a[n intensive] field of directly felt corporeal expressivity or ‘primary embodied intersubjectivity’ grounding our ‘pragmatic interaction’ with others” (Protevi 2008b, p.24) Zie ook Good 2007, p.274.

¹⁰ Sperber 1984, 1996.

¹¹ Zie Delanda 2006a, p.128n13.

¹² Bonta & Protevi 2004, p.152, Hardt 2007, p.x.

gedistribueerde “tiny ideas of little men”¹ en de populaties sociaalculturele verscaffingen concreet de *materie* vormen voor sociale assemblages op zich.

4.3 Territorium en codering op schaal

“...the diagram of a [social] assemblage involves [pre-individual] *unformalized functions and unformed matter*. This means that diagrams have an abstract structure in which the expressive and the material are not yet differentiated, a differentiation that emerges only when the diagram is divergently actualized in concrete assemblages.”²

Willen we Watts’ besproken abstracte geraamte wat meer vlees geven aan de hand van de vier operatoren, ofwel uitzoeken hoe deze steriele meervoudigheid een actualisatie vindt in concrete sociale assemblages, is het goed nog eens naar de quasi-causale operatoren immanent aan deze composities in hun algemeenheid te kijken. Deze abstracte, doch immanente machines zijn verantwoordelijk voor ‘lange afstand correlaties’ in populaties, zoals die zich voordoen in de buurt van fasetransities³ en bewerkstelligen zo een zekere integratie, of convergentie van differentiële elementen (op basis van hun verschillen, hun differentiële relaties). In Watts’ sociale diagram verschijnen twee van die transitiepunten. De operatieve integratie van het (ontologisch consistent) differentieel veld in de buurt van die punten, de abstracte machine(s) immanent aan de sociale meervoudigheid van ongevormde materie en ongeformaliseerde functies⁴, sorteert een singulier emergent effect.⁵ Er duikt zo een ‘systeem van macht’ op, een actuele formatie van tactieken en functies als ‘oplossing’ voor het ‘probleem’ van ‘het ordenen van menselijke meervoudigheden’⁶.

Al eerder stelden we in abstractie vast dat (in de dynamiek *van* netwerken) in de buurt van de twee punten van inflectie in Watts’ sociale diagram assortatieve strata of disassortatieve maaswerken emergeren en dat deze differentiatie plaats vindt op basis van geologische stratificatie- en consistentieprincipes. Daar kunnen we nu (als dynamiek *op* deze netwerken) *respectievelijk* aan toevoegen, een competitief blind (*broadcast*) en een collaboratief, betekenisvol (*directed*⁷) ‘zoeken’ naar nieuwe vormen van (culturele) expressie. De sociale hiërarchie, op basis van een blinde, of op zijn minst kortzichtige zoekmachine, muteert langzaam en lineair van expressieve vorm en substantie (zeldzame, ongeplande catastrofes daargelaten). In maaswerken, steunend op een complexe betekenis-machine wordt er (reflectief en reflexief) actief gezocht naar nieuwe wijzen van uitdrukking.

Met enige verdere invulling zien we dit onderscheid terug in het algemene schema voor sociale assemblages zoals voorgesteld door Deleuze & Guattari en samengevat door Bonta & Protevi.⁸ De ‘machinieke assemblage van lichamen’ wordt in meer of mindere mate (respectievelijk in maaswerken of in strata) aangevuld en overgecodeerd door een ‘collectieve assemblage van mede-deling’. Zo stollen zich in een *intensieve* epidemiologische⁹ stroom aan

¹ Deleuze 2006a, p.119n7.

² *Ibid.*, p.126n6.

³ Delanda 2002, p.86.

⁴ Het differentieel veld als: “...a set of differential relations between elements that are lacking in form and function, elements that exist only in and through their reciprocal determination. Such relations are of the type *dx/dy*.” (De Beistegui 2004, p.290) De zelfstandige relaties zijn (lees: insisteren) er, maar de elementen kennen nog geen vorm en functie.

⁵ Protevi 2009b, §20.

⁶ Foucault 1977a, p.218, Brenner 1994, p.689.

⁷ Watts 2003, p.136.

⁸ Bonta & Protevi 2004, p.152.

⁹ Ook wel genoemd, in Deleuze & Guattari 1987, p.575n34, een ‘bio-esthetische’, of in Kullenberg & Palmås 2009, ‘contagionologische’ stroom.

moleculaire (nog ‘uit te breiden’) lichamen, passies, acties en culturele materialen, begeleid door de daaraan immanente *virtuele* meervoudigheid, extensieve, *actuele* immunologische assemblages van territorium en codering, van concrete ‘zichtbaarheden en zegbaarheden’.¹ Hoe dit uitpakt op de verschillende spatiotemporele schalen van het sociale (online) zal in wat nu volgt verdere invulling krijgen.

Let wel, deze uiteenzetting zal hier en daar misschien wat fragmentarisch en selectief overkomen. Echter, de probleemstelling (en lengte) van deze scriptie laat het enkel toe, juist die schaalspecifieke aspecten te beschrijven die terug zullen komen in het hierop volgende, concluderende hoofdstuk over nieuwe vormen van institutioneel ecologische organisatie en controle. Voor een meer algemene en complete beschrijving van de meervoudig geschaalde sociale assemblage verwijs ik graag naar Delanda’s inspirerende “A new philosophy of society”².

4.4 Ontmoeting, conversatie, gewoonte en performativiteit (online)

In onze uitwijding over het subject kwam al naar voren dat ontmoetingen en conversaties de logische volgende stap vormen in de *bottom-up* analyse van het sociale. Wij zijn zoals we al eerder vaststelden zowel fylo- als ontogenetisch veroordeeld tot sociaaleconomische³ ‘ontmoetingen’. In deze evenementen van uitwisseling wordt enerzijds een territoriaal gesitueerde emotionele en cognitieve betrokkenheid gevraagd⁴ en anderzijds een ‘signaleren van coöperativiteit’⁵. Onze evolutionaire voorouders gaven blijk van wederzijds vertrouwen, van coöperativiteit door de tijd heen, door middel van één-op-één, intiem lichamelijk contact (vlooiën). In deze *Tit For Tat*-praktijk (‘you scratch my back and I’ll scratch yours’) kunnen we een voorouderlijk reputatiemanagement zien. Monitoren en straffen (van *free riding*) vallen hierin samen in een zo op het eerste gezicht on-schuldige sociale praktijk.

De menselijke, orale conversatie, als ‘oervorm’ van de taalgemedieerde assemblage, is net zo, een sociale ontmoeting met, bij herhaling, vergelijkbare emergente eigenschappen (zoals interpersoonlijke solidariteit en vertrouwen⁶). De evolutionaire herkomst en functie van de taal moet dan ook worden gezocht in dat sociaalinhoudelijke aspect⁷. In lijn met de machiavelliaanse, of gewoon ‘sociale’⁸ intelligentie hypothese, wordt wel gesteld dat taal haar gecompliceerdheid te danken heeft aan de evolutionaire, positieve feedbackrelatie die zij onderhoud met sociale groeps grootte en -complexiteit. Samenwerken in grotere groepen heeft allerlei voordelen, omdat men simpelweg (om te overleven, niet ten prooi te vallen) op meer relaties een beroep kan doen.⁹ Echter, het onderhouden van te vertrouwen relaties vergt *immer beperkte* tijd en cognitieve controle-instrumenten. Taal (ruim opgevat) biedt in het aanzien van dit sociaal cognitief plafond op verschillende fronten uitkomst.

Ten eerste, in een materiële zin, laat taalgebruik in conversaties, net als fysiek contact, het toe elkaar onderling (ruimtelijk) te observeren en te controleren. Het voeren van gesprekken echter, is daarnaast, in tegenstelling tot direct fysiek contact, ook te combineren met andere sociale

¹ Aangemerkt kan worden dat de termen ‘zichtbaarheden’ en ‘zegbaarheden’, zoals gebruikt door Deleuze (2006a), een wat epistemologische connotatie dragen, waardoor de meer algemene termen van ‘territorium’ en ‘codering’ wellicht beter te gebruiken zijn (Delanda 2008a, p.171).

² Delanda 2006a.

³ ‘Sociaaleconomisch’ dan niet te verstaan in SCP-taal.

⁴ Delanda 2006a, p.53.

⁵ Rheingold 2002, p.129.

⁶ Delanda 2006a, p.56.

⁷ Dunbar 1993, 1997, 2004.

⁸ Dunbar 1993, p.689.

⁹ Dunbar 2004, p.103, Van Hooff 2006.

activiteiten, wat zodoende meer tijd geeft voor het onderhouden van méér interpersoonlijke contacten. Ook is een spreken mogelijk met meer dan één persoon tegelijk, in tegenstelling tot bijvoorbeeld vlooiën.¹

Ten tweede heeft taal een sociaalindexicaal karakter. Kenmerkend, exclusief taalgebruik, als een eerste statistische ordening in taalstrata, kan binnen *grotere* groepen samenwerking stabiliseren (met communicatieve isolatie als gevolg). Het verlenen van medewerking in uitwisselingssituaties hangt dan mede af van het wederzijdse gebruik van de juiste codes, of ‘taalmarkeringen’². Indexicale betekenaren, territoriaal gesedimenteerde fonetische series, duiden zo (tegelijk referent en) het groepslidmaatschap van de spreker. Lokale, culturele coderingen functioneren zo als basale ‘signalen van coöperativiteit’.

Ten derde, in een meer expressieve zin, maakt taal het mogelijk informatie te verwerven over derden zonder hen direct te hoeven observeren³. Het maakt een expliciet uitdrukken van de samenwerkingsgezindheid van (afwezige) anderen mogelijk en zo ook het op de hoogte blijven van wat er speelt in sociale netwerken, bijvoorbeeld het *free rider*-gedrag van deze of gene.⁴ Het uitwisselen van sociale informatie is daarmee cruciaal geweest voor de menselijke (neurale) potentie tot het vormen van grotere, coöperatief gezinde leefgroepen.⁵ Roddelen en het daaraan inherente stereotypische identificeren, gezien als een evenzeer emotioneel beladen, doch grootschaliger reputatiemanagement, heeft zodoende een centrale rol gespeeld voor de ontwikkeling van de taal. Ook vandaag de dag, zelfs in academische kringen, zien we dat op het niveau van ontmoetingen (ruim) meer dan de helft van het discours gaat over alledaagse ‘sociale onderwerpen’ (sociale activiteiten, persoonlijke relaties en persoonlijk voor- en afkeuren, als onderscheiden van politiek, sport, muziek, cultuur en techniek⁶).

In het roddelen zien we de (oer)assemblage van enerzijds het complexe sociale gezicht, als materiële, en anderzijds, als expressieve component, de talige, persoonlijke identiteit. In de (roddel)conversatie wordt een losse collectie affecten ‘uitgebreid’ en ‘gecorrigeerd’ door communicatief gegenereerde, complexe ideeën over persoonlijkheid en groepslidmaatschap. Persoonlijke identiteiten, als taalassemblages, zijn op het subjectieve niveau, in de gedaante van (min of meer complexe ideeën oproepende) propositionele attitudes, en op het conversationele niveau, in de vorm van uitspraken, een onderdeel van die vluchtige sociale assemblage.

Het talig indiceren van de eigen coöperativiteit, maar vooral ook die van derden, maakt dan mogelijk het vormen van (grote) sociale ensembles met groepsidentiteiten⁷ (bijvoorbeeld T: een coöperatieve bondgenoot is T, een profiteur is niet-T en *vice versa*). Op basis van die emotioneel beladen, indexicale stereotypen, als resultanten van zich herhalende gesprekken, van ‘fulsome expression of praise’ en ‘agonistic name-calling’⁸, ontplooiën zich dan vaak meer complexe, intern differentiërende zinstructuren (rangen) die het verdere discours begeleiden.⁹

Doch bovenal is roddelen een territoriaal coderen: een spatiotemporeel binaire ordening van roddelaars staat in een vrijwel onontkoombare negatieve feedbackrelatie tot conventioneel gegeven persoonlijke identiteiten.¹⁰ Zeker in dergelijke assemblages moet het talige profileren van het sociale gezicht (om schaamte, geweld etc. te voorkomen) in lijn zijn met de situationeel

¹ Dunbar 1993, p.690.

² Nettle & Dunbar 1997, p.95, 98.

³ Dunbar 1993, p.689.

⁴ Dunbar 2004, p.106.

⁵ *Ibid.*, p.103.

⁶ Dunbar 2004, p.104-105.

⁷ Nettle & Dunbar 1997, p.98.

⁸ Ong 2002, p.44.

⁹ Vgl. Elias & Scotson 1976, p.133.

¹⁰ Vgl. *ibid.*, p.137, 144.

verwachte zinstructuren. Naast een elementair, ongemankeerd lichamenlijk en cognitief functioneren vragen zij daarom ook, hoewel in mindere mate dan in wat dynamischere vertogen, een zeker tact en *poise*, een adremme (zelf)organisatie (of ‘contractie’¹) van sociaal-cognitieve modules, verschaffingen en propositionele attitudes² in het communicatief vormen en claimen van overtuigingen conform de eigen identiteit en die van anderen.

De identiteitsbevestigende roddelgesprekken, hoewel evolutionair antecedent, zijn zeker niet de enige conversaties mogelijk. Ook de persoonlijke positie en functie (in) of immanentie (van het vertoog³) van iemand staat meer dan eens (vaak wat indirecter, want metacommunicatief gecompliceerder) in sociaalinhoudelijke uitwisselingen ter discussie. Op die manier kunnen ook deze sociale assemblages min of meer dynamiek en problematiek ten toon spreiden. Om verder inzicht te krijgen in die dynamiek, dan wel inertie in verschillende sociale confrontaties lijkt vooralsnog een complexiteitstheoretisch geïnspireerde dramaturgische benadering, zoals voorgesteld door Keith Sawyer⁴, noodzakelijk.

Sawyer⁵ onderscheidt twee vormen van sociale emergentie: ‘computational’ en ‘collaborative’. De eerste, ‘calculatieve’ vorm kennen we van dynamische systemen bestaande uit een grote massa ongecompliceerde eenheden, veel bestudeerd en gesimuleerd in de *artificial life*-traditie (denk: biologische assemblage). Ook het sociale kan op deze simpele, traditionele manier, als samenkomst van blind ‘reactieve’, of ‘behavioristische agenten’ in een ‘artificiële samenleving’, gesimuleerd worden. Een dergelijk modelleren van een samenleving komt het dichtst bij het eerder beschreven rationele keuzemodel.⁶ Kunstmatige samenlevingen als deze zoeken en vinden (‘blind’) culturele equilibria (een soort *fitness optima*⁷) op basis van conformistische eenheden die ‘luisteren’, ofwel ‘beslissen’, naar een simpele meerderheidsregel.

Wanneer de agenten in deze samenleving, naar een wat realistischer beeld, hun eigen doelen kunnen gaan koesteren en ervaringen van hun (emergente) omgeving kunnen opdoen, verandert de zaak al drastisch. Artificiële samenlevingen van ‘intentionele’ of ‘cognitieve agenten’, in staat tot het (algoritmisch) afstemmen van middelen en doelen, genereren al snel asymmetrische relaties van hindering (*interference*) en afhankelijkheid (*dependence*). Cognitieve agenten kunnen deze emergente asymmetrieën reflectief in acht nemen en meenemen in hun verdere gedrag (met alle ‘immergente’, non-lineaire feedbackeffecten van dien): het ondervinden van hindering door anderen kan leiden tot competitie, agressie of exploitatie, waar het waarnemen van afhankelijkheden leidt tot machts-, invloeds- en samenwerkingsrelaties.⁸

Echter, cognitieve agenten bepalen hun (middelen en) doelen *voordat* zij in communicatie met anderen treden en hun gesprekken lopen volgens routineuze (conversatie)scripts.⁹ Hun eventuele samenwerking is een opportunistische ‘prepackaged cooperation’. Tegenover deze complexe, doch ‘calculatieve’ vorm¹⁰ van emergentie zet Sawyer daarom een collaboratieve variant:

“Collaborative emergence is a defining characteristic of social encounters that are improvisational because only when the outcome is not scripted can there be unpredictability and contingency. Social encounters that

¹ Deleuze 2004b, p.95.

² Vgl. Goffman 1967, p.9, Delanda 2006a, p.54.

³ Vgl. Bateson 2000, p.188-190.

⁴ Sawyer 1999, 2005.

⁵ Sawyer 1999, p. 450-453, 2005, p.171 e.v..

⁶ Sawyer 2005, p.171.

⁷ Kennedy & Eberhart 2000, p.323.

⁸ Sawyer 2005, p.172,174.

⁹ *Ibid.*, p.175.

¹⁰ Zie Evans 2006, p.101.

are more ritualized – like formalized greetings between customers and store clerks – or that are controlled by a single individual, like a business meeting – are less likely to manifest collaborative emergence.”¹

Om een goed beeld te krijgen van deze creatieve, collaboratieve emergentie in sociale groepen grijpt Sawyer terug op een dramaturgische benadering. In het improvisatietheater, zo stelt hij, emergeert, al na een klein aantal (spreek)beurten, een constant en onvoorspelbaar veranderend dramatisch kader dat het verdere verloop van de dialoog in meer of mindere mate beperkt.² Acteurs moeten daarbij, immanent aan hun acteren op ‘enacted’, denotatief niveau (‘via hetzelfde kanaal’), gebruik maken van de metacommunicatieve, of beter nog, ‘metapragmatische’ eigenschappen van hun uitspraken (denk: manifestatie, significatie), om te reflecteren op de relaties met de ander en op het ontstane interactiekader.³ Zo, om de dialoog op een creatieve manier gaande te houden en niet te vervallen in oninteressante algemeenheden, problematiseren (noem het ‘decoderen’, of wellicht ‘breachen’) de acteurs er op los:

“[In a long-form improvisational] performance, the actors are actually trying to generate complexity and ambiguity, creating problems for themselves that will then provide their dramatic task towards the end of the show.”⁴

Collaborative agents, zoals deze acteurs, laten zich volgens Sawyer, om begrijpelijke (algoritmische) redenen, voorlopig niet simuleren en wel door de verschrikkelijk complexe communicatie die zij er op na houden (“one that supports [...] reflexive communication and negotiation about the ongoing interaction”⁵). Misschien moeten we daarom deze communicatie vooralsnog, als taalassemblage (op zich), analytisch loskoppelen van de (relatief irrelevante) individuele sprekers en onderzoeken als grote populaties van relatief eenvoudige statements, morfogenetisch onderhevig aan een immanente betekenis-machine. Sawyer doet een voorstel in die richting:

“Computational representations of collaborative emergence are difficult with today’s modeling technology, because no one has an adequate computational model of a complex social communication system [...]. Development of an adequate model will require an interdisciplinary research project, drawing on fields such as sociolinguistics and discourse theory.”⁶

Nu hebben we in het vorige hoofdstuk gezien dat Delanda⁷ met een vergelijkbaar probleem zat, maar dat hij het gebrek aan simulatietechnieken theoretisch verder invulde met de *sociolinguïstische* theorie van Harris. Hieraan hebben we (via Douglas) een aangepaste versie van Luhmanns communicatie-, of in onze woorden, *discourstheorie*, aan toegevoegd. Brengen we deze complexiteitstheoretische ‘methode van dramatisering’⁸ samen met Sawyers literair, dramaturgisch perspectief dan zien we zich een onderscheid aftekenen tussen conversationele strata en maaswerken. Enerzijds zien we een assemblage als een *soap opera*, een gestratificeerd genre met een zeer hoog roddelgehalte waarin zich enkel (karakterologisch) een “repetition of already formed generalities”⁹ voltrekt. Anderzijds is er mogelijk, een reflexief, problematisch

¹ Sawyer & Dezutter 2009, p.82.

² Sawyer 1999, p.456.

³ *Ibid.*, p.457, Sawyer 2005, p.182. Zie ook Luhmann 1997a, p.250.

⁴ Sawyer 1999, p.452.

⁵ *Ibid.*, p.459.

⁶ *Ibid.*, p.460.

⁷ Delanda 1994, p.277.

⁸ Deleuze 2004d, p.94.

⁹ Colebrook 2002, p.84.

proces van zingeving, een dynamische integratie en differentiatie van intensieve affecten, in relatie tot omstreden sociale ficties (zoals in de literatuur van Proust, Dickens of Austen¹).

In het dagelijks leven variëren onze interacties ook van conventionele rollenspelen tot waarlijk onvoorspelbaar improvisatietheater. Dialogische evenementen van positieve feedback, die maken dat er afgeweken wordt van verwachte, gesedimenteerde zinstructuren, doen zich maar sporadisch voor in de sociale assemblages waar de meeste van ons zich in het alledaagse leven bevinden. Dit maakt ze echter niet minder significant in ons bestaan, integendeel. Intensieve discussies, maar ook collaboratieve grappenmakerijen, eindigen vaak in een affectieve climax² die vrijwel volledig afwezig blijft bij de meeste ontmoetingen in de openbare ruimte en in religieus of anders institutioneel rituele (equilibrerende) interacties. Deze ‘eventful encounters’ verschaffen subjecten mogelijkheden ‘karakter te tonen’³. In communicatief complexe ontmoetingen kan er aldus een creatieve ‘symbiotische spiraal’ tussen de ‘subjectiviteit’ en het ‘gedeelde’ opgang komen, welke resulteert in nieuwe, rijkere sociale realiteiten.⁴

Hoe is deze uiteenzetting relevant voor de hedendaagse sociale assemblage (online)?

In hun analyse van de ‘antropologische transformatie’ van het ‘moderne subject’ in de hedendaagse, postmoderne ‘multitude’, gebruiken Hardt & Negri⁵ (met Judith Butler) het begrip ‘performance’⁶ ter aanduiding van de dynamische alledaagse vertoning van die laatste. Waar het moderne subject wellicht hier en daar het stereotyperende, traditiegetrouwe optreden achter zich heeft gelaten, maar evenzeer vaart op technocratische en algoritmische routines (gesimuleerd in de eveneens modernistische, calculatieve modellen van de geest⁷), daar zou het postmoderne subject van Hardt & Negri⁸ deze gewoontes van reproductie achter zich moeten laten en performatief, ofwel collaboratief, nieuwe sociale lichamen en vormen blijven creëren.

Hardt en Negri, als politiek economen, verbinden deze nieuwe, vereiste performativiteit met de transitie naar een post-Fordistische organisatie van arbeid en kapitaal:

“Today, however [, in contrast to the modern industrial paradigm], post-Fordism and the immaterial paradigm of production adopt performativity, communication, and collaboration as central characteristics. Performance has been put to work. Every form of labor that produces an immaterial good, such as a relationship or an affect, solving problems or providing information, from sales work to financial services, is fundamentally a performance: the product is the act itself. The economic context makes clear that all of these discussions of habit and performance have to be given the sense of doing and making, linking them to the creative capacities of the subject.”⁹

Volgens Hardt & Negri¹⁰ is er in het nieuwe productieparadigma aldus sprake van een nieuwe dominante vorm van arbeid. ‘Immateriële arbeid’, zoals deze naar Lazzarato¹ genoemd wordt,

¹ Colebrook 2002, p.83.

² Vgl. Protevi 2009d, §5.

³ Zie Goffman 1967, p.164, 217-218, Delanda 2006a, p.55.

⁴ Hardt & Negri 2004, p.189.

⁵ *Ibid.*, p.198-199, 337-338.

⁶ Hardt & Negri (2004) spreken wellicht wat lichtvaardig van ‘performance’ – een begrip, eigenlijk juist te onderscheiden van ‘performativity’. De eerste (moderne) notie duidt op het uitdragen van een persoonlijke identiteit *door* een subject, de (meer postmoderne) tweede benoemt de actualisatie van de identiteit in en door middel van een serie (culturele of talige) performances (Murphy 2006, p.446). Zo strikt gesteld, zo kwam al eerder in dit hoofdstuk naar voren, is elke sociale ontmoeting performatief en geen performance, van vooraf geheel afgeronde subjecten, daar het subject en haar sociale gezicht immer situationeel, in culturele evenementen geactualiseerd worden. Hier echter, zullen we dit strenge onderscheid niet zo nauw nemen en, naar Hardt & Negri, verder werken met de duidelijker onderscheiden begrippen ‘gewoonte’ en ‘performance’.

⁷ Evans 2006, p.101.

⁸ Hardt & Negri 2004, p.200.

⁹ *Ibid.*, p.200-201.

¹⁰ Hardt & Negri 2000, p.289 e.v..

vereist mobiliteit en flexibiliteit, een ‘territorialisering in de deterritorialisering’² en een ‘habit of breaking habits’³, de subjectieve bekwaamheid tot constante aanpassing aan nieuwe contexten. Onbepaalde en instabiele contexten van arbeid waarin aan de (non-lineair) lopende band *ad hoc* problemen opgelost, relaties gecreëerd en nieuwe ideeën gegenereerd behoren te worden⁴. Deze immer collaboratieve en communicatief intensieve praktijk vereist ‘linguistic performance’, welke niet zo zeer een habituele “familiarity with a determinate class of enunciations” betekent, maar “the aptitude to *produce* various sorts of enunciations”⁵.

In sociale assemblages *online*⁶ en dan vooral in de zogenaamde, nog uitvoerig te bespreken, ‘web 2.0’-varianten, is linguïstische performativiteit en immateriële arbeid ‘hegemoniaal’⁷. Onafgebroken wordt er in de “expansive and indefinite social networks” (*ibid.*) van het internet collaboratief en communicatief kennis en informatie geproduceerd. Coté & Pybus⁸ stellen dat jonge mensen via de sociale netwerksite Myspace.com (een web 2.0 site) worden gesocialiseerd in het nieuwe arbeidsparadigma, ze noemen dat “learning to immaterial labour 2.0” (naar het bekende boek van Willis⁹). Inloggen op Myspace is als een alledaagse ontmoeting met vrienden, een ‘chilling’, of ‘hanging out’¹⁰, maar tegelijk ook een vrijwillig produceren, communiceren en consumeren van *content*:

“...MySpace users typically have their site open whenever they are online, and thus concurrently post on their home page, as well as on their friends’ pages [...]. In this sense, one can imagine a user’s MySpace page as their own communicative interface, that is, online subjectivity or an immaterial expression of who they are – their very own lifestyle brand continually being circulated and refined in cyberspace.”¹¹

Via deze circulaire sociale uitwisselingen vindt plaats een “active and ongoing construction of virtual subjectivities [...] the expansion of the cultural, communicative and subjective capacities of [...] users”¹². De sociale netwerkprofielen, als affectieve ‘digitale lichamen’¹³ van de (partieel) deelnemende subjecten, opgebouwd uit allerlei taalassemblages en andere expressieve media (en de feedback van vrienden daarop), zijn dan het performatieve effect van die uitwisselingsrelaties (en niet andersom¹⁴).¹⁵

Gewoonte en performance, beide tussen orde en chaos¹⁶, maar wel diagrammatisch diametraal tegenover elkaar, zullen door de tijd heen bedreven verschillende emergenten

¹ Lazzarato 1996.

² Vgl. Sloterdijk 2006, p.279.

³ Vgl. Protevi 2009d, §1.

⁴ Hardt & Negri 2004, p.201.

⁵ Virno in Hardt en Negri 2004, p.201, mijn cursivering.

⁶ Tot nu toe hebben we het begrippenpaar ‘online/offline’ weinig inhoud gegeven. Is het al niet in het voorgaande gebeurd, dan zal in de volgende paragraaf zeker duidelijk worden waarom dit begrippenpaar te preferen is boven de ontologische tegenstelling ‘reëel/virtueel’. Waar het op duidt is een technologisch gemedieerde (-line) staat van telecommunicatieve connectie (*on-/off-*). Hier is geen ruimte om er nog verder op in te gaan, maar duidelijk is dat vanuit een posthumanistisch perspectief de grens tussen wat offline (‘face-to-face’) en online gebeurt vaag wordt. Immers, wat betekent het om technologisch gemedieerd te communiceren? Waar eindigt het ‘natuurlijke lichaam’ en begint de ‘prothese’? Hier houden we het pragmatisch op een communiceren met tussenkomst van een elektronisch medium (wat steeds meer betekent: het alle andere media opslokkende internetwerk).

⁷ Hardt & Negri 2004, p.187.

⁸ Coté & Pybus 2007.

⁹ Willis 1977.

¹⁰ Boyd 2006, §22.

¹¹ Coté & Pybus 2007, p.91.

¹² *Ibid.*, p.90.

¹³ “...to open a Myspace account is to extend oneself into cyberspace, thereby becoming [...] a ‘digital body’. What motivates users is the composition of bodies with which they can network. Thus an affective dimension is inscribed into a user profile, which only grows as people increasingly build their unique public personae through language, imagery and media.” (Coté & Pybus 2007, p.96)

¹⁴ Andersom, zou dan betekenen dat een gewoontegetroouw subject (gelijk een ‘reactief-cognitieve agent’) de aard van de relatie (relatief) determineert. Zie noot 7, p.102.

¹⁵ Vgl. Boyd & Heer 2006.

¹⁶ Vgl. Hardt en Negri 2004, p.200.

genereren. Waar een ontmoeting van reactief cognitieve agenten vooral een stabiele, territoriaal (hinderingen)uitsluitende en intern (naar afhankelijkheden) gedifferentieerde ‘culturele’ assemblage oplevert, emergeren er uit performatieve samenkomsten vooral vluchtige creaties die vaak al voordat zij stabiele grond vinden (en ‘cultureel’ genoemd zouden kunnen worden) weer (relatief) gedeterritorialiseerd en overgecodeerd worden in andere collaboratieve articulaties.

Zoals al voorgesteld in de vorige hoofdstukken zijn het deze emergente producten die de materie zouden kunnen vormen voor sociale assemblages van een opvolgende schaal. Zo kan het dat conversaties en andere ontmoetingen leiden tot het ontstaan van wat wij doorgaans ‘gemeenschappen’ noemen:

“When conversations (and other social encounters) are repeated with the same participants, or with overlapping sets of participants, longer-lasting social entities tend to emerge: interpersonal networks.”¹

Om ‘gevangen’, gesegmenteerd, te kunnen worden in assemblages van een hogere schaal, moet de stroom aan emergente materie (van lagere schaal) zich hiervoor lenen. Een reïteratieve assemblage van lichamen, een veroordeling tot dezelfde significante anderen, genereert al snel passionele investeringen, ritualistische praktijken en territoriaal coderende roddelcircuits.

4.5 Reële en virtuele gemeenschappen?

We zagen hierboven al dat (op zijn minst enigszins) cognitieve agenten in hun repetitieve ontmoetingen interpersoonlijke netwerken doen ontstaan die uit verschillende, topologisch asymmetrische verbindingen bestaan. Verbindingen, (uitwendige) relaties tussen personen, laten zich zien als aan- dan wel afwezig, sterk, dan wel zwak.² Sterke verbindingen zijn dan het emergente effect van (de combinatie van) de frequentie van interactie, de passionele investeringen, schuld, prestige en reciprociteit gepaard gaande met die relaties.³ Naast deze lokale (in)stabiliteiten kent een interpersoonlijk netwerk een zekere globale connectiviteit.⁴ Deze connectiviteit, diagrammatisch variërend van ‘maximaal verbonden’ tot volledig gedistribueerd⁵ en qua graden van normaal- naar schaalvrij verdeeld, geeft al naar gelang die variatie de mogelijkheid tot ‘gemeenschappelijk’ reputatiemanagement.⁶ Laat de combinatie van beide parameters, lokale stabiliteit en globale connectiviteit, een *small-world*-topologie zien⁷, dan wordt een zekere diffusie van sociale codes en reputatie-informatie, alsmede van *solidariteit* mogelijk:

“Density and stability, in turn, may endow a community with a high degree of solidarity. This is also an emergent property to the extent that one and the same degree of solidarity may be compatible with a variety of combinations of personal reasons and motives.”⁸

Zoals in het voorgaande al naar voren kwam heeft interpersoonlijk reputatiemanagement, een

¹ Delanda 2006a, p.56.

² Granovetter 1983.

³ Delanda 2006b, p.256.

⁴ Delanda 2006a, p.56.

⁵ Vgl. Ball 2004, p.475.

⁶ “...in a high density network information about transgressions of local norms becomes known to all members of a community, which implies that the network itself has the capacity to store local reputations and, via ostracism and other penalties, the capacity to deter potential cheaters” (Delanda 2006a, p.56)

⁷ *Ibid.*, p.462.

⁸ Delanda 2006a, p.57.

gemeenschappelijke sociale controle, evolutionair gezien een lange geschiedenis en komen er relatief eenvoudige processen van territorialisering en codering bij kijken.

Een territorialiserende, materiële rol in interpersoonlijke netwerken wordt gespeeld door de (traditioneel geografische) ruimtelijke ordening, de betrokken lichamen en tijd en energie (in de vorm van fysieke hulp en emotionele bijstand, denk 'vlootijd'¹). Zo wordt in een eerste articulatie al een statistische ordening aangebracht tussen gevestigden en buitenstaanders² en 'junior' en 'senior nodes'³. Een expressieve rol is toebedeeld aan uitdrukkingen van solidariteit en vertrouwen. Deze uit populaties van interacties emergente eigenschappen krijgen op een basaal expressief niveau de vorm van routineuze samenkomsten (thuis of in de kerk), het delen van tegenslagen of het demonstreren van opofferingsgezindheid⁴, waarbij dan toch vooral geldt: "actions speak louder than words"⁵.

Doch, ook het hecht, multiplex netwerk, als een 'fort' waarin een betrekkelijk eenvoudige 'control of meaning'⁶ mogelijk is⁷, kent een sterke territoriale codering in de vorm van een lokaal dialect dat op een al even basaal niveau sociaalindexicaal, als 'badge of identity'⁸, uitdrukkelijk dienst doet ter stabilisering van allerlei reciproque uitwisselingsrelaties.⁹ Denk daarbij aan de door Elias & Scotson beschreven (wijk)gemeenschappen, als samenkomst van spatiotemporele coagulaties van lichamen met gevoelens van samenzijn en de daaraan gekoppelde coderende roddelcircuits.¹⁰

Wat in deze assemblages steevast naar voren komt is dat centripetale krachten die processen van territorialisering, van (ruimtelijke) homogenisering, aandrijven, zich het sterkst voordoen in situaties van conflict tussen interpersoonlijke netwerken.¹¹ Territorialisatie, in de meest ruimtelijke zin schept een duidelijk 'binnen', traditioneel op basis van lichamelijke nabijheden in dorp of buurt en vaak door speciale grensmarkeringen gesigneerd. Een sterke grensbewaking en wij/zij-codering¹² consolideert deze begrensde configuratie in het conflictueuze milieu. Veel, veelal (residueel) oraal gedeelde, verhalen en de daarin gehanteerde, causaal ongecompliceerde categorieën worden ingepeperd en onderhouden om een dergelijk rigide, stereotypisch *Minimalprogramm* in stand te houden, waarin analytische verschilrelaties tussen identiteiten weinig tot geen duiding vinden.¹³

Als centrifugale krachten, die interpersoonlijke netwerken deterritorialiseren en 'decoderen', geldt alles wat de geclusterde, 'maximale' connectiviteit tussen de gemeenschapsleden doet afnemen. Hierbij kunnen we allereerst denken aan transport- en telecommunicatietechnologieën die geografische, fysieke nabijheden kunnen verzwakken. Delanda voert naast deze materiële componenten van deterritorialisering de al meer expressieve processen van sociale mobiliteit en secularisatie aan.¹⁴ Sociale mobiliteit verzwakt de banden tussen mensen door een afname aan meerstrengige interdependentie, overgecodeerd door meer kosmopolitische vertogen. Secularisatie, in het verlengde daarvan, geeft minder reden tot rituele, traditioneel solidaire

¹ Dunbar 1993.

² Delanda 2008a, p.172.

³ Vgl. Barabási 2003, p.83.

⁴ Delanda 2006a, p.57.

⁵ Delanda 2006b, p.257.

⁶ Vgl. Poster 2001, p.64.

⁷ Zie noot 7, p.67.

⁸ Delanda 2006a, p.132n29.

⁹ Nettle & Dunbar 1997, p.98.

¹⁰ Elias & Scotson 1976, p.140-144.

¹¹ Delanda 2006a, p.58-59.

¹² Dunbar 1993, p.686, Delanda 2008a, p.173, 2009, p.232.

¹³ Vgl. Delanda 2006a, p.58-59, "...stories concentrate on unified space and time settings and on actors with clear motivations and fixed attributes, and therefore do not really capture the actual causal structure of a given collective situation..." (*Ibid.*, p.58) Zie ook Ong 2002, p.43.

¹⁴ Delanda 2006a, p.58, 2006b, p.257.

samenkomst en verzwakt het geloof in een transcendente basis voor samenleven.¹ Deze processen, die toch een zekere, nog te bespreken institutionele organisatie veronderstellen², *problematiseren* de ‘verwantschappelijk’ determinerende verbanden, gekenmerkt door (familiariteit met) territoriale markeringen. Deze toenemende onbepaaldheid (*indeterminacy*) van sociale relaties is wat Adam Seligman noemt een ‘probleem van vertrouwen’, dat vooral in de moderne tijd op de voorgrond lijkt te zijn getreden.³

Zo komen we op een verschil in expressieve strategieën van complexiteitsreductie, een onderscheid dat een ingang biedt in het uiteenzetten van strata en maaswerken op dit schaalniveau. Het beschrijven van een betrekkelijk gedeterritorialiseerde assemblage op interpersoonlijk niveau zonder het daarop schaalmatig volgende, institutionele niveau erbij te betrekken valt niet mee. We hebben eerder vernomen dat maaswerken een grotere *expressieve* beweeglijkheid kennen. Een ‘historisch semantisch’ onderscheid tussen familiariteit (*familiarity*), confidentie (*confidence*), geloof (*faith*) en vertrouwen (*trust*) kan daarom uitkomst bieden.⁴

Familiariteit, als meest eenvoudige, denotatieve expressie⁵ van (‘mechanische’) solidariteit stabiliseert een ‘primordial attachment’, gebaseerd op een al dan niet fictieve verwantschap⁶, territoriale nabijheid en compacte, solide interpersoonlijke netwerken⁷. Deze familiariteit is wat we terugvinden in zogenaamde (residueel) orale, archaische of tribale sociale assemblages. Bij het ontstaan van organisaties op een hoger schaalniveau, ofwel bij de uitdifferentiatie van institutionele rollen uit dergelijke verbanden, wordt de identiteit van de participanten minder vanzelfsprekend. Bij de afwezigheid van deze familiale gelijkheid tussen ‘ego’ en ‘alter’, vallen deze in het aangaan en onderhouden van relaties, in interpersoonlijke complexiteitsreducties, (historisch gezien) in de meeste gevallen terug op expressies van confidentie, ook wel ‘institutioneel vertrouwen’⁸. Confidentiële relaties ontstaan met het ontstaan van een sociaal ‘systeem’, het institutioneel, rolmatig bepaalde. Wanneer personen dergelijke relaties onderhouden dan ‘vertrouwen’ zij op de rol(verwachtingen in een arbeidsverdeling), ofwel de functie van de ander(en) en niet op de bekendheid op basis van gelijkenis met die ander.

Nu komen institutionele relaties nog aan bod in de volgende paragraaf, maar een idee van rollendifferentiatie en confidentie zijn nodig om een voor ons relevante en specifiek moderne vorm van interpersoonlijke assemblage te begrijpen: vriendschap. Door de enorme proliferatie van het aantal functies en rollen die het moderne ‘systeem’ (lees: moderne institutionele ecologieën) kenmerken is er paradoxaal genoeg op interpersoonlijk niveau ruimte gekomen voor wat we noemen ‘vertrouwen’:

“...trust enters into social interaction in the interstices of system, or at system limit, when for one reason or another systemically defined role expectations are no longer viable [...] beyond the mutual frame of expectations of role behavior...”⁹

Hoewel vertrouwen en in het kielzog daarvan onderhandelbaarheid, in ieder geval als potentieel

¹ Vgl. Seligman 1997, p.45-49.

² Mobiliteit impliceert echter wel dat mensen buiten de gemeenschap iets te zoeken hebben, een bepaalde (arbeids)functie bijvoorbeeld. Ook secularisatie veronderstelt dat er (schrifttechnisch) cognitieve mogelijkheden tot anders denken aanwezig zijn, dat er de gelegenheid is de eigen gebruikte distincties te beschouwen en verklaren etc..

³ Seligman 1997, p.11, 16.

⁴ Luhmann 1988b, Seligman 1997.

⁵ “Through condensation the *indicated* side will assume not simply the logical quality of sameness but, in addition, the metalogical quality of familiarity. The distinction develops, ripening into a distinction between familiar and unfamiliar.” (Luhmann, 1988b, p.95, mijn cursivering)

⁶ Zie ook noot 3, p.95.

⁷ Seligman 1997, p.4, 15.

⁸ Karsing 2006, p.49.

⁹ Seligman 1997, p.25, 28.

of als limiet wel aanwezig waren in premoderne tijden, werd in de regel alles wat buiten familiale en territoriale verbintenissen viel, waaronder (de spaarzame) vriendschappen, zodanig geritualiseerd (in eden en dergelijke¹) dat er van vertrouwen geen sprake kon zijn, maar enkel van confidentialiteit². Elk interpersoonlijk *risico*, elke onbepaaldheid van alters handelen waarop men moest *vertrouwen*, werd aldus uitgesloten. Wanneer men echter in de anticipatie op de ander niet terug kan (of wil) vallen op zowel familiariteitsindicaties, als functionele, hiërarchische condities dan kan men enkel 'steunen' op een zekere onvoorwaardelijkheid (*unconditionality*³).

De levensbeschouwelijke, maar ook sociologische confrontatie met dit besef is maar al te vaak een aanleiding gebleken de problematische interpersoonlijke relatie te zien als berustend op de gratie van een *transcendente* 'derde partij':

"It is the very connection to unconditionality that explains why so many attempts to explain trust led to a 'theological' mode of explanation, for the defining character of faith is precisely its unconditionality and the same is true of trust – with important differences between them."⁴

Zo komen we op een derde van vertrouwen te onderscheiden manier van relationele expressie: wanneer alle bloedbanden en contracten wegvallen, dan worden wij, zo luidt de 'theologische' uitleg, alsnog verbonden in het geloof (in de ander). Ook in de moderne tijd – waarin de erosie van familiale en territoriale banden vaak aanleiding is geweest te gaan zoeken naar 'onvoorwaardelijke', vrije en gelijke 'broederschaps-relaties' die de nieuwe, institutionele 'marktrelaties' overstijgen – zien we dit inlijven van het onbepaalde onbekende, het absurde Andere (van de ander), door middel van discursieve transcendenties. Dit zien we bijvoorbeeld bij Locke (in de traditionele vorm van God⁵), maar ook in een meer 'seculier humanistische', of 'individualistische', vorm in het latere werk van Durkheim. Deze laatste, kantiaans geïnspireerde socioloog⁶, stelt bijvoorbeeld vast dat het moderne individu, als Mens⁷, zijn eigen utilitaire relaties te boven gaat:

"This [individualistic] ideal goes so far beyond the limit of utilitarian ends that it appears to those who aspire it as marked with a religious character. The human person, whose definition serves as the touchstone according to which good must be distinguished from evil, is considered as sacred, in what one might call the ritual sense of the word. It has something of that transcendental majesty which the churches of all times have given to their Gods."⁸

De 'menselijke persoon', hoewel misschien niet 'boven', maar dan (diep van) 'binnenin' het individu is zo een transcendentiaal principe van gelijkenis, een laatste restje mechanische solidariteit in een wereld gedomineerd door organische, ofwel functionele, verbintenissen. Een dergelijk transcendentiaal uitdrukken van een moderne gemeenschappelijkheid kent zodoende weer een (denotatief) element van (fictieve) familiariteit, van 'communitas':

¹ Dergelijke expliciete eden laten zich, vooral in de confrontatie met kinderlijke of puberale onzekerheden, nog steeds gelden: denk aan de *BFF*-symboliek, ook volop aanwezig in onder tieners op het internet (Boyd 2010, p.100-101).

² Seligman 1997, p.34-37.

³ *Ibid.*, p.44.

⁴ Seligman 1997, p.44.

⁵ *Ibid.*, p.45.

⁶ *Ibid.*, p.72.

⁷ Een 'mens', gelijk 'God', als representatief voor de samenleving, vgl. Durkheim 2001.

⁸ Durkheim 1969, p.21.

“Familiarity or the assumed communality of strong evaluations is [...] analogous to [...] *communitas*, to the establishment (real, or often, fictitious) of that generic human bond rooted not in difference, but in sameness or identity.”¹

Geloof, in God of Mens, als transcendent(al)e basis voor het samenleven, is op deze manier de moderne tijd niet vreemd en toch gaat het voorbij aan het vertrouwen dat we als typisch voor dit tijdperk hebben gekenmerkt. Moderne vriendschap berust niet op geloof:

“Friendship then emerges as a realm where trust comes to replace faith as the new terms of unconditionality in modern societies at the same time as the search to represent the generic human bond of *communitas* is manifest not in the celebration of human sameness or identity, but in individual difference or otherness – with the [immanent] individual here replacing the transcendent as the definitional matrix of what is other and what is unknowable.”²

Wat ‘is’ vertrouwen dan nog als het geen familiariteit, confidentie of geloof betreft? Seligman wijst in de richting, wanneer hij zegt dat het om een ‘liminaal’ moment van ambiguïteit, openheid en onbepaaldheid, ofwel van differentie, gaat:

“The liminal moment of ‘*communitas*’ existing beyond system differentiation is a moment of sameness. [In modernity] ...in contrast to the tribal societies [...] the liminal moment of unconditioned belief is predicated not on the sameness or identity of the participants but on their very difference or otherness. [...] It is precisely in relation to this otherness of the human other rather than a transcendent entity that trust differentiates itself from faith.”³

Een expressie van vertrouwen ‘insisteert’ dan als een liminaal fenomeen, of wellicht beter, ‘noumenon’, “existing ‘betwixt and between’ the given categories of gender, occupation, hierarchy, subordination, and age – in short, beyond the categories (or roles) of any systemically defined division of labor [...]...as an interstitial moment when social hierarchies and [extensive] differences collapse...”⁴. Het laat zich dan ook onmogelijk, of enkel ‘transjunctieel’ talig benoemen, wellicht te vergelijken met Derrida’s *differance*⁵. Het is een intensief, *limin*-aal moment van expressieve onbepaaldheid (en dus van strategische onderhandelbaarheid), een structureel instabiel punt van inflectie⁶, ‘iets onvoorwaardelijks’⁷ voorafgaand aan elk stabiel, extensief uitdrukken van solidariteiten op basis van familiariteit, confidentie, of geloof.

Nu wordt duidelijk hoe een zekere deterritorialisering van interpersoonlijke netwerken, een reterritorialisering in de deterritorialisering op basis van transport- en communicatiemogelijkheden⁸, gepaard kan gaan met een ‘codering van de decodering’, een routineuze semantische problematisering van familiale en religieuze gelijkenissen.⁹ Vriendschap als interpersoonlijke relatie ‘poised at the edge’, is een relatie die gekenmerkt wordt door een zekere vertoogsmatige onbepaaldheid, onderhandelbaarheid en daarom ook onzekerheid (risico,

¹ Seligman 1997, p.70.

² *Ibid.*, p.52.

³ *Ibid.*, p.45.

⁴ *Ibid.*

⁵ “We provisionally give the name *differance* to this *sameness* which is not *identical*... [...] In marking out *differance*, everything is a matter of strategy and risk. It is a question of strategy [without finality] because no transcendent truth present outside the sphere of writing can theologially command the totality of this field. [...] it designates the unity of chance and necessity in an endless calculus.” (Derrida 1973, p.129, 135) Zie ook noot 9, p.74.

⁶ Vgl. Abraham & Shaw 1987, p.562-563.

⁷ Vgl. Deleuze 2004a, p.22.

⁸ Vgl. Sloterdijk 2006a, p. 279.

⁹ Vgl. Bourdieu 1984, p.497.

‘distress’¹). Vriendschappelijkheid, als uitdrukking van vertrouwen, is een spel van differenties². Het is een intensieve, affectieve gebeurtenis die vorm krijgt in performatieve, gedeelde activiteiten en wordt niet *a priori* voorgeschreven door territoriaal segmenterende of functioneel stratificerende verhalen en statuten. Aldus is er ruimte voor het maken van verschillen, voor het veranderen van de relatie, zonder te vervallen in een schizofrene staat van permanente sociale chaos. Juist het vertrouwen, de interstitiële onbepaaldheid en onderhandelbaarheid tussen elke rollenspecificatie, medieert als ‘ingevoegd evenement’ een interpersoonlijke synthese waarbij onderlinge heterogenese mogelijk blijft.

Wanneer we nu van een interpersoonlijk *maaswerk* willen spreken, noem het een ‘lichte gemeenschap’, dan is dat er een waarin, in eenvoudigere en daarom enigszins bedrieglijke termen, gebalanceerd wordt “tussen enerzijds de voor collectieve actie noodzakelijke gemeenschappelijkheid en anderzijds de gewenste ruimte voor individuele verschillen”³, met andere woorden, waarin vriendschappelijk vertrouwen als ‘smeerolie’, gelijk geld⁴, als ‘ingevoegde gebeurtenis’ een consistentie mogelijk maakt onder behoud van heterogeniteit.

Wederom de vraag, hoe is deze uiteenzetting relevant voor de hedendaagse sociale assemblage (online)? Wat betreft vertrouwen lijkt het internet toch wel moderner dan modern, een plaats bij uitstek waar men wordt geconfronteerd met de immanente Ander:

“Before the advent of Internet or America Online the paradigm case of [the] fundamental opaqueness toward the will of another (indeed the fundamental otherness of the other) was in the relation of humankind to God, *die ganz Anderen* (the totally other): the other whose will, motives, intentions, commitments, and so on could never be known...”⁵

Seligman schrijft dit in 1997, wanneer het Internet toch nog vooral een mysterieuze, ‘virtuele cyberspace’ is. We begrijpen nu, wanneer onder de invloed van Web 2.0-applicaties het internet een steeds grotere ‘interrealiteit’⁶ kent en het exotische er wel grotendeels van af is, dat de medehyvers of -twitteraars niet bepaald *die ganz Anderen* zijn. En toch kunnen we met name daar spreken van een vraag naar vertrouwen (en de aanwezigheid van risico’s), een behoefte die juist in de ‘archaische’ ‘virtuele gemeenschappen’ minder noodzakelijk blijkt. Zoals we zullen zien, is het onderscheid tussen de ‘reële’ en ‘virtuele’ werkelijkheid, of gemeenschap, het product van sociale assemblages die het internet in de jaren negentig domineerden. Deze distinctie hangt dan ook (als volgt) samen met die tussen de primitievere ‘zware’ en de moderne ‘lichte’ gemeenschap.

Allereerst kent een ‘virtuele gemeenschap’ als ‘dynamisch technosociaal systeem’⁷ net als elke assemblage componenten die een materiële rol vervullen. Een virtuele gemeenschap is niet hetzelfde als *computer mediated communication* op zich. Het gaat om herhaaldelijke interactie resulterend in gevoelens van affiliatie (*ibid.*), uitgedrukt in solidariteit. Ook door het internet bemiddelde interpersoonlijke netwerken zijn te verstaan als coagulaties in een ‘materiële’ stroom

¹ Deleuze in Lambert 2008, p.38.

Afgaande op Lamberts beschrijving is deze idee van vriendschap vergelijkbaar met die van Deleuze: “...the concept of friendship that Deleuze has in his mind does not refer to a peaceful state of community, or sharing in common, but rather to the various ‘limit-situations’ and intensive states of difference that can only occur between friends.” (*Ibid.*, p.39)

² Vgl. Derrida 1973, p.130, 135.

³ Duyvendak 2004, p.497.

⁴ Putnam 2000, p.135.

⁵ Seligman 1997, p.21-22.

⁶ Vgl. Van Kokswijk 2003.

⁷ Fuchs 2008, p.309.

van ontmoetingen en conversaties, zo merkt ook Rheingold al vroeg in de internetgeschiedenis op:

“Virtual communities are social aggregations that emerge from the Net when enough people carry on those public discussions long enough, with sufficient human feeling, to form webs of personal relationship in cyberspace”¹

Deze stratificatie, zoals abstract besproken in het vorige hoofdstuk, krijgt in een ‘eerste articulatie’ vooral de vorm van een primaire ‘statistische connectie’ van ‘quasimoleculaire, metastabiele’ ontmoetingen, van interacties tussen geklonterde ‘interest-driven’ (in tegenstelling tot ‘friendship-driven’²) ‘reactive’ en ‘cognitive agents’ en wel mogelijk gemaakt door een gedeelde technologische infrastructuur in de vorm van hardware (computers met stroom- en internetaansluiting) en software (van TCP/IP tot foruminterface) protocollen, maar ook door gedeelde verlangens, nog uit te breiden in lokale belangen. Behalve dan dat mensen meestal ‘protocologisch’ lid moeten worden om toegang te verkrijgen en bijdragen te kunnen leveren (er wordt zo een duidelijke binnenruimte bewerkstelligd), doen ze een voortdurende lichamelijke, emotionele en cognitieve investering qua aandacht, tijd en energie (in de vorm van *empathic online support*³). De betrekkelijk gedeterritorialiseerde materiële configuratie van de interpersoonlijke assemblages online stelt deze immers voor een groot ‘probleem van vertrouwen’. Zintuiglijke nabijheid, of ‘zichtbaarheid’, is alles behalve vanzelfsprekend wanneer ontmoetingen en conversaties technologisch gemedieerd plaatsvinden. Vanuit een losse stroom van verlangens en van in ontmoetingen geuite belangen moet zich een stabiele, genormeerde gemeenschap uitkristalliseren, een interpersoonlijk netwerk waarin al te opportunistisch gedrag (denk aan *flaming* of *undercontribution*) ondanks de slechte zichtbaarheid geen kans krijgt⁴. Zeker in de oude, tekstgedomineerde internetwerken (met weinig ‘mediarijkheid’⁵) hadden *die Ganz anderen* onderling weinig straffende en disciplinerende controlemiddelen tot hun beschikking. Om internetgemeenschappen als zodanig te laten slagen is het daarom niet ongebruikelijk dat deze, in het tegengaan van de deterritorialiserende (centrifugale) effecten van het digitale telecommuniceren, met alle arbeid van dien, ook *offline* bijeenkomsten organiseren ter versterking van de affectieve banden.⁶ Ook kan er gecompenseerd worden qua (quasi)synchroniciteit van communicatie⁷. Andere materiële componenten worden verder nog gevormd door een stabiel vocabulair⁸, inclusief *nicknames*, en een tact en *poise* daaromtrent, als sociaalindexicale ‘know-how’⁹.

In een tweede articulatie laat de *interest-* of *identity-driven*¹⁰ online assemblage vooral een relatief ongecompliceerde homogene¹¹ expressie van “collectively shared identity” zien, “instead

¹ Rheingold 1993, p.5.

² Boyd 2010, p.81.

³ Bargh & McKenna 2004, p.583, De Koster 2010, p.27.

⁴ Bateman, Gray & Butler 2006, p.985-986.

⁵ McArthur 2009, p.63.

⁶ Rheingold 2000, p.327-328, Delanda 2006b, p.257, Blom 2009, p.122.

In het geval van ‘gestigmatiseerde identiteiten’ (Bargh & McKenna 2004, p.582) zoals bijvoorbeeld gereformeerde homoseksuelen (De Koster 2010) kan een dergelijke samenkomst natuurlijk lastig worden (of gewoonweg ongewenst, Boyd 2010, p.90). Zij zullen dit weer online moeten compenseren qua support.

⁷ McArthur 2009, p.62-63.

⁸ Denk hierbij aan een eigen, wat men doorgaans noemt, ‘MSN-taal’ – onderhevig aan allerlei ‘pidgins’- en ‘creoles’-eigen desemantisatie- en grammaticalisatieprocessen (zoals geëffectueerd door een abstracte zoekmachine immanent aan elke taal, zie noot 1, p.64)

⁹ Vgl. Rheingold 1993, p.176.

¹⁰ Boyd 2010, p.90.

¹¹ Wellman & Gulia 1999, p.185.

of presentations of self-identity”¹. Ook online krijgt deze collectieve, ‘subculturele’ identiteit het duidelijkst vorm in conflictueus ervaren omgevingen. De internethistorisch gezien archaïsch aandoende² fora (*message boards*), met klassieke, solidariteit genererende ‘karrenwieltopologie’³, bieden ruimte als ‘toevluchtsoord’ aan ‘gestigmatiseerde identiteiten’ als AIDS-patiënten⁴, ‘pro-ana’s’⁵, rechts-radicalen⁶, homoseksuelen⁷, of ‘geeks’⁸. Deze min of meer omstreden identiteiten vinden vooral hun lokale codering in de *nicknames*, avatars en (residueel orale⁹) kretologisch memorabele formules (‘handtekeningen’¹⁰). Evenredig aan de mate van stigma, berustend op de collectief beleden identiteiten, varieert de virtuele gemeenschap in de gestrengheid van haar binair expressieve ‘wij-zij-vertooog’. Voorop staat het homogeniserend, grensbewakend onderscheid tussen binnen- en buitenstaanders¹¹ en dan met name voor de in het offline leven meest gestigmatiseerde leden¹².

Echter, ook intern kent vrijwel elke online gemeenschap een differentiatie op basis van prestige (grofweg afgemeten aan het aantal bijdragen, *posts*) en rangen (administrators, moderators etc.). Vaak vallen beide, het charismatisch opinieiderschap van een ‘senior member’ van het forum en de functie als moderator¹³, samen – in een soort ‘opperhoofd’ of ‘dorpsoudste’ met weinig tot geen ‘distributieve macht’¹⁴. De minimale politieke differentiatie die er aldus heerst heeft een ‘pastoraal’ karakter¹⁵ (denk aan Partyflock.nl). Het gaat om ‘community management’, uitgevoerd, niet door ‘mensen die de politieagent willen uithangen’, maar wel door ‘mensen die de site kennen en snappen’, die ‘een goed voorbeeld kunnen geven’ en als moderators de ‘toon en sfeer bewaken’ door ‘normaal’ van ‘abnormaal’ gedrag te scheiden en ‘anderen te stimuleren, enthousiasmeren en wanneer nodig te corrigeren’¹⁶. Ook *content production* is vanzelfsprekend iets collectiefs en kan absoluut niet gemonopoliseerd¹⁷ of onbeperkt gecensureerd worden.

De functionele differentiatie, de ‘legitieme orde’ als expressie van confidentie is aldus uiteindelijk marginaal en van secundair belang in het voortbestaan van de virtuele gemeenschap¹⁸. Veel relevanter in dezen zijn de emergente semantiek van ‘familiaire’ solidariteit en geloofsverbodering en, daar diagrammatisch tegenover, de pragmatisch

¹ De Koster 2010, p.6.

² “Such [topic-oriented collective discussion] groups are a technologically-supported continuation of a long term shift to communities organized by shared interests rather than by shared place (neighborhood or village) or shared ancestry (kinship group)” (Wellman & Gulia 1999, p.172).

³ Vgl. Sloterdijk 2005, p.558-568.

⁴ Bargh & McKenna 2004, p.583.

⁵ Dias 2003.

⁶ De Koster & Houtman 2006.

⁷ Boyd 2010, p.90, De Koster 2010.

⁸ McArthur 2009.

⁹ Ong 2002, p.35-36, 38.

¹⁰ De Koster 2005, p.20.

¹¹ Delanda 2008a, p.174.

¹² De Koster 2010, p.27.

¹³ “The moderators (short singular form: “mod”) are users (or employees) of the forum who are granted access to the posts and threads of all members for the purpose of moderating discussion (similar to arbitration) and also keeping the forum clean... [...] Moderators also answer users’ concerns about the forum, general questions, as well as respond to specific complaints. They also can do anything to lend a helping hand to a user in need. Moderators themselves may have ranks: some may be given mod privileges over only a particular topic or section, while others (called ‘global’ or ‘super’) may be allowed access anywhere.” (http://en.wikipedia.org/wiki/Internet_forum, verkregen 22-08-2010)

¹⁴ Vgl. Mann 1986, p.37, 53.

¹⁵ Vgl. Foucault 1982, p.783 (met de beschrijving op wikipedia.org bij noot 13, p.111). Duidelijk mag zijn dat de specifieke actualisering van de pastorale macht online, zacht uitgedrukt, een wat minder indringende variant is, minder dan de Christelijk kerkelijke institutionalisering ervan.

¹⁶ Blom 2009, p.128-129.

¹⁷ De spreker op een (quasisynchroon communicerend) internetforum adresseert op residuaal orale wijze een gehoor waarvan hij zelf onderdeel is: “...the spoken word forms human beings into close-knit groups. When a speaker is addressing an audience, the members of the audience normally become a unity, with themselves and with the speaker” (Ong 2002, p.72).

¹⁸ Vgl. Bateman, Gray & Butler 2006, p.985.

strategische vriendschappen, welke een analytisch onderscheid mogelijk maken tussen minder of meer gestratificeerde interpersoonlijke assemblages online.

In de omgang met het klassieke internetforum zagen we ook al een verschil opduiken tussen participatievormen, in sterke samenhang met de uiteengezette centripetale en centrifugale krachten aanwezig in de assemblage. Zo laat bijvoorbeeld De Koster zien hoe op eenzelfde forum de meest gestigmatiseerde en offline geïsoleerde leden hun verbondenheid uitdrukken in een ‘discourse of community’, in termen van ‘generalized solidarity’, maar ook de offline minder onderdrukte, meer pragmatische deelnemers die hun relatie tot de andere gebruikers uitdrukken in termen van ‘friendship’ en ‘companionship’¹.

Echter, en dan komen we weer terug op het eerder al terloops genoemde onderscheid tussen de *interest-* en *friendship-driven* online participatie², laat zich het verschil tussen interpersoonlijke strata en maaswerken het duidelijkst zien wanneer het internetforum vergeleken wordt met de nieuwere Web 2.0 ‘sociale netwerksites’. Erwin Blom contrasteert zijn eigen gebruik van het *friendship-driven* Twitter.com (Web 2.0), met dat van meer *interest-driven* websites:

“Naast objecten als bindend element, kunnen dat natuurlijk ook personen zijn. Dat is een belangrijke ontwikkeling die nu aan de gang is. Want op Twitter praat ik niet met mensen over één onderwerp, op Twitter praat ik met gelijkgestemden. Zoals gezegd: met sommigen heb ik een muzieksmaak gemeen, met anderen deel ik humor, met weer anderen de passie voor nieuwe media. Oftewel: op Twitter ben ik samen met de mensen *die ik volg en die mij volgen...* [...]. Zo ontstaan ontelbaar veel kleine clubjes, los-vaste groepen.”³

Blom beweegt zich van laagdimensionale digitale ‘globen’ naar multidimensionale ‘schuimen’⁴, tussen ‘vriendengroep’ en ‘vriendenwolk’⁵, of laten we zeggen tussen primair *identity-driven* en *difference-driven* interpersoonlijke netwerken.

Waar zich op een conversationeel niveau in de identiteitsgedreven, ‘zware’ gemeenschappen vooral een ‘repetitie van reeds gevormde algemeenheden’ voltrekt, zien we op de ‘lichte’ disassortatieve⁶, differentiegedreven sociale netwerksites gebruikers in een collaboratief creatieve ‘symbiotische spiraal’ elkaars singulariteiten ‘volgen’, met een gedistribueerd maaswerk van interacties als gevolg.⁷ Zo genereren gewoonte en performance ook online solidariteit en vertrouwen, veilige havens en creatieve evenementen, stigma en risico.

Het zo emergent onderscheid tussen verschillende assemblages online biedt uitkomst in het publiek debat dat zich voordoet omtrent processen van sociale isolatie, een wildgroeiend ‘escapisme’, of (nog simplistischer) ‘individualisering’ en het al dan niet ‘echt’ zijn van online ‘virtuele werelden’ en ‘vrienden’. *Multi user dungeon* (MUD) en *massively multiplayer online*

¹ De Koster 2010, p.20.

² Boyd 2010, p.81.

³ Blom 2009, p.78, mijn cursivering.

⁴ Sloterdijk 2005, 2009.

⁵ Deresiewicz 2010, p.35.

⁶ Huang 2009, p.53.

⁷ Dit wil natuurlijk niet zeggen dat de sociale netwerksites ongespeend zijn van gewoontegetrouwe expressie, van roddel, solidariteit en stigma. Echter komt dit enerzijds vooral doordat de sites ook ingezet worden voor de communicatie binnen zich vooral *offline* manifesterende groepen van scholieren. Participatie in dergelijke verbanden kan vaak nog vrij ongecompliceerde, ‘harde’ vormen van in- en uitsluiting, bijvoorbeeld in de vorm van respectievelijk ‘BFF’-eden en (cyber)pesten (Boyd 2010). Anderzijds moeten we de in de netwerken ten toon gespreide creativiteit en dynamiek niet vanuit een ‘disciplinair artistiek’ (lees: elitair) standpunt bezien (lees: onderschatten). Daarenboven, als we als ‘digitale cultuurwetenschappers’ nadenken over de *mogelijkheden* (*poiesis*, vgl. De Mul 2002, p.124-125) die bepaalde webapplicaties bieden, dan kunnen we vaststellen dat waar sociale netwerksites in ieder geval de mogelijkheid bieden tot multimediaal creatieve *collaboratie*, de klassieke, *reactief-cognitieve* fora dat veel minder doen.

role-playing game (MMORPG) -participanten zouden zich verliezen in een onechte *cyberspace*. Ook 'virtuele' vrienden zouden verworpen tot, in Baudrillardiaanse termen, 'obscene simulacra'¹.

Duidelijk wordt uit het bovenstaande dat een dergelijke gelijkschakeling van online communiceren met een 'anoniem' schijnbestaan een *historisch* product is van een uitsluiting én territorialisering van 'computer geeks' en andere gestigmatiseerden. Ook MUD- en MMORP-gamers (in het spel vaak verenigd in zogenaamde 'gildes') voor wie het immersieve computerspel 'beter dan de echte wereld' is² blijken als 'geeks' tegenculturele, techno-animistische participatiemotieven te koesteren.³

Hiertegenover staat dan dat de mate van 'interrealiteit'⁴, van ontologische onbepaaldheid en pragmatisme⁵, een uitkomst is van de 'lichte' absentie van eenduidige, 'zware' sociale in- en uitsluitingsprocessen. Wanneer de online ontmoetingen sociaalinhoudelijk meer raakvlakken hebben met het offline leven (voor zo ver het onderscheid überhaupt nog te maken valt) en niet meer 'anoniem' zijn, worden werkelijkheidsdefinitiekwesties ('wat is een vriend?') meerduidelijk en onoplosbaar⁶ – iets wat juist ruimte geeft voor een creatieve, collaboratieve invulling van de liquide 'identiteit' van het samenworden.

Wat als eerste het oude internettheoretische *Minimalprogramm* heeft doen wankelen is de komst van, of zo men wil, 'kolonisering' van het internet door, organisaties 'van buiten'. In de jaren negentig van de vorige eeuw ontstond er namelijk een World Wide Web, gedomineerd door grote *homepages* van *webmasters*, vaak grote, commerciële bedrijven. Deze ontwikkeling betekende de introductie van een nieuw machtsdiagram in de online sociale assemblages.

4.6 Despotisme en digitaal auteurschap

Voordat we over kunnen schakelen naar het volgende hoofdstuk zullen we kort door de bocht nog even stil moeten staan bij de historische differentiatie en de hedendaagse, digitale differentiatie van een despotische (denk)figuur die maar moeilijk in het sociaalwetenschappelijke denken te overstijgen blijkt. Zo komen we terecht bij een assemblage van een nieuwe schaal en bij een volgende aanwinst voor onze virtuele dierentuin, het centralistische machtsdiagram.⁷

Wanneer affectief gedreven subjecten interacteren als cognitieve agenten met belangen en doelen, is een zekere *organisatie*, een asymmetriserende arbeidsverdeling, moeilijk te vermijden, zo schrijft complexiteitstheoretisch geïnformeerd⁸ historicus Michael Mann:

"In pursuit of goals, humans enter into cooperative, collective power relations with one another. But in implementing collective goals, social organization and a division of labor are set up. Organization and division of function carry an inherent tendency to distributive [zero-sum game] power, deriving from supervision and coordination. For the division of labor is deceptive: Although it involves specialization of

¹ Deresiewicz 2010, p.35.

² Wat weer eens aantoont hoe gemakkelijk ook de gestigmatiseerde de zichzelf stereotyperende hegemoniale ontologieën overnemen.

³ Aupers 2006.

⁴ Vgl. Van Kokswijk 2003.

⁵ Zie over 'ontologisch pragmatisme' (en Baudrillard) Aupers 2004, p.93-95. Ontologisch pragmatisme doet zijn intrede wanneer "niet belemmerd door essentialistische en moreel geladen veronderstellingen over wat natuurlijk is [...] technieken niet langer als onnatuurlijk [worden gezien]." (*ibid.* p.95)

⁶ Vgl. Kol 2008, p.183-187.

⁷ Vgl. Galloway 2004, p.30-31, Ball 2004, p.474-475.

⁸ Zoals blijkt uit zijn schrijven in termen van 'intensiteit', 'extensiteit' en 'emergente eigenschappen' (Mann 1986, p.7, 5). Manns werk (1986), een kritische metastudie van beschavingsgeschiedenissen (uit het werk van o.a. Polanyi, Eisenstein en Braudel) zal voor deze paragraaf een sterke leidraad vormen.

function at all levels, the top overlooks and directs the whole. Those who occupy supervisory and coordinating positions have an immense organizational superiority over the others. The interaction and communication networks actually center on their function.”¹

Bovendien zien we vaak dat deze organisatie, ‘waarin de gedeelde belangen van genetwerkte gemeenschappen zich uitkristalliseren’², een zekere persistentie vindt in haar *institutionalisering*:

“The few at the top can keep the masses at the bottom compliant, provided their control is *institutionalized* in the laws and the norms of the social group in which both operate. Institutionalization is necessary to achieve routine collective goals; and thus distributive power, that is, social stratification, also becomes an institutionalized feature of social life.”³

Deze institutionele organisatie⁴ – elke assemblage waarin sprake is van ‘imperatieve coördinatie’, elke stabiele autoriteitsstructuur – kent haar specifieke materiële en expressieve componenten. Enerzijds moet autoriteit ‘ingeschreven’ worden op de betrokken lichamen door middel van fysieke tenuitvoerlegging (*enforcement*): lichamelijk geweld of, subtieler, disciplinaire technieken. Anderzijds moeten die in de assemblage aanwezige dociele zielen confidentie uitdrukken in de legitimiteit van de autoriteitsclaim zoals gesubstantieerd in bevelen.⁵ Hoe deze sociale, dubbele articulatie historisch bewerkstelligd en nog steeds in sociale assemblages online terug te vinden is, vormt het onderwerp van deze laatste paragraaf.

De mogelijkheid tot dwangmatige coördinatie van arbeid en (re)distributie van middelen op basis van ‘absolute rangschikking’, ofwel ‘stratificatie’, en ‘de staat’, zijn *niet* de producten van een ‘algemene sociale evolutie’ van een ‘samenleving als geheel’, een zeer conventionele aanname onder sociologen⁶. Er heeft nooit een universele sociale evolutie verder dan sedentaire en *gerangschikte* vroegneolithische stamverbanden plaatsgevonden.⁷ Hier houdt, in de dynamiek van het sociale, de dominantie op van wat wij eerder een blinde, abstracte zoekmachine hebben genoemd (enter: betekenis-machine).⁸

De hele ‘prehistorie’ geeft blijk van een assertief vermijden van permanente autoriteit.⁹ Het uiteindelijke ontstaan van de voor ons zo vanzelfsprekende, legitieme autoriteit is het contingente product van zeer bijzondere ecologische omstandigheden. De *autonome* emergentie van wat men doorgaans ‘civilisatie’ noemt, een concrete morfogenese van steden, ceremoniële centra en schrift¹⁰, is een zeer zeldzaam evenement gebleken (het is hooguit zes maal voorgekomen).¹¹ Delanda wijst op de geologisch historische condities van een dergelijke assemblage:

¹ Mann 1986, p.6-7.

² Delanda 2006a, p.66.

³ Mann 1986, p.7.

⁴ Naar Delanda: “While in a[n interpersonal] network a particular node may become dominant by being more highly connected, directly and indirectly, to other nodes, this centrality or popularity seldom gives the person occupying that position the capacity to issue commands to those located in less centrally located nodes. This capacity implies the existence of an authority structure, and this, in turn, means that we are dealing with a different assemblage: an *institutional organization*” (2006b, p.257-258)

⁵ Delanda 2008a, p.169.

⁶ Mann 1986, p.34-70.

⁷ *Ibid.*, p.69-70.

⁸ Zoals we verder in deze paragraaf nog zullen zien veranderen vormen van sociale expressie met de introductie van het ‘beschavende’ schrift, van een één dimensionaal, ruimtelijk, of biogenetisch type, naar een meer contingentie- en bijgevolg betekenisgenererend, multidimensionaal, getemporaliseerd, of (super)lineair communiceren, vgl. Delanda 2008a, p.164-165.

⁹ *Ibid.*, p.56.

¹⁰ *Ibid.*, p.74.

¹¹ Hiervoor geldt dan ook (hetzelfde als voor het ontstaan van de nog te bespreken ‘wereldreligies’): “...the number of cases is far smaller than the number of variables affecting the outcome.” (Mann 1986, p.341), wat het onmogelijk maakt causale noodzakelijkheden ten aanzien van het ontstaan van dergelijke sociale assemblages vast te stellen.

“...urban morphogenesis has depended, from its ancient beginnings in the Fertile Crescent on intensification of the consumption of nonhuman energy. [...] ...the first such intensification was the cultivation of cereals. Since plants, via photosynthesis, simply convert solar energy into sugars, cultivation increased the amount of solar energy that traversed human societies. When food production was further intensified, humanity crossed the bifurcation that gave rise to urban structures. The elites that ruled those early cities in turn made other intensifications possible – by developing large irrigation systems, for example – and urban centers mutated into their imperial form.”¹

Eenzijds zien we aldus dat een energetische intensivering plaatsvindt, anderzijds zien we een vangst van deze energieën in imperiale exogeraamten, als twee aspecten van eenzelfde materieel proces. In de meeste gevallen is beschaving, bijvoorbeeld in het oude Mesopotamië of Egypte, een uitkomst geweest van een door irrigatie geïntensiverde agricultuur in alluviale riviervalleien.² De interactie tussen de irrigerende kerngebieden aan de rivieren en een wijdere regio hebben geleid tot het ontstaan van privé-eigendom (van families en clans, *niet* van individuen) en de staat, of beter, meerdere federaal segmentaire, niet-despotische stadstaten.³

Het ontstaan van economische verschillen, *eerder* dan militaristische⁴, ofwel het opkomen van nog vrij losse patroon-cliëntrelaties⁵, is het product geweest van wat Mann noemt ‘social caging’, ‘closing the escape route’⁶, ofwel van een (re)territorialisering, het ombuigen of bevriezen van alle vluchtlijnen⁷ in ecologische omstandigheden die dat mogelijk maken. Hoe ontstaat dan daaruit een autonome, gecentraliseerde staatsmacht met eigen ‘emergente capaciteiten’? Mann antwoordt:

“States are called forth and intensified when dominant social groups, pursuing their goals, require social regulation over a confined, bounded territory. This is most efficiently achieved by establishing central institutions whose writ radiates outward monopolistically, across a defined territory. A permanent state elite is set up. Even though it may be originally the creature of the groups that instituted or intensified the state, the fact that it is centralized and they are not, gives to it logistical capacities for exercising autonomous power.”⁸

Hoewel de centrale staat in het leven wordt geroepen door een meer territoriaal uitgesmeerde, maar ambitieuze aristocratie, gaat deze langzaam via ‘concentrated coercion’ en ‘compulsory cooperation’⁹ zijn sociaaleconomisch monopolie imperialistisch uitbreiden: “what irrigation started, militarism continued”¹⁰.

Eerst was er dus een economisch redistributieve staat, pas daarna is deze, wanneer letterlijk opgevat, ‘van buiten’ gaan komen, zoals het militaristische¹¹ ‘beschavingsverhaal’ van

¹ Delanda 1997, p.28. Delanda vervolgt deze passage met een vermeldingwaardige verwijzing naar de contingentie van de concrete vorm die de urbane intensificatie aanneemt: “It is important to emphasize, however, that cereal cultivation was only one of several possible ways of intensifying energy flow. As several anthropologists have pointed out, the emergence of cities may have followed *alternative routes to intensification*, as when the emergence of urban life in Peru fed off a reservoir of fish. What matters is not agriculture per se, but the great increase in the flow of matter-energy through society, as well as the transformations in urban form that this intense flow makes possible.” (1997a, p.28)

² Mann 1986, p.74.

³ *Ibid.*, p.90-91, 97.

In de woorden van Mann: “The interaction of irrigation and its region led to two associated caging tendencies, the rise of quasi-private property and the rise of the state. Private property was encouraged by territorial and social fixity. As it emerged from a broadly egalitarian village and clan mixture, it took the form of extended-family, or even clan property rights rather than individual rights.” (1986, p.82)

⁴ *Ibid.*, p.84.

⁵ *Ibid.*, p.85.

⁶ *Ibid.*, p.15.

⁷ Vgl. Bonta & Protevi 2004, p.106-107.

⁸ Mann 1986, p.521.

⁹ Mann 1986, p.174.

¹⁰ *Ibid.*, p.101.

¹¹ *Ibid.*, p.53.

Nietzsche¹ en Deleuze & Guattari² vertelt. Wanneer we dit van-buiten-komen echter opvatten als een algemeen reterritorialiseren na een ekstatisch deterritorialiseren, dan lijkt het evident dat elke aanspraak op autoriteit van een groep of individu een zeker losweken van oude verbanden betreft. In elke gelegitimeerde autoriteitsstructuur wordt de symmetrie van een solidair interpersoonlijk netwerk gebroken.³ In een stad of staat waar niet iedereen elkaar kent maar wel tot elkaar veroordeeld is, daar is de gedeterritorialiseerde *tussenpersoon*, ‘in het midden’, met alle *weak ties* in handen, koning.⁴ En dit kan net zo goed een ‘koningschap’ zijn van een expressief, ‘spiritueel keizerrijk’. Denk aan apostel Paulus⁵, de grote *hub* in het netwerk van gemeenschappen, de *patient zero* van de epidemie die het Christendom heet⁶ en de “maatgevende ontdekker van het principe van *reële aanwezigheid*” waarvan “het apostolische ambt dus [als] een monopolie of tenminste een aanspraak op alleenvertegenwoordiging” kan worden gezien.⁷ Zo zien we dat een despotisch diagram insisteert in sociale assemblages van verschillende actualiteit, als neiging immanent aan elke ‘religieus-militaire organisatie’⁸, als ‘Urstaat’⁹. Deleuze & Guattari’s ‘despotische machine’¹⁰ is een virtualiteit¹¹, een topologische structuur in een immanent veld aan pre-individuele, potentiële organisaties. Dit mechanisme-onafhankelijke, morfologische *body-plan* vindt bij deze auteurs zijn divergente actualisering in een modulair subject, in een metarepresentatieve taal en in een hiërarchische sociale organisatie.¹²

Vergelijkbare ideeën komen uit onverwachte hoek, van de aan het begin van dit hoofdstuk al besproken netwerktheorieën. Zo ook van Barabási, die een nieuwe, netwerktheoretische invulling geeft aan Pareto’s bekende machts wetten¹³, in de volksmond meer bekend als de 80/20-regel. De mechanismen achter deze in schaalvrije¹⁴ netwerken actieve machts wetten, die dicteren dat de ‘rijken rijker worden’ (qua graden), zijn *groei* en *preferentiële binding*¹⁵ – afwezig in de statische en egalitaire *random networks* van ‘oude’ netwerktheoretici Erdős & Renyi.¹⁶ Deze mechanismen

¹ Nietzsche 2009, p.78-79.

² Deleuze & Guattari 1983, p.191.

³ “...submission breaks the symmetry of the relations among persons in an interpersonal network where a high degree of reciprocity is common. For this reason, the most important property of an organization is the legitimacy of its authority structure.” (Delanda 2006b, p.258)

⁴ Of in de woorden van Deleuze & Guattari: “...the subject leaps outside the intersections of alliance-filiation, installs himself at the limit, at the horizon, in the desert, the subject of a deterritorialized knowledge that links him directly to God and connects him to the people.” (1983, p.194)

⁵ *Ibid.*, p.193.

⁶ Vgl. Barabási 2003, p.3, 129.

⁷ Sloterdijk 2005, p.813, 822.

⁸ Deleuze & Guattari 1983, p.193.

⁹ Deleuze & Guattari (*Ibid.*, p.217) refereren met deze term aan de Mesopotamische stadstaat Ur (en niet zozeer aan een ‘oerstaat’).

¹⁰ *Ibid.*, p.192 e.v..

¹¹ Buchanan 2008, p.26.

¹² Deleuze & Guattari beschrijven in wat poëtischer termen de virtuele Urstaat, de ‘despotische machine’, respectievelijk belichaamd in een ‘cerebrale idealiteit’ (1983, p.219), de betekenaar/betekenis-relatie (*Ibid.*, p.205-209) of de ‘bureacratistische, functionele piramide’ (*Ibid.*, p.194).

¹³ “In the past few decades scientists have recognized that on occasion nature generates quantities that follow a power law distribution instead of a bell curve. [A] histogram following a power law is a continuously decreasing curve, implying that many small events coexist with a few large events [...] simply forbidden in a bell curve. Each power law is characterized by a unique *exponent*, telling us, for example, how many very popular webpages are out there relative to the less popular ones. As in networks the power law describes the degree distribution; the exponent is often called the *degree exponent*.” (Barabási 2003, p.67-68)

¹⁴ Als een distributie (van graden in netwerken) ‘schaalvrij’ is, betekent dat dat deze niet (volgens een enkele schaal) normaalverdeeld is, maar volgens wiskundige machts wetten een ‘dikke staart’ heeft. Dit wil zeggen dat er sterk, in principe tot in het oneindige, ofwel *los van elke schaal*, (autokatalytisch) divergerende evenementen plaatsvinden in het ‘schaalinvariante’ dynamische systeem (ofwel, netwerk). Daar komt bij: “...power laws hint that a system may be organizing itself. They arise at phase transitions, when a system is poised at the brink, teetering between order and chaos. They arise in fractals, when an arbitrarily small piece of a complex shape is a microcosm of the whole.” Denk bij dit laatste aan hoe bijvoorbeeld een grote website met veel links een zelfde soort topologie kent als een grote verzameling daarvan. Of aan een oligopolistisch netwerk van bedrijven met veel connecties dat voortbouwt op een soort *oldboys network* (zittend in overlappende raden en directies, zie Delanda 2006a, p.78) dat verbanden onderhoudt met veel andere relevante interpersoonlijke netwerken, netwerken die overigens weer het product zijn van het vele ‘netwerken’ van betrokken zakenlui. Zie over schaalvrije netwerken Barabási 2003.

¹⁵ “Preferential attachment”, werkt als volgt: “...each new node connects to the existing nodes [...]. The probability that it will choose a given node is proportional to the number of links the chosen node has. That is, given the choice between two nodes, one with twice as many links as the other, it is twice as likely that a new node will connect to the more connected node. [...] *Thanks to growth and preferential attachment, a few highly connected hubs emerge.*” (*Ibid.*, p.86, 87)

¹⁶ *Ibid.*, p.80-87.

doen zich voor in netwerken van allerlei aard, van proteïnenetwerken tot voedselketens tot Hollywood-acteurs. Bedenk bijvoorbeeld dat al bekende acteurs makkelijker aan nieuwe filmprojecten komen, films met andere bekende acteurs die hen nog bekender maken etc..

Het is niet moeilijk voor te stellen dat de economie achter het ‘civilisatieproces’ een vergelijkbare dynamiek kende, waarbij de rijken volgens machtswetten rijker werden. Echter, relevanter in het licht van het voorgaande is de ‘omweg’,¹ die Barabási maakt, wanneer hij het plotselinge succes van de zoekmachine Google.com probeert te verklaren. Google, als laatkomer op de internetmarkt, past immers moeilijk in het plaatje van preferentiële verbindingen tussen intrinsiek identieke *nodes*, gezien die dynamiek duidelijk nieuwkomers benadeelt.² Wanneer, in een meer competitief milieu, ieder netwerkpunt een specifieke *fitness* krijgt toebedeeld is het voordeel van senioriteit niet langer vanzelfsprekend en kan bijvoorbeeld Google op basis van intrinsieke kwaliteiten (goede zoektechnologie) een kans maken.³ Zo kunnen we ons voorstellen dat vrij willekeurige, lokale productiviteitsverschillen⁴ en initiële, ecologische condities een grote rol hebben gespeeld in de eerste permanente sociale stratificaties (denk: ‘upstreamers’ en ‘downstreamers’,⁵ ‘the fit get rich’⁶).

Met competitie komt tevens in beeld de mogelijkheid tot ‘monopolisering’ en, via Barabási, het eerder genoemde centralistische machtsdiagram, de ‘stertopologie’⁷. Er kan een kritiek moment komen waarop één knooppunt in een complex netwerk alle verbindingen naar zich toetrekt, een fasetransitie als in een Bose-Einstein-condensatie waarbij “all particles crowd to the lowest energy level, leaving the rest of the energy levels unpopulated”⁸.

Bij nader onderzoek blijkt Google niet te kwalificeren als pure monopolist, het blijft onderdeel van een schaalvrij netwerk, het WWW. Echter, uit Google’s doorbraak is wel ‘a chance to take it all’, ofwel de mogelijkheid van een ‘winner-takes-all network’ af te leiden⁹. Barabási draagt zelf het softwarebedrijf Microsoft aan als overduidelijk voorbeeld: “We all behave like extremely social Bose particles, convenience condensing us into a faceless mass of Windows users”¹⁰. Zelf kunnen we hier aan toevoegen het oud-Egyptische koninkrijk¹¹ en wellicht nog andere ‘oriëntale despotismen’¹² – de *Urstaat* als Bose-Einstein-condensatie.

Het blijft echter een zeldzaam fenomeen¹³, dat een complex netwerk zodanig ‘dichtklapt’ dat er gesproken kan worden van een enigszins ‘zuivere’ actualisering van de (enkel asymptotisch te benaderen) *neiging* die de *Urstaat* is – een inclinatie aanwezig in elke institutionele organisatie. Wat we vaker zien is het ontstaan van schaalvrije distributies zowel in materiële als expressieve componenten van de organisationele assemblages. Gaan we dan nu terug naar de concrete

¹ Barabási 2003, p.98.

² *Ibid.*, p.94.

³ *Ibid.*, p.95-97.

⁴ Mann 1986, p.83.

⁵ *Ibid.*, p.90, 96.

⁶ Barabási 2003, p.103.

⁷ *Ibid.*

⁸ *Ibid.*, p.102.

Bose-Einstein-condensatie blijkt zich als abstract proces in allerlei complexe systemen voor te doen (Barabási 2003, p.102): “Using a simple mathematical transformation, [we] substituted fitness for energy, assigning an individual energy level to each node in the fitness model [...] ...there was indeed a precise mathematical mapping between the fitness model and a Bose gas. [...] In this mapping, complex networks are like a huge quantum gas. [...] ...in terms of the laws governing their behavior, networks and a Bose gas are identical. Some feature of complex networks bridges the micro- and macroworld, with consequences as intriguing as the bridge’s very existence” (*ibid.*, p.101-102). Het mag duidelijk zijn dat ‘some feature’ (als *aliquid* aan de oppervlakte, Deleuze 2004a, p.9) het virtuele diagram zelf is dat insisteert in beide, zowel het kwantumgas als het WWW.

⁹ *Ibid.*, p.103, 106.

¹⁰ Barabási 2003, p.106.

¹¹ Vgl. Mann 1986, p.95.

¹² Vgl. Deleuze & Guattari 1983, p.217-220.

¹³ Mann 1986, p.175.

assemblage van materie en expressie op het onderhavige sociaalontologische schaalniveau dan kunnen we bekijken hoe dit zojuist uiteengezette centralistische machtsdiagram geactualiseerd wordt in verschillende organisationele strata en maaswerken.

Historisch gezien bestond er ook al in 'primitieve', 'niet-beschaafde' verbanden een minimale arbeidsspecialisatie vooral op basis van geslacht en leeftijd.¹ Echter, voor er sprake kan zijn van een institutioneel gestratificeerd sociaal netwerk, van supervisie en 'imperatieve coördinatie', moet er meer gebeuren dan die relatief egalitaire rolverdeling. In een eerste articulatie ontstaat door een energetische intensivering van de sociale assemblage min of meer spontaan een zekere rolverdeling, zodat bijvoorbeeld een opperhoofd (een 'Big Man'²) of een alluviaal bevooroordeelde groep een managementfunctie op zich neemt in de agroproductie in een bepaald gebied. Het sorteren van dergelijke rollen in een orde van interpersoonlijk prestige effectueert, zoals we al eerder zagen, een nog 'mobiel' systeem van rangen dat nog stevig in de greep is van een 'maximaal verbonden' machtsdiagram. Echter, in assemblages van genoeg ecologisch gekooide, territoriaal gefixeerde interpersoonlijke netwerken (als 'statistische connectie' van 'quasimoleculaire, metastabiele' 'sedimenten'), kunnen deze asymmetrische arbeidsrelaties vastgezet, of 'geconsolideerd', worden door middel van een tweede, expressieve operatie:

"Even though most cultures develop some rankings [...], not in all societies do these rankings become an *autonomous dimension* of social organization. In many societies differentiation of the elites is not extensive (they do not form a center while the rest of the population forms an excluded periphery), surpluses do not accumulate (they may for instance, be destroyed in ritual feasts), and primordial relations (of kin and local alliances) tend to prevail. Hence, for social classes or castes to become a separate entity, a second operation is necessary beyond the mere sorting people into ranks: the informal sorting criteria need to be given a theological interpretation and a legal definition, and the elites need to become the guardians and bearers of the newly institutionalized tradition, that is, the legitimizers of change and delineators of the limits of innovation. In short, to transform a loose ranked accumulation of traditional roles (and criteria of access to those roles) into a social class, the latter needs to become consolidated via theological and legal codification."³

De *eerste*, materiële articulatie wordt dan nu gevormd door een al dan niet gewelddadig ten uitvoer gelegde organisatorische arbeidsspecialisatie, een principaal-agent-verhouding met bijpassende distributie van 'zichtbaarheden'⁴ en de daaruit voortvloeiende differentiële toegang tot productie- en consumptiemiddelen, de 'circuits of praxis'⁵. Behalve dan dat de productie van (levens)middelen omhoog gaat en dat de organisatie zo de populaties interpersoonlijke netwerken die haar materie leveren *mogelijkheden* biedt, legt zij die lager geschaalde assemblages ook *bependingen* op in de vorm van kasten en klassenverdeling⁶: 'the fit get rich (in groups)'. De geciviliseerde sociale assemblage vertoont zo een bij benadering concentrische kern-periferiemorfologie waarin een centrale redistributieve staat en zijn eventuele monarch enerzijds en, meestal, een daar complex mee samenhangende aristocratische bovenklasse anderzijds⁷, in distributief exploitatieve, 'macroparasitaire'⁸ verhouding staan tot een min of meer gehomogeniseerde ecologie van onderdanen, vee en land. Volgens het virtuele schema van de

¹ Mann 1986, p.43.

² Delanda 1997a, p.61.

³ *Ibid.*, p.61-62.

⁴ Zoals in een voorgaand citaat al naar voren kwam: "Although it involves specialization of function at all levels, the top *overlooks* and directs the whole." Mann 1986, p.7, mijn cursivering.

⁵ *Ibid.*, p.520.

⁶ Vgl. Delanda 2006a, p.62-63.

⁷ Zie bijvoorbeeld Mann 1986, p.163, 165.

⁸ McNeill 1980, p.7, Delanda 1997a, p. 129. Hierbij moet opgemerkt worden dat de staat niet enkel parasitair is, maar tevens de productie als 'despotisch entrepreneur' aanzwengelt door middel van 'compulsieve coöperatie', zie Mann 1986, p.148.

Urstaat worden zo op concrete wijze de in eenheden van lagere schaal geproduceerde geo- en biologische *flows* als belasting geredigeerd naar 'de despoot', de redistributieve staat, de monarch en zijn militair of bureaucratisch gevolg.¹ Een stratum, of in Delanda's termen, een hiërarchie, van organisationele schaal is dan nu voor alles een (militair) actief en (civiel) administratief² kooiende assemblage van lichamen en (productie)middelen, logistiek circulair geordend in een specifiek territorium, stuk land of gebouw. Zodoende worden de ingesloten 'organisatorisch overvleugeld' en 'gevangen in het organigram' van de organisator.³

Echter, behalve een dergelijke materiële organisatie benodigt deze assemblage ook een expressieve institutionalisering. Een *tweede* articulatie in het organisatorische stratum bestaat zeker ook, zoals Delanda het in het bovenstaande citaat al stelt, uit een 'legal codification' in officiële statuten en dergelijke. Niettemin zijn de belangrijkste expressieve, of communicatieve, componenten in de gestratificeerde organisatie de 'manifestatieve' bevelen die worden uitgevaardigd, ofwel de *beslissingen* die gemaakt worden. Het zijn in eerste instantie de beslissingen zelf⁴ en het routinematige opvolgen daarvan⁵ die hun eigen legitimiteit uitdrukken en in stand houden. Bij Luhmann, die zich overigens beperkt tot de expressieve componenten van de organisatie, tot de organisatie als communicatieproces, zijn beslissingen communicaties die hun eigen contingentie 'meethematiseren'.⁶ Een uitspraak kan aldus gezien worden als beslissing wanneer deze zijn eigen selectiviteit, of 'interpretativiteit', metacommuniceert. Een communicatieve handeling wordt dan onder verwachtingsdruk als beslissing beoordeeld (in een volgende communicatie) wanneer deze als een (aanrekenbare) keuze uit verschillende alternatieven wordt beschouwd.⁷ Die verwachtingsdruk, ofwel *confidentie*, is echter weer afhankelijk van eerdere beslissingen en dan met name beslissingen over het maken van beslissingen. Zo ontstaat er een 'beslissingsprogramma', ofwel:

"...een differentiatie tussen niveaus van beslissingen die het mogelijk maakt, dat sommige beslissingen 'formeel' beslissen over de premissen (condities, criteria en thematische inhoud) van andere beslissingen. Langs die weg kunnen organisaties zich gaan 'programmeren', d.w.z. regels en criteria opstellen die vastleggen, wat onder welke omstandigheden een correcte (d.w.z. 'conforme') beslissing voorstelt. [Zo] kunnen organisaties [ook] door conditionering van het lidmaatschap en door hiërarchisering⁸ een handelingscapaciteit opbouwen, die in de vorm van een beslissing van weinigen of zelfs een enkeling uiteindelijk de gehele organisatie kan binden."⁹

Zo kunnen we ons voorstellen hoe het metacommunicatief meethematiseren van de 'interpretatie' in de beslissing, enerzijds een dynamischer, meer gelaagd vertoog oplevert en anderzijds de verwachtingsdruk kan opvoeren, ofwel legitimiteit van autoriteit kan opbouwen. Met het ontstaan van een interpretatieve bevelhebber in het maken van beslissingen, met de constructie van een gepositioneerd, sprekend 'subject', emergeert er 'een institutie' uit een populatie 'alledaagse' conversaties in interpersoonlijke netwerken.¹⁰

¹ In de woorden van Deleuze & Guattari: "...in place of the territorial machine, there is the "megamachine" of the State, a functional pyramid that has the despot at its apex, an immobile motor, with the bureaucratic apparatus as its lateral surface and its transmission gear, and the villagers at its base, serving as its working parts." (1983, p.194)

² Mann 1986, p.9.

³ Vgl. *Ibid.*, p.296.

⁴ Of de waarderings zelf, vgl. Luhmann 1997a, p.365.

⁵ Delanda 2008a, p.170.

⁶ Luhmann 1981b, p.338, 341, Blom 1997, p.208.

⁷ Blom 1997, p.208.

⁸ Lees: een conditionering van *identiteiten*.

⁹ *Ibid.*

¹⁰ In de woorden van Blom: "De formele organisatie betreft altijd een selectie van [...] handelingsaspecten en het is slechts binnen dit formeel georganiseerde bereik, dat al het handelen onder een 'georganiseerde verwachtingsdruk' staat en als 'beslissen' verschijnt. In die zin zou men ook

‘Institutionalisering’, zoals we aan het begin van deze paragraaf vaststelden, is een consolidatie, of codering, van een territoriaal asymmetrisch ‘organiseren’. Dit betekent in (Sperbers) termen van populaties van ‘representaties’, dat deze bij het ontstaan van instituties transformeren van relatief homogeen naar meer differentieel verdeeld.¹ Uit de ‘blind accretieve’ populatie ‘representaties’, ‘het magische universum van identiteiten’² dat wij eerder ‘cultuur’ noemden, verrijkt, of differentieert zich uit, ‘het instituut’ als een buitengewoon onderdeel daarvan:

“Some sets of representations include [meta]representations of the way in which the set should be distributed. An institution is the distribution of a set of representations which is governed by representations belonging to the set itself. This is what makes institutions self-perpetuating.”³

Bij elke ‘metarepresentatieve’ beslissing wordt zo de differentiële distributie van representaties opnieuw ingezet en (zelf)bestendig (en dan kan het zomaar zo zijn dat ons centralistisch diagram een vrij ‘zuivere’ actualisering vindt in de institutie wanneer “all these representations are distributed according to one of them”⁴). Op deze manier effectueren populaties (recursieve) beslissingen, of meer algemeen manifestatieve uitspraken, een vormlogische *re-entry* qua lokale zinstructuur, noem het een ‘overcodering’ door een imperiale, *schriftelijke* ‘meesterbetekenaar’.⁵

Met de komst van grote steden, (familie)eigendom en de tempel ontstaat tevens de technologie van het schrift.⁶ Het beschaafde schrift vindt zijn oorsprong in de ‘immanente’, economische administratie van goederen in de redistributiecentra van vroege stadstaten. De transcendentie ‘religies van het boek’ komen veel later.⁷ Het betreft in den beginne vooral een aggregatief, weinig analytisch, opschrijven van eigendomsrelaties.⁸ Niettemin zien we met dit nog ‘logistieke’⁹, of ‘tabulaire’¹⁰ schrijven al een zekere subject-object grammatica met iconografische kwaliteiten¹¹: de uitdrukking, de *re-entry*, van een subject *te midden* van zijn objecten.¹² Ook in een dergelijk schrijven al, wordt een abstractie, of ‘ontverring’¹³, bewerkstelligd, waarbij een (bezits)relatie tussen het mogelijk lijfelijk *afwezige* subject en het door hem vertegenwoordigde object wordt uitgedrukt.

Door middel van het schrift¹⁴ en (andere) iconografie laat de telecratische despoot zich vertegenwoordigen, oftewel het ‘soevereine midden’ re-presenteert zich (als ‘constante

kunnen zeggen dat het in bureaucratieën om een ‘georganiseerd verwachten van beslissingen’ gaat en dit als grondslag voor de afbakening van ‘officieel’, ‘dienstdoend’ gedrag. Daarnaast ‘bestaan’ organisaties ook altijd uit ‘alledaagse’ interacties [...]: het als ‘beslissen’ voor organisaties relevante gedrag is altijd omgeven door een wolk van communicaties die buiten de scope van de organisaties vallen.” (1997, p.210)

¹ “Cultural classifications, beliefs, myths, etc. are indeed characterized by homogeneous distributions: closely similar versions of the same representation are distributed throughout a human population. Other cultural distributions are differential: the distribution of some representations in certain ways causes other representations to be distributed in other ways. This I submit, is characteristic of institutions.” (Sperber 1984, p.86-87).

² Sloterdijk 2005, p.537.

³ Sperber 1984, p.87.

⁴ *Ibid.*, p.87, en wel zodanig, “das an der Spitze alle positiven Werte zusammenfallen” (Luhmann 1997a, p.363).

⁵ Zoals in Deleuze & Guattari: “...when [the despotic signifier] jumps out of [the nonsignifying territorial signs] chain and imposes – superimposes – a plane of subordination on their plane of immanent connotation. The signifier is the sign that becomes the sign of the sign, the despotic sign having displaced the territorial sign, having crossed the threshold of deterritorialization; *the signifier is merely the deterritorialized sign itself*. The sign made *letter*. [...] No water will ever cleanse the signifier of its imperial origin: the signifying master or ‘the master signifier’.” (1983, p.206)

⁶ Mann 1986, p.73, 88.

⁷ Zie Ong 2002, p.84-85.

⁸ Zie Mann 1986, p.88-89.

⁹ Vgl. Delanda 2006a, p.74. “[N]ot the type of writing that lends itself to endless rounds of hermeneutic interpretation” (*Ibid.*)

¹⁰ Ong 2002, p.96-97.

¹¹ De Cuypere 2006, p.8, ook ten aanzien van ‘bezitsrelaties’, *Ibid.*, p.11.

¹² Objecten die met dat schrijven al meer contextloze objecten (dingen) worden.

¹³ Een heideggeriaanse uitdrukking, zie Sloterdijk, 2005, p.848, 940n34.

¹⁴ In grammaticaal ‘correct’ ‘grafelect’, Ong 2002, p.104-105.

middenterm'¹), via een keten van 'gevolmachtigde luisteraars', in de ver afgelegen periferie.² Het schrift, als zendtechniek en *re-entry* bewerkstellende 'zin-technologie'³, verschijnt dan mediatheoretisch⁴ als een volledig transparant medium en valt zodanig geheel samen met de bron⁵, de 'auteuriteit', wiens recht-sprekende macht als gevolg onbetwistbaar naar voren komt in het uitgeschreven decreet.

Ook wetten, als concreet opgeschreven bevelen en beslissingen, zijn de persistente schriftelijke uitdrukking van, of overcodering door, een imperiomorfe organisatie, waarmee deze laatste zijn machtige aanwezigheid, met hulp van zijn potentieel gewelddadige 'symbiotische mechanismen'⁶, op afstand laat gelden. Deze wet, als 'herenrecht'⁷, als transparante wil van 'de despoot', effectueert met haar orde(r)woorden⁸, in haar connectieve synthesen (als...dan)⁹, enerzijds een distinctie tussen schuldenaar en schuldeiser, maar anderzijds en bovenal de installatie van de (half)goddelijke wet(door)gever¹⁰ als constante middenterm tussen die beiden.

Mede in het vroege 'logistieke' schrift dus, ontwaren we een despotische positionering van een economisch of juridisch geprivilegieerd subject ter consolidering van een organisatorisch patroon-cliënt- of principaal-agentstratum.¹¹ In het vroege manifestatieve schrijven separeert de 'hogere' 'meester' zich van de 'lagere' 'slaaf' en wel, om met Nietzsche te spreken, 'krachtens een pathos van de distantie' op een 'actieve', 'waardenscheppende'¹², doch primair *immanente* wijze. 'Beschavingshistorisch', of moraalgenealogisch, zijn het de 'meesters', de hogere, bezittende en wetgevende klassen die met zelfvertrouwen in een 'efficient causality of evaluation'¹³ hun eigen moraal en levensstijl schriftelijk gaan verheffen en uitzenden:

"Thus economic classes, political nations, and military groups that acquire [an] immanent morale develop a greater self-confidence, which enables them to reorganize history consciously. [...]the most obvious examples [of which] are imperial ruling classes. [...]the achievements of the rulers of Assyria, Persia and Rome were heightened by their ability to equate ultimate definitions of 'civilization', that is, of meaningful social life, with the collective life of their own class."¹⁴

¹ Vgl. Foucault 2006, p.316.

² Sloterdijk 2005, p.809-811, 831-833, 836-837.

³ *Ibid.*, p.844.

⁴ In de *praktijk* gaat, of ging, het eerder om een, eveneens gecentraliseerde, 'two-step' diffusie van geschreven informatie, zie Mann 1986, p.312, 316, 364, Ong 2002, p.91. Geletterdheid en interpretatie zijn immers vereist in het lezen van de 'stem van boven'. Met het schrift doet zodoende (tekst)interpretatie en reflectie zijn intrede, men gaat vragen 'wat betekent het?' (Deleuze Guattari 1983, p.206), zonder overigens echt te gaan twijfelen over de positie van de afzender of de transparantie van het medium.

⁵ Sloterdijk 2005, p.844-846.

⁶ Vgl. Luhmann 1981a, p.230, Luhmann 1997a, p.382, Blom 1997, p.227-228.

Hoewel organisaties en hun schrift communicatie op afstand, zonder persoonlijke nabijheid, mogelijk maken gaat er een probleem spelen qua begrijpelijk en acceptatie van die communicatie. De acceptatie van een 'stem van boven' wordt daarom verzekerd door een mede metacommuniceren van een *potentiële* gewelddadigheid (i.v.m. politiek-militaire macht), of waarneming (i.v.m. waarheid), behoeftebevredestiging (i.v.m. geld) tussen zender en ontvanger. Dat het vooral gaat om een potentiële gewelddadigheid wil niet zeggen dat doe nooit exemplarisch geactualiseerd wordt, denk aan de wrede en 'spectaculaire manifestaties van de macht' zoals beschreven door Foucault (1989, p.300).

⁷ Vgl. Nietzsche 1979, p.190, Nietzsche 2009, p.57. Zie ook Spinks 2003, p.92, 94.

⁸ Vgl. Deleuze & Guattari 19876, p.85-86.

⁹ Denk aan de 'casuïstieke' opmaak van de eerste wetten van de eerste beschavingen (vgl. Kramer 1959, p.54).

¹⁰ Zo als expliciet, 'metacommunicatief' ook in het 'narratieve voorwoord' van de eerste wetten (vgl. Kramer 1959, p.53).

¹¹ In de woorden van Mann: "Writing is technically useful. It can further the goals and stabilize the meaning system of *any* dominant group – priests, warriors, merchants, rulers. [...]write down authority rights is to objectify them..." (1986, p.88, 89)

¹² Nietzsche 2009, p.19, zie ook noot 2, p.135.

¹³ Volledig geciteerd: "Master logic appears in Deleuze's description as a sort of efficient causality of evaluation – the effect is completely internal to the cause and comes forth through a logical emanation." (Hardt 1993, p.34) Hier refereert Hardt aan de syllogistische denkbeweging van de affirmatieve 'meester' ('ik ben goed, dus jij bent slecht') tegenover het paralogisme van de negatieve 'slaaf' ('jij bent slecht, dus ik ben goed', Deleuze 2006c, p.111, 114)

¹⁴ Mann 1986, p.519. Zie ook *ibid.*, p.301.

‘Civilisatie’, waardig lidmaatschap, of in de bureaucratie, ‘dienstdoend gedrag’, zijn dat waar de immanente beslisser eenzijdig de voorwaarden voor opstelt in de organisatie (en zijn geen functie van ‘reactief’ transcendent, universalistische idealen).

Wanneer aldus de ons inmiddels welbekende, abstracte, dubbel articulerende stratificatiemachine een stabiele sociale assemblage op het schaalniveau van de institutionele organisatie actualiseert, dan krijgt dat de symbiotische vorm van een concentrerende en sorterende de- en reterritorialisering van materie-energie – van grondstoffen, lichamen en gereedschappen – sterk overgecodeerd in formele regels en beschavingsnormen, middels een sterk unilateraal, schrifttechnisch communicatiesysteem.

Inmiddels zou duidelijk moeten zijn geworden dat een maaswerk zich onderscheidt van een stratum door zijn beweeglijkheid, flexibiliteit en robuustheid en wel op basis van een sterkere aanwezigheid van katalyserende, expressieve elementen. Op een organisationeel niveau betekent dat een verschil tussen het gebruik van starre, ‘immanente’ ‘symbiotische mechanismen’ of van ‘transcendente’ (quasi)symbolische media van uitwisseling en tussen (bi)uni- of multilaterale communicatiestromen. Mann onderscheidt in die lijn ook twee tegengestelde, historische vormen van expressieve organisatie:

“In agrarian societies the passing of messages and symbols downward through the stratification hierarchy was generally restricted, at one extreme, to simple hierarchical commands and, at the other extreme, to the general, diffuse, and somewhat vague transcendent content of religions.”¹

Hieraan kunnen we de transcendentie van het geld, als ‘general means of exchange’², aan toevoegen. Geld en God verdienen hier verder de aandacht, omdat deze in hun premoderne vormen, als katalysatoren in de mix, een dynamische, uitgestrekte, maaswerkachtige organisatie mogelijk maakten die het militaristische, ‘immanente’ imperium oversteeg, zonder zich overigens werkelijk los te weken van het centralistische machtsdiagram.

Geld, als ‘munt’, is in het leven geroepen, niet door ‘de markt’, maar door concrete staten, in eerste instantie om te belasten³ en soldaten uit te betalen.⁴ Ook was er daarvoor al door middel van (quasi)munteenheden, net als ten aanzien van gewicht- en lengtematen, een ‘toewijzing van waarde’⁵ door de staat mogelijk. Een dergelijke in administratieve lijsten gestandaardiseerde waardering, als onderdeel van een militaristische ‘compulsieve coöperatie’, werkte in de uitgebreide handelsgebieden veel efficiënter dan een gebaseerd op een ondoorzichtig geworden vraag en aanbod. Zo was de staat de grote ‘prijszetter’ en dan vooral voor zichzelf. In de militaire economie is ‘de despoot’ immers “at once the eminent landowner, entrepreneur of large-scale projects, and master of taxes and prices”⁶. In aanvang was geld aldus één van de vele transparante emanatiemedia waardoor de imperiale staat zich ‘op afstand’ manifesteerde⁷ en zijn immanente waarden schiep – het was derhalve nog geen ‘gegeneraliseerd medium’.⁸

¹ Mann 1986, p.519.

² *Ibid.*, p.194.

³ “...money derived not from exchange, the commodity, or the demands of commerce, but from taxation, which first introduces *the possibility* of an equivalence money = goods or services and which makes money a general equivalent.” (Deleuze & Guattari 1987, p.442, mijn cursivering). Zie ook Delanda 1997a, p.35.

⁴ Mann 1986, p.194.

⁵ *Ibid.*, p.150, 278.

⁶ Deleuze & Guattari 1987, p.444

⁷ Hierbij kan gedacht worden aan het feit dat geld, als ‘radiologisch’ icoon (vgl. Sloterdijk 2005, p.842-843), tot op de dag van vandaag, de ‘kop’ van de despoot (uit)draagt en zodoende de altijd ‘oneindige schuld’ van iedereen (die met het betaalmiddel handel drijft) aan die laatste uitdrukt.

⁸ Mann 1986, p.194.

Echter, met de successen van de verschillende imperia en de introductie van een ‘monetaire economie’ door het extensieve verspreiden van gelden (ook van lagere waarde)¹, gaat het betalingsmiddel een abstractere, ‘ingevoegd medium’ vormen tussen ‘gewone’ consumenten en producenten.² Als zodanig, qua volume vergroot en versneld circulerend, neemt het gemeenschappen-, klassen- én staatstrascenderend expressieve element een nieuwe, handel- en productiekatalyserende rol aan.³ Enerzijds kan dan het geld, als een soort ‘general equivalent’, op lokale, ‘interstitiële’ handelsmarkten een zekere consistentie bewerkstelligen tussen heterogene, doch functioneel complementaire behoeften.⁴ Anderzijds vergemakkelijkt het de verbinding van dergelijke markten over langere afstanden en ontsluit het “monetarized exchange networks penetrating the entire empire”⁵. Netwerken van ambachtslieden (gilden) en handelaren gaan als ‘alternatieve infrastructuren’⁶ het gestratificeerde imperium met hun gemonetariseerde transacties doorkruisen. Doch, ook deze multidirectionele uitwisselingen blijven uiteindelijk ondergeschikt aan de op afstand vertegenwoordigde Leviathan-Mens⁷, “only the emperor’s eyes on the coins watched the interaction process itself.”⁸

Het succes van de militaristische keizerrijken bracht niet alleen een nieuwe ‘interstitiële’ economie opgang. Ook en er innig mee samenhangend, ontstond er een religieus leven dat het imperium met al zijn opposities⁹ oecumenisch wilde overstijgen. Via de imperiale tweestaps communicatiekanalen (denk aan apostel Paulus) en de interstitiële handelsnetwerken konden transcendentale ‘wereldreligies’ zich verspreiden. In China kwam het Durkheimiaans¹⁰ universalistische confucianisme op. In Arabië sprak de Islam tribale, door de gevestigde orde uitgesloten ‘boze jonge mannen’ aan door ze een lidmaatschap van een egalitaire *umma* aan te bieden.¹¹ In het Romeinse rijk kwam het Christendom op, een product van een protomiddeklasse die welvarend werd, maar ideologisch op weinig erkenning kon rekenen.¹² Weinig generalisering is mogelijk in het beperkte aantal zeer complexe cases van wereldreligies, maar duidelijk blijkt:

“Whether ideological power [of world religions] becomes significant in any time or place thus depends on whether the existing, dominant power organizations are seen by social actors themselves to block the possibility of achieving desired, attainable goals through transcendent social cooperation. The appeal of salvation religions to interstitial trading and artisan groups who transcend both state boundaries and the main organizations of agrarian-class exploitation is the obvious, persistent example...”¹³

Ook het Christendom dus, ging ‘transcendente sociale coöperatie’ over lange afstanden mogelijk maken tussen sociaal gefnuikte werk- en handelslieden. Via multilaterale kanalen oefende het een

¹ Mann 1986, p.278.

² *Ibid.*, p.194-195.

³ “...monetary flows regulate (inhibit or intensify) energy flows, particularly when the flow of money escapes total control by the state. Money is best defined as a catalyst or stimulant of trade (and in its absence, an inhibitor).” (Delanda 1997a, p.35)

⁴ Delanda 1997a, p.65-66. Het gaat hier wel om ‘small-town markets’, zonder ‘price manipulation’ door ‘wholesalers’, dus in de afwezigheid van despotische entrepreneurs.

⁵ Mann 1986, p.313.

⁶ *Ibid.*, p.312.

⁷ Foucault 2006, p.220. Zie bij Hobbes hoe het geld een vitale *functie* vervult in een (nog despotisch) organicistische visie op het sociale lichaam.

⁸ Mann 1986, p.312.

⁹ Mann noemt er verschillende, waaronder ‘universalisme’ tegenover ‘particularisme’ en ‘kosmopolitisme’ tegenover ‘uniformiteit’, Mann 1986, p.306-307. Het zijn opposities (*Ibid.*, p.309) waarmee een succesvol, uitdijend keizerrijk onvermijdelijk te maken krijgt.

¹⁰ Durkheimiaans, in die zin dat de samenleving werd gesacraliseerd, Mann 1986, p.343.

¹¹ Mann 1986, p.344, 347.

¹² De eerste christenen, anders dan de geschiedschrijving nogal eens heeft doen vermoeden, waren geen vrijgevochte slaven, maar relatief welvarende handwerkers en handelslieden, “relatively happy and prosperous people, conscious of newfound wealth, seeking to articulate their emergent, interstitial [translocal] social and personal identity in philosophy, ethics, and ritual.” (Mann 1986, p.309)

¹³ Mann 1986, p.519.

zekere ‘normatieve controle’ uit op de autonome handelaren.¹ Zo maakt ook God, naast geld, een dynamisch maaswerk van interstitieel opererende producenten en consumenten mogelijk. Echter, ook het Christendom bleef, een hemelse betekenismonopolist vererend, stevig in de greep van een centralistisch ‘apostolisch’ schema.² Wat dan ook een reden bleek waarom het Christelijke geloof zonder al te veel moeite geïncorporeerd kon worden in het Romeinse rijk en zo lang bleef voortbestaan in de hiërarchische gedaante van de katholieke kerk.³ Niettemin resulteerde er een Oud-Europees kerk-en-staat-dualisme uit⁴ dat mogelijk aldaar een grote rol heeft gespeeld in het ontstaan van grote, gedecentraliseerde institutionele ecologieën (ook weleens ‘kapitalisme’ genoemd).

Het nu uiteengezette historisch emergente onderscheid tussen immanente en transcendente keizerrijken, ofwel tussen organisationele strata en maaswerken zien we in onze tijd nog steeds terug, zowel offline als online. In de ‘neoinstitutionele’ organisatiesociologie is het al enige tijd courant een distinctie te maken tussen de ‘hiërarchie’, de ‘markt’⁵ en het ‘netwerk’⁶. Problematisch is dat men in de beschrijving van deze vormen van organisatie verschillende schaalniveaus anachronistisch door elkaar haalt zodat het niet meer mogelijk wordt institutionele organisaties, als autoriteitsstructuur, van ander(sgeschaald)e assemblages genealogisch te onderscheiden.⁷ Organisaties, ook de zogenaamd ‘postindustriële’, hebben we hier als intrinsiek autoritair gecontroleerd bestempeld:

“...control remains a central feature of business firms and public bureaucracies alike. Individuals may report to multiple bosses, or report to different bosses at different times, but even in the most free flowing of new-economy firms, *everyone still has a boss.*”⁸

Dit wil echter niet zeggen dat alle organisaties de militaire, zogenaamd ‘Fordistisch’⁹, ‘verticaal geïntegreerde’ vorm aannemen waarin de Industriële Revolutie, ‘The First Divide’¹⁰, ze historisch heeft gegoten.¹¹ Dergelijke bedrijven hebben te maken (gehad) met relatief stabiele, gedetermineerde omgevingen, met een homogene, voorspelbare clientèle.¹² Dit maakt het mogelijk dat de *productie* en het *ontwerp* daarvan konden worden gescheiden, waarna het laatste ‘van boven’ kon worden opgelegd.¹³ Problemen die zich voordoen in de productie, of in het contact met de cliënt, worden in dergelijke organisaties unilateraal via (de ‘lowest common ancestor’ in) de ‘chain of command’ gecommuniceerd.¹⁴

Tegenover een dergelijk ‘Fordistisch’ stratum staat het ‘Toyotistisch’ maaswerk van na ‘The Second Divide’¹⁵. Beide onderscheiden zich in het aandeel van expressieve componenten, in

¹ Zie Mann 1986, p.337.

² Sloterdijk 2005, p.816 e.v..

³ Mann 1986, p.326 e.v..

⁴ Sloterdijk 2005, p.825.

⁵ Williamson 1975, zie ook Delanda 1997a, p.19.

⁶ Powell 1990.

Hieraan kan wellicht de ‘bazaar’-vorm van bestuurlijkheid aan toegevoegd worden, zie Demil & Lecocq 2006.

⁷ Nemen we bijvoorbeeld het overzicht van Powell (1990, p.300) in ogenschouw dan zien we dat eigenlijk het ‘netwerk’ een interpersoonlijk netwerk, of gemeenschap, betreft, de ‘hiërarchie’ een autoritaire organisatie en de ‘markt’ een institutioneel ecologisch fenomeen. De laatste vorm wordt onderwerp van het laatste hoofdstuk, de eerste is reeds in de vorige paragraaf besproken en hier, in deze paragraaf, beperken we ons daarom tot de tweede vorm en het toebehorend schaalniveau.

⁸ *Ibid.*, p.274, mijn cursivering.

⁹ Een betere naam zou zijn ‘Coltistisch’, daar een dergelijke organisatie van productie van militair arsenaal herkomst is, Palmås 2007a, p.38.

¹⁰ Piore & Sabel 1984, p.15.

¹¹ Een gegeven waar men in oude theorieën van ‘markten’ en ‘hiërarchiën’ voor het gemak wel van uit ging, Watts 2003, p.264.

¹² Even buiten beschouwing gelaten dat deze homogeniteit een historisch product (en de perceptie) is van datzelfde soort stratificerende organisaties.

¹³ Watts 2003, p.268.

¹⁴ *Ibid.*, p.276.

¹⁵ Piore & Sabel 1984.

de prominentie van een communicatiesysteem tussen principaal en agent¹ en producent en consument.² Hoewel ook het ‘Toyota Productie Systeem’, met daarin Toyota als ‘waakzame moeder’³, in laatste instantie een hiërarchie blijft⁴ en zo met haar materiële principaal-agentmorfologie gebonden blijft aan een centralistisch machtsdiagram, bezit het een communicatief ‘feedback circuit’⁵ dat de heterogene collectie bedrijfjes waaruit het bestaat een zekere consistentie (*ultrarobustness*⁶) en voorheen ongekeerde dynamiek geeft.⁷

Een snel veranderende omgeving intensiveert de complexiteitsreducerende communicatiestromen in een sociale assemblage.⁸ De ambiguïteit die zo een snel veranderende omgeving genereert (informatietechnisch: *noise*) is voor de hierboven als militaristisch of Fordistisch beschreven organisaties al snel funest.⁹ Management (beslissen, ontwerpen, coördineren) wordt namelijk onmogelijk gemaakt wanneer alle in de productie geconfronteerde problemen, alle ambiguïteiten, ‘naar boven’ gecommuniceerd worden en er dan aldaar een ‘information overload’ ontstaat.¹⁰ Beslissen, als een als contingent meegethematiseerd kiezen uit een (interne) horizon aan alternatieven, wordt immers lastig wanneer die laatste in te grote getale komen en niet te overzien zijn. Simpele strategieën ter bestrijding van dit probleem zijn het instellen van lokale, onderling overeenstemmende teams op alle niveaus van de functionele piramide of de installatie van een kern-periferievormige informatiedistributie, met een “distinct class of information managers” als “central processing unit”¹¹.

Echter, in het aanzien van de werkelijk hoogambigue omgeving moet er kunnen worden gecommuniceerd op alle niveaus tegelijkertijd¹²:

“...typically, the bulk of problem-solving activity that individuals undertake in even a fast-moving and complex environment occurs on the local scale – that is, within their immediate team of coworkers. Less routine problems, however, still crop up on a regular basis, and [...] these require *searching* farther afield for the relevant information and resources [...] beyond the same department, beyond the same division, or even outside the firm.”¹³

In de confrontatie met complexe problemen, vaak afkomstig van cliënten, zoeken organisatiemedewerkers naar oplossingen, wat meestal neerkomt op het (*op*)zoeken van en communiceren met anderen in de organisatie, ter compensatie van de gelimiteerde eigen kennis.¹⁴ Hoe complexer de omgeving van de organisatie en hoe complexer de interdependenties van de niet-exact omschreven taken van de collaborerende medewerkers¹⁵, des te meer moet er tussen

¹ Zoals in Watts 2003.

² “The primary structural change between these [Fordist and Toyotist] models involves the system of communication between the production and consumption of commodities, that is the passage of information between the factory and the market.” (Hardt & Negri 2000, p.289).

³ *Ibid.*, p.255.

⁴ *Ibid.*, p.274.

⁵ Hardt & Negri 2000, p.290.

⁶ Watts 2003, p.286.

⁷ Denk aan productiewijzen als *just-in-time delivery*, *simultaneous engineering*, en *mutual monitoring*, *Ibid.*, p.254.

⁸ *Ibid.*, p.273.

⁹ Delanda 1991, p.78.

¹⁰ Vgl. Watts 2003, p.277.

¹¹ *Ibid.*, p.280-281.

¹² Watts 2003, p.282. Zie ook Van Creveld in Delanda 1991, p.60-61.

¹³ *Ibid.*, p.282-283, mijn cursivering.

¹⁴ *Ibid.*, p.273.

Zodoende effectueren zij (op zijn minst) een zekere *small-world*-bifurcatie: “Individuals in tight-knit teams (clusters) engage in problem-solving searches that connect them to previously distant parts of the organization (random shortcuts), thus enhancing the coordination capability of the firm as a whole (reduced path length).” (Watts 2003, p.271)

¹⁵ In de ver-van-het-equilibrium, non-linear opererende organisatie “no one person’s role in the overall scheme is ever precisely specified in advance. Rather, each person starts with a *general notion* of what is required of him or her, and refines that notion only by interacting with other problem solvers.” (*Ibid.*, p.268, mijn cursivering)

verschillende niveaus en divisies multilateraal gecommuniceerd kunnen worden. Een dergelijke ‘multiscale connectivity’¹, met als onvermijdelijk gevolg dat het discursieve onderscheid tussen productiemedewerker en kennismanager vervaagt (iedereen gaat dan immers tot op zekere hoogte informatie managen)², is enkel mogelijk door middel van een verfijnd ‘systeem’ van sociale informatie, waarin niet enkel identiteit, status en functie van belang zijn, maar ook een zekere ‘transcendente’ essentie die de zaak bij elkaar houdt.³

Wanneer in Smiths speldjesfabriek of Fords autofabriek iemand met een productieprobleem werd geconfronteerd, was, in theorie, het enige ‘zoekgedrag’ dat plaatsvond (bi)unilateraal naar directe collega’s of ‘naar boven’ gericht, conform een ongecompliceerde laag/hog-, of arbeiders/baas-codering. Wanneer men heden ten dage bij Toyota werkt en in een zelfde positie verkeert, vindt men zich als immaterieel arbeider gesitueerd in een aan de complexe omgeving beantwoordend informatie- en communicatietechnologisch opgewaardeerde werkplek en een vertoog waarin men uitdrukking geeft aan de interne relaties in een meer holistische, functionele subjectivering⁴ en men met welhaast ‘religieuze geestdrift’ een transcendent ‘Toyota Productie Systeem’ implementeert.⁵

Deze expressieve elementen, aanwezig in de Toyotistische assemblage, maken het aldus lokaal (sociaal-cognitief) mogelijk en wenselijk, multidirectionele⁶ ‘zoekacties’ uit te voeren.⁷ ‘Zintechnologisch’⁸, op basis van geavanceerde communicatiekanalen en een verfijnd functionalistisch discours, wordt zo de ‘coördinatiecapaciteit van de organisatie als geheel opgewaardeerd’⁹. Duidelijk wordt hoe een immanente betekenis-machine (als multidimensionale, *directed* zoekmachine)¹⁰ van groeiende betekenis kan zijn wanneer organisaties en hun expressieve strategieën complexer worden.¹¹

Ook in organisatorische assemblages *online* is een met hun offline tegenhangers vergelijkbare historische ontwikkeling te zien. Op het internet zien we ten eerste een duidelijk verschil tussen de oude *virtual communities*¹² en de nieuwere ‘web 1.0’, of ‘dot.com(pany)’-websites. Het verschijnen van institutionele organisaties op het internet in de jaren negentig heeft in de ogen van velen, zeker destijds, een nogal imperiaal kolonistische komst ‘van buiten’ betekend.¹³ Hoewel het in eerste instantie vooral mensen ‘van binnen’, zoals Rheingold¹⁴, waren die gingen

¹ Watts 2003, p.284.

² Zo wordt het ook steeds normaler in het multidirectioneel communicerende, ‘postindustriële’ bedrijf dat iedereen alle emailadressen (inclusief dat van een CEO) tot de beschikking heeft, zodat (in theorie) goede ideeën en oplossingen, ook aan de periferie niet geremd worden.

³ Vgl. Palmás 2007a, p.41.

⁴ In een wat Amitai Etzioni noemt ‘normative control’, Kunda 2003, p.356.

⁵ Watts 2003, p.255.

Zo functioneert het ‘Toyota Productie Systeem’, gelijk het ‘Netwerk’, als een soort sacraliserende ‘symbolische operator’, een Durkheimiaanse ‘totem’, vgl. Wallemacq 1998, Durkheim 2001.

⁶ ‘Multidirectionality’, een term overgenomen van Castells 2004, p.5. Voor Castells, in een wat simplistische geschiedschrijving, is dit type communicatie enkel mogelijk met ‘microelectronics-based communication technologies’.

⁷ Watts 2003, p.288.

⁸ Herinner de eerder gegeven definitie van zin als “*directionality* and sensibility as well as meaning” (Protevi 2001, p.61).

Zie noot 6, p.68.

⁹ Vgl. Watts 2003, p.271.

¹⁰ Over sociale navigatiestrategieën, geformaliseerd in ‘zoekalgoritmen’ zie Watts, Dodds & Newman 2002, Watts 2003, p.131-161, Adamic & Adar 2005.

¹¹ Hiermee is dan ook wellicht een raadsel waarvoor Watts zich ziet gesteld opgelost: “The precise *mechanism* by which a firm’s response to routine ambiguity generates ultrarobustness is as yet, an unsolved puzzle, but it seems to bear a deep resemblance to the property of network searchability...” (2003, p.287)

¹² Zoals beschreven door Rheingold 1993.

¹³ “...throughout the early phase of net development the dominant discourse on the economics of the web was that business would destroy the culture of the web...” (Lister et al. 2009, p.166)

¹⁴ Rheingold 2000, p.334 e.v..

ondernemen via het nieuwe medium, kwamen al snel hordes ‘durfkapitalisten’ en *big businesses* (waaronder al bestaande mediagiganten als CNN) hun marktaandeel veiligstellen.¹

We gaan hier echter niet verder in op de verschillende vormen die ‘e-commerce’ kan aannemen. Interessanter is in het geval van het internet de algemene verhouding tussen producent en consument van ‘inhoud’ (*content*) en de verandering die de auteur en zijn autoriteit doormaakt, van een inhoudsmonopolie tot co-auteurschap, van *webmaster* tot *microblogger*.

In zijn essay getiteld ‘Wat is een auteur?’² probeert Michel Foucault chocola te maken van de discursieve figuur van de auteur en zijn moderne ‘auteursfunctie’. Mark Poster, schrijvend over het internet, construeert aan de hand van deze tekst een typologie van perspectieven op het auteurschap. *Ten eerste* is er de “humanist author who governs the meaning of the text. This author expresses, intends, and creates all the meanings that may be read in the text.”³ Hierin zien we duidelijk een (residueel) despotische auteursiteit terug, gevangen in een centralistisch discours, een literair Bose-Einstein-condensaat. De eerste *auteurs* kwamen pas in beeld als zijnde ‘humanistische’ transgressoren.⁴ Tegenover de despotisch dicterende⁵, al dan niet goddelijke wetgever, staat de transgressieve boodschapper, de auteur als opstandige verrader, als een ‘kleine nevensoevereiniteit’ die de transparante emanatie vanuit het middelpunt vertroebelt.⁶ Dit is het auteurschap dat wordt geconstrueerd door “wijze censuur [...] uitgevoerd door een oplettende centrale dienst”.⁷

Op het internet kunnen we het despotische auteurschap en haar transgressieve pendant associëren met het Web 1.0. Zoals ‘het oog’ van de ‘primitieve’, participatieve toeschouwer bij Deleuze & Guattari moest gaan lezen in de overcoderende ‘despotische’ assemblage⁸, zo wordt de *user* van ‘Web 0.1’ een *surfer* op het ‘Web 1.0’. Het in 1991 opgezette Wereld Wijde Web 1.0, gebruikmakend van nieuwe DNS-, HTTP- en HTML-protocollen⁹, maar nog gebonden aan de langzame inbelverbindingen van haar gebruikers¹⁰, betekende vooral de emergentie van een grote “one-way flow of information, through websites which contained ‘read-only’ material”¹¹. Van *user generated content* was nog nauwelijks sprake. Enkel in de vorm van persoonlijke *home pages*, eveneens beantwoordend aan een statisch, breedwerpig mediamodel, konden de enkele computergeletterden zich in *web diaries* en dergelijke uitdrukken – hooguit aangevuld met een *guestbook* als een soort protowidget.¹²

De grote internetdespoten van het WWW ‘kwamen als de bliksem’¹³, de digibete webdesigners (denk: alfabete hofscribi) waren in de dot.com-hausse niet aan te slepen.¹ Het

¹ Zie Kol 2008, p.75.

² Foucault 1977b.

³ Poster 2001, p.66.

⁴ “Texts, books, and discourses really began to have authors (other than mythical, ‘sacralized’ and ‘sacralizing’ figures) to the extent that authors became subject to punishment, that is, to the extent that discourses could be transgressive.” (Foucault 1984, p.108).

⁵ Zie Carr 2010, p.65.

⁶ Sloterdijk 2005, p.850, 855.

⁷ *Ibid.*, p.855. Zie ook Dommering 2008, p.11-14.

⁸ Deleuze & Guattari 1983, p.205.

⁹ Galloway 2004, p.47-52, Huang 2009, p.4-5.

Het DNS-protocol, dat een eerdere ‘puur’ centralistische *name server* verving (Galloway 2004, p.47), maakt het numerieke TCP/IP netwerk doorzoekbaar (*searchable*) voor mensen en wel door er een talig, hiërarchisch geordend raster van domeinnamen (org, net, com, gov etc.) overheen te schuiven (denk: betekenismachine). Grote spelers kunnen zich dan door middel van een dergelijk protocol gemakkelijk vindbaar (zichtbaar) maken en in het online vertoog hegemoniaal (zegbaar) worden.

¹⁰ “Widespread computer illiteracy and slow internet connections added to the restrictions of the internet, which characterised Web 1.0.”

(http://en.wikipedia.org/wiki/Web_1.0, verkregen 22-08-2010)

¹¹ http://en.wikipedia.org/wiki/Web_1.0, verkregen 22-08-2010.

¹² “Personal web pages were common in Web 1.0, and these consisted of mainly static pages hosted on free hosting services such as Geocities.

Nowadays, dynamically generated blogs and social networking profiles, such as Myspace and Facebook, are more popular, allowing for readers to comment on posts in a way that was not available during Web 1.0.”

(http://en.wikipedia.org/wiki/Web_1.0, verkregen 22-08-2010)

¹³ Vgl. Deleuze & Guattari 1983, p.191.

internet werd in de jaren negentig binnen korte tijd onderworpen aan de grote 'hubs': Yahoo!, Ebay, Hotmail, Geocities, IMDB, Download.com etc.. Daar stond tegenover de grootste daad van online verzet afkomstig van de computergeletterde 'hacker', de luis in de pels van de commerciële giganten en overheidsinstanties. De notoire figuur van de hacker, als transgressieve codeschrijver, heeft vooral vanaf die eerste jaren van het WWW bekendheid gekregen. Ofwel als 'libertair', ofwel als 'terrorist'² haalde de onbegrepen vrije vogel met zijn 'logische geweld' krantenkoppen en Hollywood films. De meer of minder verfijnde aanvallen van de hackers op de grote organisaties fascineerden de cyberspacevreemde leek.

Een van die minder stijlvolle aanvallen, wellicht weinig representatief voor de gemiddelde *hack*, maar wel exemplarisch in het blootleggen van de despotische structuur van het Web 1.0, is de grootschalige *denial-of-service attack* die 'MafiaBoy' in februari 2000 uitvoerde op onder andere Yahoo!, Amazon, Dell, E*TRADE, eBay, en CNN. Michael Calce, een middelbare scholier uit Montreal die onder die wat pathetisch aandoende naam opereerde, wist destijds het WWW op zijn kop te zetten door de websites van bovengenoemde bedrijven met *brute force* uit te schakelen. Zoals onvermijdelijk is in een schaalvrij netwerk met enkele dominante *hubs*³ legde de digitale 'koningsmoordenaar' daarmee het web voor een groot deel lam⁴, met een geschatte economische schade van 1,3 miljard euro als gevolg.

De hacker, als libertaire volksheld en onderwerp van publieke aandacht, is uiteindelijk de wind uit de zeilen genomen door het (al dan niet symbolische) inlijven van de 'ongeleterde' massa in het veel gebruiksvriendelijkere Web 2.0 en een algemene computerisering van het dagelijkse leven die de *cyberspace* en de daarin opererende 'vrijheidsstrijders' grotendeels ontmystificeerde. Bedrijven hebben door de incorporatie van Web 0.1- en 2.0-achtige applicaties tot op zekere hoogte een multidirectionele communicatie mogelijk gemaakt op hun websites. Zo heeft bijvoorbeeld Apple Inc., het cultisch vereerde computer merk, een *message board* op haar site geïnstalleerd.⁵ Ook CNN en De Volkskrant laten op hun sites *comments* op artikelen en andere *user generated content* toe, net als dat Amazon en Bol.com boekenreviews laten posten en gebruikers ook hun eigen waar laten verkopen. Commerciële bedrijven verzoeken zo constant bezoekers om zich 'te verbinden', een profiel aan te maken, inhoud te produceren en anderen uit te nodigen. Ook doen ze aan zogenaamd 'community management' om 'brand engagement' te creëren.⁶ 'Interactiviteit' tussen consumenten (onderling) en producent genereert zo waardevolle data voor de commerciële host.⁷ De unilaterale informatieverstrekking naar imperiaal model lijkt zo op zijn retour, ondanks dat 'de despoot' en zijn merkteken in wezen centraal blijven staan. Met de komst van het Web 2.0 na de milleniumwisseling, komt er ruimte voor andere inhoudsproductieverhoudingen.

Behalve de despotische of humanistische auteur is er dan, *ten tweede*, een (post)structuralistisch auteurschap mogelijk⁸. Foucault spreekt van een transcendentale⁹ 'auteursfunctie'¹⁰ die zich tegelijk binnen en buiten de tekst begeeft. Deze laat zich pas zien met het opgang komen van de boekdruk en de introductie van massamedia. 'Dé media' van inhoudsproductie belichamen een heel nieuw spectrum aan expressieve componenten, die (in de

¹ Kol 2008, p.75.

² Galloway 2004, p.151.

³ Barabási 2003, p.116.

⁴ *Ibid.*, p.115.

⁵ Zie <http://discussions.apple.com/index.jspa>, verkregen 22-08-2010.

⁶ Lister et al. 2009, p.172-173.

⁷ Galloway 2006, p.319.

⁸ Poster 2001, p.68.

⁹ Vgl. Foucault 1984, p.104-105.

¹⁰ 'Author-function', Foucault 1984, p.108, Poster 2001, p.66.

volgende paragraaf te bespreken) institutionele ecologieën als discursieve katalysatoren een speciale consistentie verschaffen. Kort samengevat¹, levert een combinatie van ‘mechanische reproductie’², ‘auteursrechten’³, redactionele persorganisaties⁴, en consument-⁵ en doelgroepgeoriënteerde⁶ ‘inhoudsmarkten’, een intertekstueel gesitueerde en geredigeerde auteur op.⁷ Die intertekstualiteit van het moderne schrijven roept weer allerlei authenticiteitsvraagstukken op en de ‘redactionele’ imbedding van de auteur(sfunctie) in een literair of wetenschappelijk ‘veld’ brengt (hem) voort (als) een multipel, transcendentaal zelf.⁸

Op het internet zien we het transcendentale auteurschap eventueel terugkeren in de vorm van het sociale netwerk ‘profiel’. Zo een interreëel profiel, op Web 2.0-sites als Hyves.nl of Facebook.com, kan gezien worden als een eclectisch webloggen van de eigen lichamelijkeheid, eigendommen, voorkeuren en ervaringen. Op het profiel wordt een auteursfunctie geassembleerd door een expressieve bundeling van sociale ‘kapitaalvormen’, een contractie in elkaar doorkruisende ‘zinprovincies’.⁹ Het autobiografische, transcendentale zelf verschijnt aldus levend, werkend en sprekend¹⁰, ingebed in verschillende sociale structuren en discourses. De schrijver, de *master* in het *web*, wordt zo geïmmanentiseerd, als *weblogger* slechts een onderdeel van een intertekstueel ‘democratisch’ apparaat.

We kunnen echter met Poster, *ten derde*, mogelijk nog een ander, ‘digitaal’ auteurschap onderscheiden dat aan het ‘analoge’, de auteursfunctie, voorbijgaat.¹¹ Hoe ziet deze ‘nieuwe constellatie van auteurschap’ er uit? Foucault geeft zelf een voorzetje, maar heeft in 1969, toen zijn artikel voor het eerst verscheen, eigenlijk geen flauw idee. Wel weet hij, ooit zullen vragen als ‘wie heeft het écht geschreven?’, en ‘met welke authenticiteit?’ overbodig worden in een ‘heterotopisch’¹², doch evenzeer dwingend vertoog. Hij voorziet een discours dat zich voordoet in ‘de anonimiteit van een gemor’¹³ – voor Poster, anno 2001, een inkoppertje natuurlijk. Volgens deze laatste is de zogenaamd ‘anonieme’ cyberspace dé plaats waar de vraag ‘wie spreekt er?’ enkel met onverschillig gemor wordt beantwoord. Maar we moeten uitkijken, zo leerde ons de vorige paragraaf, met het gebruik van het label ‘anoniem’, daar het simpelweg ‘onecht’, ofwel ‘naamonwaardig’ in de ‘echte’ wereld, kan gaan betekenen. Mochten we ergens een zekere ‘anonimiteit’ kunnen ontwaren dan is dat daar waar ‘de schrijver’, ‘reeël’ noch ‘virtueel’, zijn identiteit, waarde en transcendentaliteit volledig verliest.

Vooralsnog lijkt dit schrijverloze heterotopia een utopia, al komen er vormen van digitaal, ‘networked authorship’¹⁴ zeer dichtbij. Wikipedia is een goed voorbeeld, maar blijft ook, niet te vergeten, beladen met verwijzingen naar auteuritaire bronnen. Ook vanuit de kant van de boekenschrijvers zijn er initiatieven. Zo laat bijvoorbeeld Lessig¹⁵ gedeeltelijk zijn boek schrijven en updaten via collectieve ‘wiki’s’. Volgens Nicolas Carr zou dit wel eens de toekomst

¹ In de volgende paragraaf zullen we wat dieper ingaan op (de gevolgen van) de moderne, “mind-boggling multiplication of media technologies” (Poster 2001, p.84).

² Naar Benjamin, zie Poster 2001, p.64, 86.

³ Zie Ong 2002, p.128-129, Poster 2001, p.89-91.

⁴ Ong 2002, p.120, Dommering 2008, p.11 e.v.

⁵ Ong 2002, p.120.

⁶ Dommering 2008, p.19.

⁷ Vgl. Poster 2001, p.89.

⁸ Vgl. Foucault 1984, p.112-113.

⁹ Als Luhmanniaanse ‘subsystemen’, Blom 1997, p.286.

¹⁰ Vgl. Foucault 2006, p.299, 372.

¹¹ Poster 2001, p.69.

¹² Vgl. Poster 2001, p.67-68.

¹³ Foucault 1984, p.119.

¹⁴ Poster 2001, p.69.

¹⁵ Lessig 2006. Lessigs eerste, door hem ‘alleen’ geschreven boek uit 1999 was getiteld “Code”, zijn tweede collaboratieve editie heette “Code: Version 2.0”, verwijzend naar het Web 2.0.

van elk boek kunnen worden, wanneer in ‘communal cut-and-paste parties’ lezen en schrijven samenvallen en een ‘teamsport’ worden.¹ Het boek zal van een eindproduct, dat na lange redactionele procedures uitgegeven wordt, veranderen in een ‘objectiel’², een *co-authored* publicatieproces zonder einde. Ook auteursrechten zouden het dan meer en meer moeten ontgelden, daar zij de snelle, moleculaire innovatieprocessen op de Web 2.0-sites onmogelijk nog kunnen bijbenen.³ Ze kunnen de infectueus aanzwellende ‘inhoudspiraterij’ niet langer individueel aanrekenen en aanvechten (denk aan de duizenden edits van Star Wars films of Youtube). Op sites als Youtube of Twitter wordt de vraag naar de auteur steeds onbelangrijker. Het gaat er op Twitter niet om een ‘sluitend verhaal’ van een despotische of ‘geniale’ schrijver, het collaboratieve ‘proces is het product’ een warrige “optelsom van ideeën, meningen en de reacties daarop vormt uiteindelijk het verhaal”.⁴ Creatief, veelkoppig co-auteurschap lijkt de norm te worden, zo ook in de wetenschap.⁵

Evident is dat op vele fronten het despotisch, inhoudsorganisatorisch auteurschap steeds verder uitgehold wordt, maar dat het tevens een zeer hardnekkige manifestatie blijft. Zo laat ook het bij uitstek collaboratief gevulde Twitter zien, elke ‘tweet’ draagt immers nog steeds de naam van een van de vernetwerkte co-auteurs. Toch zien we zich een duidelijk verschil af tekenen tussen de statische ‘read-only’ Web 1.0-strata en de dynamische, multilateraal geautoriseerde Web 2.0-maaswerken.

Met de verdere ‘interrealisering’ van de digitale internetwerken in het dagelijkse leven van ‘de massa’, komt aldus ook de autonomie van het zojuist besproken centralistische diagram onder druk te staan. Blijken zal in de volgende en laatste paragraaf van dit hoofdstuk, dat op een nog hoger sociaal schaalniveau, dat van de gedecentraliseerde organisationele ecologie, ‘het internet’ alleen nog maar moeilijker los gezien kan worden van ‘het sociale’.

4.7 Panoptica en synoptica

“...all that has existed in the West since the fourteenth century, and even after the Industrial Revolution, is a heterogeneous collection of institutions, some governed by market dynamics and some others manipulating those dynamics, and not a homogeneous, society-wide capitalist system.”⁶

In het voorgaande hebben we een heterogene meervoudigheid van ongelijksoortig geschaalde, relatief autonome assemblages uiteengezet. De bedoeling was een niet-micro- dan wel macroreductionistische analyse van het sociale in te zetten en de schaalmatige heterogeniteit ervan niet-totaliserend in beeld te brengen. Hoewel dit steeds moeilijker wordt en dan vooral ten aanzien van de eerder geschetste macro-deterministische valkuil, moeten we stap voor stap verder, strikt *bottom-up*. Het overgaan tot een volgend sociaalontologisch schaalniveau, een dat het organisationele overstijgt, zal hier slechts in zeer grove lijnen gedaan kunnen worden. Het zou beslist nog een tental scripties vergen dat op een enigszins uitputtende manier te doen. Het nu volgende heeft dan ook meer het karakter van een voorstel van hoe het heden (online)

¹ Carr 2010, p.106.

² Vgl. Deleuze 2006b, p.20, Savat 2009.

³ “Fertile remix cultures emerge at the threshold where the speed of mutation eclipses the copyright holders’ capabilities to stop the contagion.” (Kullenberg & Palmås 2009, p.5)

⁴ Blom 2009, p.114.

⁵ Oudenampsen & Haegens 2009, p.19.

⁶ Delanda 1998e, p.89.

assemblagetheoretisch te benaderen dan dat het al een volledig uitgewerkte analyse daar van biedt.

De ‘institutionele’ of ‘organisatiele ecologie’¹, als assemblage van een nieuw, *intensief* schaalniveau, met een *gedecentraliseerd* machtsdiagram² kan op een zeker historisch moment, in het Europa van de achttiende eeuw³ emergeren uit een ‘gematerialiseerde’ populatie hiërarchische organisaties (zoals deze aan het eind van de vorige paragraaf uiteengezet zijn). Populaties organisaties variëren binnen een neoinstitutionalistisch, ofwel *centralistisch* perspectief tussen ‘agglomeratie-’ en ‘schaaleconomieën’.⁴ Hetzij tussen een heterogene populatie kleine bedrijven, op basis van een weinig gestratificeerde populatie interpersoonlijke netwerken⁵, en een homogene, oligopolistische populatie macroparasieten. In nog andere termen (van Braudel) kunnen we hetzelfde onderscheid maken tussen respectievelijk competitieve ‘markten’ en anticompetitieve ‘antimarkten’⁶, waar bij die laatste te denken valt aan zowel ‘*big businesses*’ als de populatie organisaties die wij de ‘de staat’ of ‘de nationale overheid’ noemen. Een onderscheid dat aldus voorbijgaat aan de linkse én rechtse tegenstelling van ‘de (vrije) markt’ en ‘de staat’.⁷ De markt als coöperatief, interstitieel maaswerk van kleine producenten en handelaren, waarin geldprijzen automatisch de samenkomst van vraag en aanbod coördineren,⁸ wordt zowel qua innovativiteit geëxploiteerd als gedeeltelijk tenietgedaan door de grote antimarkten, door de feodale, kapitalistische of socialistische ‘despoten’.

Kapitalisme, in termen van Braudel een collectie antimarktorganisaties die deels teert op niet-kapitalistische markten, ofwel agglomeratie-economieën, vormt aldus geen allesomvattende ‘socius’⁹. Zowel de rechtse ‘onzichtbare handmensen’, die *big business* als onderdeel van een vrije markt zien, als de linkse ‘commodificatiefetesjisten’, die denken dat een ‘kapitalistisch systeem’ alle hoeken en gaten van de ‘maatschappij’ doordrenkt van geld en ‘marktrelaties’, hebben het mis. Er is geen ‘vrije markt’, er bestaat geen ‘kapitalistische maatschappij’, dat zijn enkel gereïficeerde generaliteiten.¹⁰

Doch, hoewel, of juist omdat, er geen allesomvattend kapitalistisch systeem kan zijn, blijft de mogelijkheid bestaan dat vanuit de antimarkt, de despotisch gestratificeerde organisatie van organisaties, zich een sociale meervoudigheid van een nieuwe aard gaat uitdifferentiëren. Wanneer we echter enkel in despotische figuren, in de centralistische termen van markten en antimarkten, blijven denken, krijgen we geen zicht op de bijzondere consistentie die kenmerkend is voor de ‘moderne’ ‘polycentrische’¹¹, of ‘heterarchische’¹² conglomeraten die we organisatiele of institutionele ecologieën gaan noemen.¹³

¹ Delanda 1997a, p.87. (Eigenlijk zou de term ‘institutioneel organisatiele ecologie’ correcter zijn, maar dat zou nog lelijker staan.)

² Galloway 2004, p.32, “...the most common diagram of the modern era.”, *Ibid.*, p.31.

³ Delanda 1997a, p.157.

⁴ Zie Delanda 1997a, p.75, 85, 2006a, p.78.

⁵ Met daarin een grote rol weggelegd voor expressies van solidariteit en vertrouwen, Delanda 2006a, p.80.

⁶ In de Nederlandse vertaling ook wel ‘tegenmarkt’, Braudel 1989, p.121. “...antimarkets van arise the moment flows of goods through [peasant, small-town] markets reach a certain critical level of intensity, so that organizations bent on manipulating these flows can emerge.” (Delanda 1996b, p.185).

⁷ In het verlengde hiervan komt het gangbare onderscheid tussen het ‘publieke’ en het ‘private’, waarbij onder het laatste ook oligopolistische firma’s vallen, in het gedrang. Het is immers moeilijk vol te houden wanneer deze grote bedrijven hetzelfde gestructureerd zijn en net zo weinig afhankelijk zijn van marktdynamieken als overheidsbureaucratieën, Delanda 1996a, §14-15.

⁸ Delanda 1996b, p.183.

⁹ Zoals in Deleuze & Guattari 1983. Zie Delanda 2009a, p.234-235. Wellicht is het daarom beter – zo vond Braudel eigenlijk ook, maar zag er nog geen begripelijke mogelijkheid toe (zie bijvoorbeeld Braudel 1977, p.45) – de overladen grootheid ‘kapitalisme’, zoals in Delanda’s werk en hier, helemaal niet meer te gebruiken (en wanneer dat op zijn plaats is van ‘antimarkten’ te spreken).

¹⁰ Delanda 1996b, p.183, 2009, p.235.

¹¹ Sloterdijk 2005, p.888, Blom 1997, p.264

¹² Zie Luhmann 1997a, p.312. “Er is geen eenduidig maatschappelijk centrum meer, geen bijzonder functiesysteem dat het privilege toekomt de maatschappelijke totaliteit meer en beter te representeren, dan alle andere functiesystemen.” (Blom 1997, p.264)

¹³ Hier wijken wij dan ook af van Delanda, die duidelijk moeite heeft een anders dan *extensief* schaalmatig onderscheid te maken tussen de institutionele organisatie en de organisatiele ecologie.

Nu dan, beginnen we ook weer met het uitzetten van strata en maaswerken op het schaalniveau in kwestie, de institutionele ecologie. We zullen zien dat een distictie tussen zogenaamde ‘panoptica’ (strata) en ‘synoptica’ (maaswerken) veel te bieden heeft in deze, maar ook haar beperkingen kent in het overdenken van het heden (online).

“As new enforcement routines replaced old ones in the seventeenth and eighteenth centuries [...] they generated a distinct regionalization and connectivity in the buildings of factories, prisons, hospitals and schools.”¹

De molaire ecologie verwerkt net als elke andere actuele assemblage een stroom aan moleculaire, materiële componenten. Ze territorialiseert zich regionaal in een extensief afgebakend netwerk van steden en landerijen, een zogenaamde ‘natiestaat’². Een concrete, materiële contractie van grondstoffen, gebouwen, wapens, machines, transportnetwerken, bewerkte grond, bio-industrie en communicatietechnologieën vormen het stolsel in een vanaf circa 1700 autokatalytisch sterk geïntensiverde stroom aan geologische, biologische en linguïstische materialen.³ Ook territorialiseert de sociale ecologie, als resolutie van een sociale meervoudigheid, een (in potentie revolutionaire) verzameling affectieve mensenlichamen, een gedeterritorialiseerde, nog uit te breiden ‘menigte’⁴. Dit gebeurt allereerst in hiërarchische organisaties, het leger voorop.⁵

Antimarktorganisaties, bestaande uit stabiel geklonterde, agent-principaal-interacties, worden als de moleculaire materie voor het sociaalecologische stratum in een eerste articulatie in verband gebracht door zich infectueus uitzaaiende disciplinepraktijken en zichtbaarheidsregimes.⁶ Met de opmaat van de ‘totale’ oorlogvoering⁷, de ‘industrial take-off’⁸ en het aanzwellen van stedelijke populaties (met alle sociale hygiëneprikkel van dien)⁹ wordt de roep om efficiënt ‘human resource management’ groter – groter dan de op traditie, exemplarisch geweld en iconen aangewezen centralistische organisatie kan bieden. Als antwoord daarop zijn het de nieuwe ‘organisationele memen’¹⁰, de architecturale isomorfismen en disciplinaire tactieken, die de grote menigten, ‘blind’ zoekende, steeds doeltreffender kunnen processeren tot productieve en dociele burgers. Met Foucault en Delanda zien we zo vanuit het leger, de medische stand en het politieapparaat een manier van mensen organiseren tot stand komen die uiteindelijk leidt tot de territorialisering van een zogenaamd ‘panoptische’, of ‘democratische’ ecologie van organisaties. Een bifurcatie in het machinieke fylum¹¹ betekent dan de emergentie van een sociale assemblage die door een nieuwe constellatie van territorium en codering kan functioneren zonder ultieme hiërarchie, zonder ‘despoot’ als immobiele ‘eerste beweging’¹². De stille, langzaam muterende migratie van bureaucratische machtsschemata vanuit militaristische, ‘compulsief coöperatieve’ instanties naar medische, penitentiaire, industriële en educatieve architecturen, mondt uit in een ‘nationale’ samenhang van disciplinaire organisaties, discursief verdeeld rondom bepaalde ‘maatschappelijke functies’, of subsystematische ‘codes’. Cruciaal voor het begrip van de

¹ Delanda 2006a, p.99.

² In deze niet te verwarren met de despoot of de verzameling bureaucratische organisaties die zich er mee vereenzelvigen, zie Delanda 2006a, p.86.

³ Delanda 1997a.

⁴ Foucault 1989, p.300.

⁵ Zo stond de militaire organisatie in de zeventiende eeuw voor de opdracht een ‘migratory mass of raw human material’ (een bende ‘criminals, vagabonds and beggars’) in te lijven en om te vormen tot gedisciplineerde soldaten, Delanda 1991, p.63.

⁶ Vgl. Foucault 1989, p.289, 291.

⁷ Delanda 1997a, p.231, Delanda 1991, p.63, 68.

⁸ *Ibid.*, p.73 e.v..

⁹ *Ibid.*, p.157 e.v..

¹⁰ Vgl. *Ibid.*, p.146.

¹¹ Vgl. Delanda 1991, p.64, 68.

¹² Zie Sloterdijk 2005, p.838-839.

institutionele ecologie als autonome assemblage, als meer dan een simpele agglomeratie van organisaties, is het in beeld brengen van de immanente mogelijkheidsvoorwaarden voor die bijzondere samenhang.

Foucault beschrijft in zijn inmiddels klassieke werk “Discipline, toezicht en straf”¹ op minutieuze wijze het historische uitdifferenc/tiëren van de gedecentraliseerde institutionele ecologie. In grote lijnen laat hij zien dat de werking van de macht in voormoderne tijden beruhte op geweld, vergelding en publiek spektakel en dat deze soevereine manifestatie van de macht ongeveer vanaf de achttiende eeuw werd vervangen door een (respectievelijk) disciplinerende, correctieve en onzichtbaar toezichthoudende macht. In detail schetst hij daarbij verschillende tussen- of overgangsvormen, zoals de gequarantaineerde ‘peststad’, waarin (slechts) de ‘uitzonderingssituatie’ aanleiding is voor de dan nog zichtbare manifestatie van een ‘volmaakte samenleving in de vorm van een anti-stad’, een ‘ideaal systeem van functies’, nog te herleiden tot een ‘simpel dualisme van leven en dood’.² De ‘moderne’ disciplinaire institutionele ecologie, die uit dergelijke, nog duidelijk naar despotisch model functionerende organisaties voortvloeit, kent een soortgelijk strikte (intra- en interorganisatiele) ruimte- en tijdsindeling. De dagelijkse praktijk van de gedecentraliseerde instellingen die haar componenten vormen, bestaat uit een op dezelfde wijze vergelijkbare routine van onafgebroken oefenen, testen, rapporteren en surveilleren.

Een specifieke actualisatie van de moderne, disciplinaire configuratie van machtsrelaties, een die Foucault exemplarisch daarvoor acht, is het ‘Panopticon’³, het concentrische gevangenisontwerp afkomstig van de achttiende-eeuwse utilitarist Jeremy Bentham. In dat ontwerp is het prototype ‘totale instelling’ te herkennen, een ultieme disciplinemachine.⁴ Het vertegenwoordigt een optimaal zichtbaarheidsregime dat het moderne instituut een ‘zelfaandrijvend’ karakter geeft. Het is namelijk de onzichtbaarheid (lees: de *mogelijke* aanwezigheid) van de centrale surveillant die deze overbodig maakt. Idealiter disciplineren zo de gevangenen, die zich onder constante observatie achten, zichzelf.⁵ Ze interioriseren het toezicht, de allesoverziende ‘blik’.⁶

Wat de panoptische organisaties bewerkstelligen is een ‘immanentisering van de macht’. Ook de directeur van de instelling, de intraorganisatiele despoot is “erin opgesloten en er feitelijk mee vergroeid”⁷. Daar komt bij dat *in principe* elk willekeurig individu, zowel onderworpen als soeverein, kan plaatsnemen in de centrale toren⁸, iedereen houdt iedereen in de greep in een “apparaat of *total and circulating* mistrust, because there is no absolute point.”⁹ Op een virtueel vlak actualiseert de emergentie van dit immanente apparaat van wantrouwen een nieuw ‘diagram van een machtsmechanisme’¹⁰ waarin cascades van informatie en macht onafgebroken circuleren. Aldus deelt het panopticum haar virtuele structuur niet met het op te winden uurwerk, met

¹ Foucault 1977, 1989.

² Foucault 1989, p.283.

³ ‘Pan’ staat voor ‘alles’, ‘opticon’ heeft betrekking op het zicht(bare).

⁴ Foucault 1989, p.324.

⁵ Foucault 1980, p.153, 155.

⁶ “There is no need for arms, physical violence, material constraints. Just a gaze. An inspecting gaze, a gaze which each individual under its weight will end by interiorising to the point that he is his own overseer, each individual thus exercising this surveillance over, and against, himself. A superb formula: power exercised continuously and for what turns out to be a minimal cost.” (Foucault 1980, p.155). Zie ook Foucault 1989, p.280.

⁷ Foucault 1989, p.282.

⁸ Zo stelde Bentham zich voor dat een ononderbroken stroom van bezoekers de plaats van de soevereine blik zouden innemen, Foucault 1989, p.286n1.

⁹ Foucault 1980, p.158, mijn cursivering. Zo is er dan eerder sprake van een veralgemeniseerde *malveillance*, dan van een *surveillance*, *Ibid.*, deels mijn cursivering.

¹⁰ Foucault 1989, p.283.

‘simpele machines’, maar met de zichzelf aandrijvende motor. Als thermodynamische machine vervangt zij het ‘klassieke mechaniek’¹:

“While a clockwork mechanism simply transmits an initial motion along a predetermined path, a motor produces new motion. The clockwork relies on an external source of motion, the motor does not; it exploits a particular form of ‘difference’ to extract energy from a ‘reservoir’ following a certain ‘circulation diagram’.”²

In het leger, waar deze machinieke ontwikkeling wordt geïnitieerd, zien we ook de overgang van een ‘klokwerkleger’³ bestaande uit huurlingen naar een massa burgers rekruterende ‘gemotoriseerde strijdmacht’ (met de oorlogsmachine van Napoleon als mogelijke tussenvorm⁴):

“... the lower ranks of the war machine had to be given more responsibility [and thus] a reservoir of [nationalist] loyalty had to be tapped: the external mechanical connection between ruler and ruled, which was typical of the old armies, was replaced by an internal link, one tying up the population as a whole with the nation of which they were now sovereign citizens.”⁵

De panoptische apparaten zijn als thermodynamisch zelfregulerende, of zo men wil ‘autopoietische’, materiële componenten tegelijk open en gesloten.⁶ Hoewel aanvankelijk het politieapparaat nog een overheersende, bijna soevereine rol van inspecterende ‘interstitiële’ ‘metadiscipline’ kan spelen⁷, betekent een vergaande institutionele interpenetratie ook een verstrooiing van die quasicentralistische coördinator. Terwijl de nieuwe decentralistische modaliteit schaalvrij om zich heen grijpt⁸, worden nieuwe manieren van communiceren, om de samenhang van de institutioneel verstrooide menigte te verzekeren, onontbeerlijk.

De zelfregulerende ruimten en individualiserende zichtbaarheden van de disciplinaire instellingen gaan in een symbiotisch verband staan met een specifiek modern discours. De revolutionaire, protosociaalwetenschappelijke hervormers en ontwerpers van de eerste panoptica hadden een uitgesproken droom die als (meta)codering kon dienen voor de hierboven beschreven territorialisering:

“What in fact was the Rousseauist dream that motivated many of the revolutionaries? It was the dream of a transparent society, visible and legible in each of its parts, the dream of there no longer existing any zones of darkness, zones established by the privileges of royal power or the prerogatives of some corporation, zones of disorder. It was the dream that each individual, whatever position he occupied, might be able to see the whole of society, that men’s heart should communicate, their vision be unobstructed by obstacles, and that opinion of all reign over each.”⁹

In de modern utopische visie is elk *individu* opgenomen in een transparante *totaliteit*. Het getuigt van een paradoxaliteit – immers, hoe kan het individu opgenomen zijn in het totale en er

¹ Zie Deleuze 1995, p.180, Lazzarato 2006, p.180.

Het zou verkeerd zijn dit koppelen van technologie aan sociale vormen op te vatten als technologisch deterministisch. Het gaat hier immers om een ‘abstracte technologie’, een machiniek fylum dat zowel het immanentievlak vormt voor, bijvoorbeeld, de actuele klok als het actuele leger.

² Delanda 1991, p.68. Hij vervolgt: “In a steam motor, for instance, the form of difference is normally hot/cold, and this difference is used to tap a reservoir of energy contained in steam under pressure, following a simple diagram known as Carnot’s cycle.” (1991, p.68-69) Zie ook *Ibid.*, p.203.

³ Van bijvoorbeeld Maurits van Oranje, Delanda 1991, p.64. Zie ook Foucault 1989, p.289.

⁴ Delanda 1991, p.68. Zie ook Foucault 1989, p.299.

Keizer Napoleon, hoewel hij het gebruik van stoomboten in zijn leger verbood, liet zich er niet van weerhouden zijn krijgsmacht naar een ‘abstracte motor’ vorm te geven, Delanda 1991, p.68.

⁵ Delanda 1991, p.69.

⁶ Vgl. Livingston 2006, p.18, 23, Foucault 1989, p.287.

⁷ Foucault 1989, p.294-297.

⁸ Vgl. Foucault 1989, p.298.

⁹ Foucault 1980, p.153.

tegelijktijd buiten staan om het te observeren – die kenmerkend is voor het moderne vertoog. Het reflexieve sociale agentschap treedt daarin steeds weer op als significantief ‘dubbelwezen’¹ dat zichzelf als handelend, dan wel ervarend², gesitueerd ziet in een abstracte geo-, bio- of noöpolitieke ruimte³, of dat nu ‘de economie’, ‘de zorg’, ‘het onderwijs’, ‘de kunst’ of ‘de wetenschap’ betreft. De representatief democratische instellingen, bijvoorbeeld, gaan een ‘systeem van de politieke macht’ vormen, waarin ‘de kiezer’ als onderworpen vorst opgenomen is in een totale ‘volkssoevereiniteit’.

De expressieve articulatie van de panoptische ecologie is dus door en door (proto)menswetenschappelijk van karakter. In het sociaalecologisch stratum wordt een nieuw, ‘zelfreferentieel’ weten ten aanzien van ‘disciplinaire objecten’⁴ geproduceerd. In de concrete gebouwen van de discipline wordt op basis van een onophoudelijk registeren, een logistiek (materieel, indexicaal) schrijven⁵, niet alleen een zekere intraorganisatorische individualisering en kwaliteitstoewijzing (classificatie) gerealiseerd, maar tevens een deïndividualiserende⁶ kwantiteit uitgevonden (een ‘populatie’ van ‘arbeid’, ‘gezondheid’ of ‘opleiding’ waarnaar gegeneraliseerd kan worden). Zo vormen de panoptica, wanneer zij kennis creëren over individuen en populaties, de ‘praktische’ voorlopers en biopolitieke wortels van de academische menswetenschappen.⁷

De regionaal verbonden disciplinaire ecologieën brengen zo hun eigen ‘transcendentalia’ voort waarmee ze hun relatieve autonomie consolideren. Ze definiëren procedureel hun eigen ‘algemene maatschappelijke functie’⁸ door de van alle kanten binnenstromende talige materie (rapporten, studies, wetten) om te programmeren naar de eigen transcendente *Leitdifferenzen*.⁹ Als heterarchische, ‘structureel egoïstische subsystemen’¹⁰ ‘luisteren ze ieder naar hun eigen wetten’¹¹. Hoewel, bijvoorbeeld, het hele lokale netwerk van instellingen (ook de politie, rechtbank, school, kerk, fabriek en het leger) min of meer betrokken is bij het opereren van de gevangenis en (proto)criminologie, zijn het hoofdzakelijk die laatste die zelfstandig

¹ Foucault 2006, p.359 e.v..

² Vgl. Luhmann 1976, p.510. Het kunnen maken van het onderscheid tussen ‘Handeln’ en ‘Erleben’ is volgens Luhmann een kenmerk van vergevorderde sociale evolutie, van een sterk toegenomen contingentie in het communiceren van ego en alter. Hij plaatst beide vormen van communiceren tegenover elkaar in zijn systeemtheoretisch kader, zodat in het ‘handelen’ communicatieve selectiviteit het ‘systeem’ toekomt (bijvoorbeeld het ‘individu’), terwijl in het ‘ervaren’ dat aan de ‘omgeving’ toegeschreven wordt (bijvoorbeeld de ‘samenleving’). In de woorden van Berkhout: “Voor zover een persoon selecties maakt die hem onderscheiden als een systeem, handelt hij. Voor zover hij selecties maakt als deel uitmakend van een (sociaal) systeem, beleeft hij.” (1990, p.167). In dit moderne onderscheid tussen ‘handelen’ en ‘ervaren’ herkennen we een typisch ‘ressentimenteel’ denken: “If two subjects meet, they constitute the world as a vast horizon of possibilities which cannot be reduced by *action* and *reaction* alone. They also have to use the other mode of selection, experience; and so they constitute ‘social systems to which they attribute selective action of it’s own’.” (Luhmann 1976, p.510) De ressentimentele mens ‘scheidt elke actieve kracht van wat het kan doen’ en produceert, bij het afkeuren van de affirmatieve krachts‘uitoefening’ en het vormgeven van zijn priesterlijke slavenmoraal, gereïficeerde algemeenheden, ‘hogere waarden’ of ‘ficties’ (Subject, Liefde, Goedheid, God, Wereld etc.), Deleuze 2006c, p.115-118. Dit maakt ook zichtbaar, de discursieve continuïteit tussen katholieke ‘pastorale macht’ en modern disciplinaire, ofwel populatiepolsende, biomacht, vgl. Foucault 1982.

³ Denk aan Bourdieu’s conceptie van de ‘habitus’, als gesitueerd in een abstract ‘sociaal veld’ gedefinieerd door de dimensies van ‘economisch’ en ‘cultureel kapitaal’, Bourdieu 1984, Delanda 2006a, p.65. (Bij noöpolitiek, een politiek van de geest, moet overigens gedacht worden aan “relations of power which take memory and its *conatus* (attention) as their object”, Lazzarato 2006, p.186. Onderwijs- en wetenschappelijke instellingen spelen hierin volgens Stiegler een cruciale rol, 2010a, p.175)

⁴ “Although self-referentiality as such was primarily attributed to literature, a similar closure affects other disciplinary objects, such as ‘living beings, objects of exchange, and words...’” (Livingston 2006, p.18 – Livingston citeert hier Foucault 2006, p.370).

⁵ Delanda 2006a, p.74.

⁶ Zie over onder- en overdeterminatie door ‘individualiserende deïndividualisering’, Schinkel 2007, p.400-402.

⁷ Vgl. Foucault 1980, p.151.

⁸ “...een algemene maatschappelijke functie, die op gelijke wijze over alle leden van de samenleving wordt uitgeoefend en waarin ieder lid op gelijke wijze is gerepresenteerd...” (Foucault 1989, p.317)

⁹ Blom 1997, p.264-265.

¹⁰ Egoïstisch in die zin, dat de Luhmanniaanse subsystemen het ‘egoïsmetaboe’ van de centralistische hoogculturen (het verbod de boodschappen van de heer zelfzuchtig te verdraaien in plaats van te representeren) doorbreken en de moraal- en filosofische revolutie van de moderniteit, waarin egoïsme een deugd kan zijn, vervolmaken, Sloterdijk 2005, p.854-855. Gevolg van een dergelijk ‘egoïsme’ is dat representaties niet culminerend, maar gaan heterarchisch circuleren, bijvoorbeeld in het ‘economische systeem’ waarin iedereen “louter en alleen vertegenwoordiger van een macht die zelf alleen maar een andere macht vertegenwoordigt [is], zoals een voorlichter de directie vertegenwoordigt, die een raad van commissarissen vertegenwoordigt, die de aandeelhouders vertegenwoordigt, die hun hebzucht of hun goed recht op hun eigendomspremie vertegenwoordigen.” (Ibid., p.818)

¹¹ Deleuze 1995, p.177.

programmatisch gaan bepalen of en hoe(veel) iemand als ‘delinquent’ kan worden ‘verdubbeld’.¹ Voor het nieuwe ‘strafrechtssysteem’, volgens de ‘penale code’, is de misdadiger niet alleen ‘wetsovertreder’, maar ook ‘delinquent’ en kan hij oneindig tegelijk binnen en buiten ‘het legale’ staan.² “De penitentiaire techniek en de delinquente mens”, zo stelt Foucault, “vormen in zekere zin een tweeling”³, ofwel, de moderne justitiële ecologie is het product van een stratificerende dubbele articulatie van assemblagespecifieke ‘zichtbaarheden’ en ‘zegbaarheden’.⁴

In de wetenschappelijke subdiscoursen van de universiteiten gaat men zich ook op reflexieve wijze bezighouden met het eigen transcendentale medium: ‘waarheid’. In de poging de ware mogelijkhedenvoorwaarden van ware uitspraken vast te stellen conceptualiseert men een eigenaardige kentheoretische constructie, de ‘subjectiviteit’. Het transcendentale subject, als ‘generaliseerbare zelfreferentialiteit’⁵, wordt de buiteninstitutionele plaats waar de waarheid zich kan nestelen, los van historische afhankelijkheden, sociale status en familiale, politieke en economische belangen.⁶ Echter, met de creatie van ‘het subject’, is ook de deur opengezet voor een ‘modern *cogito*’ dat (opnieuw) de vraag gaat stellen naar zijn eigen zijnswijze, met de verandering dat hij zich vanaf nu van een immanente en dus nog paradoxalere plaats in het spreken verzekert en dat hij zodoende, ironisch genoeg, aanleiding geeft tot de constructie van nieuwe, nog ondoordringbaardere ‘duistere zones’ als ‘het onbewuste’ of ‘vervreemde’.⁷ De (kennende) Mens, zonder inwendig, soeverein *cogito*, komt zo steevast naar voren als een zowel open als gesloten systeem, als ‘the ideally self-regulating modern self’, een typische discursieve actualisering van een thermodynamisch machtsdiagram.⁸

Met het transcendentale stellen van de antropologische vraag naar ‘het zijn’ van ‘de mens’ ontstaan ook vanuit de ‘klassieke’, nog centralistisch redenerende economische, bio- en filologische studies de psychologie, de sociologie en de cultuurwetenschappen.⁹ De Mens, die als empirisch-transcendentale dubbelfiguur (de mens die zijn eigen ‘ongedachte’ verdubbeling denkt) krijgt in die disciplines, voor zover dat mogelijk is, vaste vorm. Er klontert zich een nieuw weten over hem dat ook weer een grote rol gaat spelen in de psychiatrische, pedagogische en andere disciplinaire instellingen.

De panoptica brengen zo (proto)menswetenschappelijke ‘betekenisvelden’¹⁰ voort rondom transcendentale codes, de concrete disciplinaire architecturen en registratieregimes vormen de verstrooide ‘symbiotische basis’¹¹ voor het uitkristalliseren van complexe zincondensaten die we in navolging van Luhmann ‘symbolisch gegeneraliseerde communicatiemediën’ zouden kunnen

¹ Foucault 1989, p.352.

² Vgl. Foucault 1989, p.353. Zo kunnen (nog) niet veroordeelden en ex-gedetineerden delinquent zijn.

³ *Ibid.*, p.352.

⁴ Deleuze 2006a, p.41, Lazzarato 2006, p.175.

⁵ Luhmann 1997a, p.301, 2000, p.82.

⁶ Vgl. Luhmann 1976, p.514.

⁷ Vgl. Foucault 2006, p.386.

⁸ Livingston 2005, p.18. We zouden kunnen zeggen dat deze kentheoretische ontwikkeling deel is van transitie van een mechanistisch naar een organicistisch mens- en maatschappijbeeld, zie Schinkel 2007.

⁹ Het is ook in deze ontwikkeling dat men op een abstracte manier over sociologische eenheden gaat reflecteren. Net als de taal(historie) het paradoxale ‘ongedachte’ van ons spreken is, zo zijn ‘instituten’ in het moderne, menswetenschappelijke denken de gereïficeerde algemeenheden die subjecten zowel vrij en soeverein ‘handelend’, als onderworpen ‘ervarend’ weergeven: “Instituten zijn naar hun aard ambivalent. Enerzijds leggen ze sociaal gesanctioneerde beperkingen op aan de individuele vrijheid, doordat ze gedragspatronen routiniseren en zo de variabiliteit aan gedragsmogelijkheden inperken. Anderzijds verschaffen ze individuen *juist hierdoor* nieuwe handelingsmogelijkheden. Doordat ze het handelen van de deelnemers aan het sociale leven coördineren, maken instituten *sociaal* handelen mogelijk, faciliteren ze het bereiken van collectieve doelstellingen en stellen ze het individu in staat om tijd en energie over te houden voor strikt individuele handelingen. Instituten zijn dus tegelijkertijd *restricting* en *enabling*. Men zou ze daarom kunnen vergelijken met de *grammatica* binnen de taal. Ook die legt ons immers enerzijds een dwingend handelingspatroon op, maar scheidt daardoor anderzijds de mogelijkheid ons voor anderen begrijpelijk uit te drukken, hetgeen toch de bedoeling is van taal.” (Hooghe & Houtman 2003), p.123. Zie ook de definitie van het begrip ‘instituten’ van de eerder besproken neokantiaan Zijdeveld in *Ibid.*, p.117. Zie hierover ook Foucault 2006, p.389-390.

¹⁰ Blom 1997, p.230.

¹¹ Vgl. Berkhout 1990, p.164.

noemen.¹ Het zijn deze media die de alsmaar toenemende complexiteit van het heterarchisch vertoog tussen de elkaar sociaal-cognitief aftastende ‘ego’ en ‘alter’ zintechnologisch moeten bedwingen. De moderne burger, die als ‘object of multiple, intersecting gazes’,² de nieuwe discoursen internaliseert, gaat zichzelf ‘polycontextureel’³ sociologiseren als een ‘Mann ohne Eigenschaften’⁴ – een biografisch kruispunt in een nationale lappendeken van ‘populaties’ en ‘maatschappelijke functies’, een passieve ‘bundeling van rechten en plichten’⁵. Daarbij observeert hij zichzelf als tegelijk buiten en binnen de ‘ongedachte’ ‘transcendentale velden’ van de arbeid, het leven en het spreken⁶, als gelijktijdig speelbal van en speler op de ‘markten’ van het sociale, economische en culturele kapitaal⁷, als tegelijk handelend en ervarend in de ‘subsystemen’ van de democratische macht, het rechtvaardige recht, het kapitalistische geld, de wetenschappelijke waarheid, de schone kunsten, de liefhebbende liefde, het universalistische geloof, etc..⁸

Het expressieve domein van het institutioneel ecologische stratum wordt derhalve vormgegeven in verschillende zelfreferentiële vertogen rondom functiesysteemspecifieke algemeenheden. Het voorantropologische ‘metadiscours’ dat hierop aansluit heeft aanvankelijk, in de tijd van het boek, vooral een Verlicht kosmopolitische inslag.⁹ De contractualistisch utopische transparantie en ‘opinie’ zijn totaal en worden in principe niet onderbroken door de landsgrenzen (al worden ze vaak door elkaar gebruikt). De ‘natiestaat’ wordt dan vooralsnog vooral geassocieerd met het lichaam van soeverein.¹⁰ Hier komt echter al gauw verandering in met de opkomst van een heel nieuw spectrum aan ‘ingevoegde’ expressieve componenten dat de organisationele ecologieën een nieuwe, beweeglijkere consistentie gaat verlenen. Het zijn de zogenaamde ‘massamedia’, de ‘synoptische’ instellingen van de krant, radio en tv, die vanaf de negentiende eeuw – mede mogelijk gemaakt door nieuwe materiële componenten als stoommachines, treinen en telegrafische verbindingen – van de (inter)nationale organisationele ecologie een dynamisch maaswerk gaan maken.

De disciplinaire organisaties zagen zich voor de taak gesteld een enorm diverse menigte werkbaar te maken en aan het werk te zetten. Onontbeerlijk daarvoor bleek het onderwijzen van een nationale standaardtaal:

“...a national language was felt necessary because only through linguistic unity could the emerging elites mobilize the masses for peace and for war. A uniform means of communication was needed to transmit the new political ideals to the people and allow their participation in a national political process. It was also

¹ “Generalized media of communication [...] are not only words, symbols, or codes; they are meaningful constellations of combined selectivity which can be signified by words, symbolized, and codified legally, methodologically or otherwise.” (Luhmann 1976, p.511-512).

² Thompson 1995, p.133.

³ Zie Blom 1997, p.264. Het begrip ‘polycontexturaliteit’ is afkomstig van logicus Gotthard Günther, zie Günther 2004.

⁴ Zie Robert Musil [1952] in Dommering 2008, p.42, schrijvend in een tijd van, wat dystopist Zygmunt Bauman zou noemen, ‘heavy capitalism’: “Ein Landesbewohner hat mindestens neun Charaktere, ein Berufs-, einen National-, einen Staats-, einen Klassen-, einen geographischen, eine Geschlechts-, einen bewussten, einen unbewussten und vielleicht auch noch einen privaten Charakter; er vereinigt sie in sich, aber lösen ihn auf, und ist eigentlich nichts als kleine, von diesen viele Rinnsalen ausgewachsene Mulde [...]. Deshalb hat jeder Erdbewohner auch noch ein zehnter Charakter, und dieser ist nichts als die passiver Phantasie unausgefüllter Räume.”. In andere woorden: “Hij heeft alle statistische kenmerken die hij moet hebben, maar hij weet niet welke zijn individuele zijn. [...] Hij is de *Mann ohne Eigenschaften* van Musil, die op zoek is naar zijn eigenschappen.”, (*Ibid.*, p.43)

⁵ Schinkel 2007, p.394.

⁶ De Mul 1987, p.155.

⁷ Zoals in Bourdieu 1986.

⁸ Vgl. Luhmann (1976, 1997a). ‘Geloof’ komt bij Luhmann niet voor als symbolisch gegeneraliseerd medium, maar wordt door Blom 1997, p.225n493, toegevoegd. Gezien de uiteenzetting in §4.5 is deze toevoeging hier wel op zijn plaats.

⁹ Tarde 1969, p.305-306.

¹⁰ *Ibid.*, p.305

necessary as a means of exhortation (to tap into the human reservoir by manipulating nationalistic feelings) and as an instrument of command in the army.”¹

In de loop van de negentiende eeuw gaan de nieuwe elites, van na de Amerikaanse en Franse revoluties, de ‘industriële massa’ steeds meer gezien als een ‘gevaarlijke, barbaars sprekende klasse’ en moet de menigte verplicht universeel geschoold worden.² Zo wordt vanuit de regionaal dominante steden door middel van een netwerk van uniforme scholen en andere ‘linguistic engineering devices’,³ zoals (semi)officiële woorden- en grammaticaboeken, een heterogeen continuüm van gesproken dialecten zodanig (grafelectisch) gehomogeniseerd, dat er steeds meer ruimte komt voor een eerste ‘massamedium’, een krant met een bevolkingsbrede oplage. Het is een krant die verslag doet van en zich zodoende voedt met allerhande informatiehoudende ‘crises’⁴ en wordt inhoudelijk gevuld door journalisten werkend voor grote opiniepersorganisaties.

De krant wordt nochtans voorafgegaan door het boek en zijn drukkunst. Ook al in de productie en consumptie van boeken ontstaat vanuit een assemblage van hiërarchische gilden⁵ vanaf de late achttiende eeuw een hele literaire industrie die zich onmogelijk meer laat censureren door de monarch of gildemeester.⁶ De nieuwe machtsmodaliteit begint zich zo ook af te tekenen in organisaties van talige ‘inhoudsproductie’. Ook al in de georganiseerde vervaardiging van het boekwerk emergeert een redactioneel ingebed, *peer reviewed* schrijverschap dat sterk afwijkt van de tijd van het handschrift:

“Print involves many persons besides the author in the production of a work—publishers, literary agents, publishers’ readers, copy editors and others. Before as well as after scrutiny by such persons, writing for print often calls for painstaking revisions by the author of an order of magnitude virtually unknown in a manuscript culture. Few lengthy prose works from manuscript cultures could pass editorial scrutiny as original works today...”⁷

De technische mogelijkheid van een massale ‘mechanische reproductie’ van literaire werken, op basis van steeds betere druktechnieken, heeft gevolgen aan de kant van de producent en de consument. De boekenproducerende organisatie, de gilde of de door kopijrechten beschermde uitgever, ziet zich zelf gesitueerd op een ‘boekenmarkt’, in competitie voor de aandacht van de consument, de lezer. De vorm van het boek gaat zich aanpassen aan de consument.⁸ De auteur(sfunctie) moet als ‘kunstenaar op de literaire en journalistieke markteconomieën van genieën’⁹ intertekstueel gezien¹ ‘originaliteit’ (‘iets nieuws’) en ‘authenticiteit’ laten zien.² Zo

¹ Delanda 1997a, p.231. In meer formelere termen: “Standardization [codification and elaboration, *ibid.*, p.249] allows a more efficient accumulation of technical vocabulary and a faster dissemination of new lexical items across the economy. Politically, a standard language also offers an efficient medium for the unification of a country and the tapping of its human resources.” (*Ibid.*, p.247)

² Delanda 1997a, p.232, 246.

³ *Ibid.*, 233.

⁴ De krant, als periodiek verschijnend nieuwsblad, bestaat al vanaf de zeventiende eeuw. Het gaat dan nog echter om een “means of communication between the government and important groups in society, or between members of the same group challenging for political power.” (Ward in Delanda 1997a, p.243). De nieuwe, door reclame goedkope, laagdrempelige en dagelijks verschijnende ‘one-penny newspaper’ (zie *Ibid.*) ontwikkelt zich vooral in tijden van grote, snelle en dus informatieve veranderingen; ten tijde van de ‘crises’ van de Amerikaanse Burgeroorlog, van de Commonwealth en de Industriële Revolutie: “For the transmission of simple orders, a communications system already existed. For the transmission of an ideology, there were specific traditional institutions. But for the transmission of news and background – the whole orienting, predictive and updating process which the fully developed press represented – there was an evident need for a new form, which the largely traditional institutions of church and school could not meet. And to the large extent that the crises of general change provoked both anxiety and controversy, this flexible and competitive form met social needs of a new kind.” (Williams 2003, p.14-15)

⁵ Poster 2001, p.87-89.

⁶ *Ibid.*, Dommering 2008, p.16, Luhmann 1997a, p.292.

⁷ Ong 2002, p.120. Zie ook Carr 2010, p.232n14.

⁸ Ong 2002, p.120, Luhmann 1997a, p.292.

⁹ Sloterdijk 2005, p.888

schikt het schrijverschap zich naar het publiek, daar dragen de uitgeverijen wel zorg voor³, ‘er moet een markt voor zijn’. Daar staat tegenover dat de boekenconsument, een geïndividualiseerde lezer⁴ thuis, onderdeel van een ‘publiek’ wordt, van een specifieke ‘doelgroep’. Dit geldt temeer de krantlezer.

Het publiek, de gemedieerde massa, is volgens Gabriël Tarde een product van ‘de pers’ en laat zich sociologisch onderscheiden van de ‘menigte’ (*crowd*)⁵. Tarde, die stelt dat de ‘opinie voor het moderne publiek is, wat de ziel voor het lichaam is’, schrijft in 1901:

“[N]ot all communications from mind to mind, from soul to soul, are necessarily based on physical proximity. This condition is fulfilled less and less often in our civilized societies when *currents of opinion* take shape. It is not the meetings of men on the public street or in the public square that witness the birth of these kinds of social rivers, [...] these men [...] are all sitting in their own homes scattered over a vast territory, reading the same newspaper.”⁶

Net als de panoptische instellingen een menigte ruwe lichamen gingen vastzetten, sorteren en disciplineren, zo beschrijft Tarde hoe een kudde wilde ‘zielen’ met de komst van de journalistieke pers verleid, geïndividualiseerd⁷ en gegroepeerd wordt:

“...a newspaper reader is much more in control of his intellectual freedom than a lost individual swept up in a crowd. He can think about what he reads, in silence, and despite his ordinary passivity he may change newspapers until he finds the one that suits him or that he thinks will suit him. On the other hand, the journalist seeks to please him and to keep him. [...] After a few trial runs, the reader has chosen his paper, the paper has selected its readers, there has been mutual selection, hence mutual adaptation. The one has a paper which pleases him and flatters his prejudices and passions; the other has a hold of a reader to his liking, docile and credulous...”⁸

Nu begint zich af te tekenen hoe de moderne organisaties van boekdruk en dagpers op hun panoptische tijdgenoten leken, maar er ook van verschilden. Des te vreemder, zo merkt ook Thomas Mathiesen op, dat de massamedia in Foucaults “Discipline, toezicht en straf” geheel afwezig zijn. Mathiesen deponeert daarom in 1997 een ‘Synopticon’⁹ dat altijd al naast het panopticum heeft bestaan.¹⁰ Hij stelt bovendien dat het panopticum, net als het synopticum, niets nieuws is, maar zich sinds antieke tijden heeft laten gelden. Zo zou, bijvoorbeeld, het administratieve belasting heffen door de Romeinse keizer ook middels panoptische surveillancetechnieken geschieden.¹¹ Er is volgens hem *geen* sprake van een verschuiving van het koninklijke spektakel waarin ‘de velen de enkelen zien’ naar een panoptisme waarin ‘de enkelen

¹ Men gaat ‘interessante’ teksten vergelijken in plaats van ‘autoritaire’ teksten herhalen, Luhmann 1997a, p.294.

Het moderne besef van de intertekstuele gesitueerdheid (in een letterkundig ‘veld’) van een auteur(sfunctie) en zijn werk laten deze, net als het moderne subject, als tegelijk open én gesloten eenheid verschijnen: “Print culture [...] tends to feel a work as ‘closed’, set off from other works, a unit in itself. [It] gave birth to the romantic notions of ‘originality’ and ‘creativity’, which set apart an individual work from other works even more, seeing its origins and meaning as independent of outside influence, at least ideally. [...] ...modern writers, agonizingly aware of literary history and of the *de facto* intertextuality of their own works, are concerned that they may be producing nothing really new or fresh at all, that they maybe totally under the ‘influence’ of others’ texts.” (Ong 2002, p.131) Elke claim van originaliteit (geslotenheid) bevestigt derhalve de eigen intertekstualiteit (openheid).

² Luhmann 1997a, p.294-295.

³ “...the Audience makes the Poet; and the Bookseller the Author” (Shaftesbury [1714], in Luhmann 1997a, p.300)

⁴ Ong 2002, p.128.

⁵ *Ibid.*, p.277.

⁶ Tarde 1969, p.278.

⁷ Hetzelfde geldt voor radio en televisie, Williams 2003, p.17. Voor Williams is dit, wellicht terecht, een reden om niet meer te spreken van ‘massamedia’, de massa is immers teruggedrongen tot hun individuele huizen.

⁸ Tarde 1969, p.282-283.

⁹ ‘Syn’ staat voor ‘tezamen’, en ‘opticon’ refereert wederom aan het zicht(bare), Mathiesen 1997, p.219.

¹⁰ Mathiesen stelt overigens dat hij het begrip weer heeft overgenomen van ene Deense Frank Henriksen, *Ibid.*, p.231n2.

¹¹ *Ibid.*, p.222.

de velen zien'.¹ Het is jammer dat Mathiesen zo de diagrammatische breuk niet herkent die de panoptische ecologie scheidt van de despotische organisatie die haar fylogenetisch voor ging. Hoewel hij soms Tardes visie ten aanzien van de moderne massamedia lijkt te onderschrijven², gaat hij toch duidelijk voorbij aan het verschil tussen de imperiaal hiërarchische en de disciplinair heterarchische assemblage dat Foucault met het Panopticum wil illustreren. Het 'synopticum' maakt ons desondanks wel gevoeliger voor de rol die de massamedia naast de panoptica spelen en hoe zij met die laatste hun virtuele structuur delen.

Mathiesen stelt dat waar de panoptische instelling het geïndividualiseerde *lichaam* dresseert, de zichzelf controlerende *ziel* toch vooral het werk is van de synoptische. Hij spreekt, in de traditie van Horkheimer & Adorno's 'cultuurindustrie'³, van een 'industrialisering van het bewustzijn'⁴. En het middel daartoe, zo vult Bauman aan, is niet de dwang, maar de verleiding.⁵ Dit zelfde argument⁶, verder uitgewerkt, zien we terug bij Bernard Stiegler, die spreekt van een 'psychomacht', naast Foucaults biomacht, uitgeoefend via de massamedia, of in zijn woorden, de 'programma-industrieën'.⁷ Psychomacht, opereert op basis van psychotechnologieën, of 'retentionele dispositieven', die "massaal ingezet worden om het bewustzijn en het verlangen van individuen en collectieven te vangen en te kanaliseren in de richting van meer consumptie"⁸. Volgens Stiegler zijn bio- en psychomacht vanaf de Tweede Wereldoorlog niet langer gericht op het kweken van een productieve populatie, maar een consumptieve. Zij zijn niet meer in handen van 'de staat' maar van 'de markt'⁹, ofwel van 'het kapitalisme' dat als 'consumptiemachine' alle hoeken en gaten van 'de maatschappij' vult (met alle 'proletarisering van de consument' van dien¹⁰). Of het gebruik van deze conceptuele algemeenheden iets toe te voegen heeft, behalve dat er antimarktororganisaties in het spel zijn (een voorwaarde *sine qua non* voor de organisationeel ecologische assemblage), laten we verder maar buiten beschouwing. Wat nu relevant is, is dat de synoptica, als populatie semio, mnemo- en psychotechnologische organisaties de 'ziel' van het 'publiek' gaan vormen, wat Tarde de 'opinie' noemt.

De massamedia, als concrete populatie synoptica, geven aldus de 'publieke opinie' weer. Echter, de droom van de achttiende eeuwse hervormers van een openlijke, transparante opinie door middel waarvan alle individuen, deelhebbend aan het sociale contract, elkaar 'wederzijds disciplineren'¹¹ is een droom gebleven.¹² Deze media blijken geen 'consensus' of 'integratie'

¹ Mathiesen 1997, p.219.

² "In the older context, people were gathered together; in the modern media context, the 'audience' has increasingly been delocalized so that people have become isolated from each other. In the older context, 'sender' and 'receiver' were in each other's proximity, be it in the ancient theatre or the festivals and image-building of the Colosseum; in the modern context, distance between the two may be great." (*Ibid.*, p.222)

³ Horkheimer & Adorno 2007, p.134 e.v., Zie ook Poster 2001, p.90.

⁴ "My point is that synopticism, through the modern mass media in general and television in particular, first of all directs and controls or disciplines our *consciousness*. The concept of 'consciousness industry' is suggestive: [...] the modern media encourage the 'industrialization of the mind', 'they foster a consciousness conducive to advanced industrialism, just as some fifty years ago, earlier industrialists and efficiency experts transformed the body into an extension of the machine' [...] inducing self-control and making us fit into the requirements of modernity." (Mathiesen 1997, p.230)

⁵ Vgl. Bauman 1998b, p.52, 2000, p.86. Vgl. ook bovenstaand citaat van Tarde.

⁶ Zie Lemmens 2009, p.98n10.

⁷ En wel steeds meer in plaats van de kritische geesten producerende scholen, Stiegler 2010a, p.52.

⁸ Lemmens 2009, p.89.

⁹ Stiegler 2010a, p.126, 128.

¹⁰ *Ibid.*, p.49, "Proletarianization here means deskilling, the loss of ability [...] The producer was deprived of his abilities (*savoir faire*), the consumer is deprived of his *savoir vivre*. [...] I say the proletarian of production is the person who has nothing left but his labor power, the consumer is the person who has nothing left but his purchasing power." (*Ibid.*, 2010b, p.161, 162).

¹¹ Luhmann 1997a, p.300. Zie ook Foucault 1980, p.153.

¹² "Since opinion could only be good, being the immediate consciousness of the whole social body, [eighteenth century reformists] thought people would become virtuous by the simple fact of being observed. For them, opinion was like the a spontaneous re-actualisation of the social contract. They overlooked the real conditions of opinion, the 'media' of opinion, a materiality caught up in the mechanisms of the economy and power in its forms of the press, publishing, and later the cinema and television. [...] And [they] failed to see that these media would necessarily be under the command of economico-political interests. They failed to perceive the material and economic components of opinion. They believed opinion would

teweeg te brengen, maar nemen slechts eigenzinnig (het) waarnemen (van andere sociale assemblages) waar. Net als elke naar thermodynamisch diagram ingerichte assemblage codeert ook de persbureaucratie alle instromende informatie om naar eigenwaarden. “So wirkt die öffentliche Meinung wie ein Spiegel, [aber d]er Spiegel ist intransparent”¹. De synoptica, discursief verdeeld over ‘doelgroepen’ informeren hun publieken over de producten van concrete panoptische instellingen en over het, meestal gekwantificeerde², wel en wee van de ‘maatschappelijke subsystemen’ daaromheen. Voorzover zij niet de centralistische spreekbuizen van despoten zijn, gaan de journalistieke media, gewapend met modernistische openlijkheidsimperatieven, parasiteren op de ‘democratische’ openstelling van de panoptica door de centrale torens te occuperen en iedereen (inclusief zichzelf uiteraard³) aan hun zicht te onderwerpen.⁴ Min of meer gepresenteerd als ‘onafhankelijk’ en ‘belangeloos’ laten zij het publiek de politieke, economische of artistieke ‘enkelen’⁵ zien. Hoe fortuinlijk deze laatste in beeld worden gebracht is grotendeels afhankelijk van het zichtbaarheidsmanagement⁶ van de panoptische bureaucratieën. Kerkelijke organisaties, politieke partijen en commerciële bedrijven (etc.) gaan dan ook speciale (marketing)afdelingen en teams instellen om hun imago en (reclame)boodschap welgevallig voor het voetlicht gebracht te krijgen. Niet te ontkennen, zijn het vooral de advertenties van de commerciële instellingen die de krantenartikelen en televisieprogramma’s gaan omringen. Zonder het verhandelen van de aandacht van de lezers, luisteraars en kijkers zouden de massamedia niet bestaan kunnen hebben.⁷ Niettemin werken ook de andere organisaties aan hun schandaalpreventie en charmeoffensieven. Zo hebben de ‘gezichten’ van politieke organisaties vaak, ook buiten campagnetijd, een heel team aan ‘spin doctors’ in dienst om hun *media coverage* onder controle te houden.⁸

De massamedia genereren de ‘transcendentale illusie’ bij uitstek, zij verdubbelen ‘de realiteit’.⁹ Buiten of boven de ‘werelden’ van ‘de politiek’, ‘de economie’, ‘de zorg’ etc. staat ‘de realiteit’, ‘de samenleving’ of ‘het zelf’. Gewapend met deze lege, doch performatief doortastende betekenaren werpen de synoptica zich op als de verkondigers van de algemene en individuele Opinie, tegenover de Traditie en de (juridische, wetenschappelijke, wetgevende of politieke) Rede.¹⁰ Ze bieden zich dan aan als bemiddelaar en wel tussen enerzijds het particuliere ‘zelf’ en de algemene ‘samenleving’¹¹ – de lezers, luisteraars of kijkers, ofwel de ‘cliënten’ van de panoptica – en anderzijds de verschillende ‘maatschappelijke instanties’. Zodoende gaan zij de rechten opeisen van de ‘zelfbeschrijving’ van ‘de maatschappij’ en al haar ‘functiesystemen’.¹²

be inherently just, that it would spread of its own accord, that it would be a sort of democratic surveillance. Basically it was journalism, that capital invention of the nineteenth century, which made evident all the utopian character of this politics of the gaze.” (Foucault 1980, p.162)

¹ Luhmann 1997a, p.1102.

² *Ibid.*, p.1099-1100.

³ Zo zijn de massamedia, met hun veelheid aan berichtgeving over andere mediaberichten, het reflexieve functiesysteem bij uitstek – een reflexiteit die weer bijdraagt aan de gevoeligheid (voor nieuwe informatie) van het systeem, Luhmann 1997a, p.1104.

⁴ Lees bijvoorbeeld Dommering: “De massamedia [...] worden organisaties met redacties en onderzoeksstaven die het tot hun verantwoordelijkheid rekenen om een juist beeld van *de werkelijkheid* te geven en mede daardoor *de politieke machten* die over ons beslissen te controleren.” (2008, p.16, mijn cursivering) Zie ook Mathiesen 1997, p.231, over hoe de synoptica zich voeden van het nieuws afkomstig van het gevangeniswezen (over gevangenen, gewelddadigheden, ontsnaptingen etc.).

⁵ Met de introductie van ‘reality tv’ weten we inmiddels dat dit zich niet beperkt tot ‘enkele’ machthebbers. Het gaat er om dat er een segment (bijvoorbeeld een EHBO-afdeling van een ziekenhuis, een benadeelde cliënt van UPC, of een overspelige president, een pedofiele popartiest) van een organisationele ecologie in beeld komt, om het even of het de ‘directeur’ of de ‘gevangene’ betreft.

⁶ ‘Management of visibility’, Thompson 1995, p.134.

⁷ Zie Delanda 1997a, p.243.

⁸ Thompson 1995, p.138, Houtman 2009a, p.14.

⁹ Luhmann 2000, p.4.

¹⁰ Tarde 1969, p.298, 300.

¹¹ Wat beide in een Durkheimiaanse zin vaak op hetzelfde neerkomt.

¹² Rechten die op dat moment de oude wijsheden en filosofieën definitief gaan ontvallen, Luhmann 1997a, p.1097.

Aldus verdubbelen ook de synoptica op hun eigen manier de werkelijkheid.¹ Vooral wanneer dit een *ongewenste* werkelijkheid betreft, als het gaat over ‘hoe het niet moet’, krijgt dit vaak de vorm van een vertoog rondom ‘de samenleving’ en de ‘integratie’ van alles wat daar paradoxaal genoeg ‘buiten’ zou staan.² Waar ‘de maatschappij’ en de er sterk mee samenhangende ‘natiestaat’ allereerst nog op centralistische wijze gelijkgeschakeld worden met het lichaam van de despoot (zoals nog bij Hobbes het geval is), gaan ze volgens Tarde pas buiten die laatste om³ een zelfreferentieel leven lijden met de komst van een ‘nationale opinie’, uitgedrukt in ‘de journalistieke pers’ (tegenwoordig: ‘de media’):

“The monarchies before the press could and were supposed to be more or less absolute, intangible and sacred because they embodied national unity as a whole; after the press, they can no longer be so, because national unity is created outside them, and better than it was created by them. [...] The monarch of old had the supreme merit of *constituting* the unity and the conscience of the nation; the monarch of today can no longer have any justification except in expressing the unity created by the continuity of *a national opinion conscious of itself*.”⁴

De synoptische ‘zelfmonitoring’ creëert een empirisch-transcendentiaal dubbelwezen⁵ in de vorm van een ‘nationaal bewustzijn’, of ‘geweten’, met de naam ‘samenleving’. Deze geproduceerde imaginaire sociale significantie, die discursief als contexturen-samenstel⁶ tegelijk buiten en binnen de andere moderne contexturen (subsystemen) bestaat, gaat hyporeflexief ‘bewust van zichzelf’, noem het sociaalhypochondrisch, een verschil maken in wie een onwaardig, of abnormaal ‘eigenlijk-nog-geen-lid’⁷ van haar is. Iedereen die in conflict komt met de normen (van arbeidsparticipatie, gezondheid, opleiding, delinquentie etc.) zoals die door de panoptica vastgesteld worden en zo als ongewenst verschijnt (werklozen, allochtonen etc.) wordt langs de ‘integratie’ meetlat gelegd. Zo kunnen aanwijsbare individuen als meer of minder geïntegreerd voorkomen en panoptisch, menswetenschappelijk gegenereerde ‘populaties’ (zoals ‘delinquentie’ of ‘cultuur’) als verklarende factoren daarvoor gaan dienen.⁸ Zo kan het dan dat bepaalde individuen als passieve ‘Bürger-ohne-Eigenschaften’ verweten wordt niet meer te zijn dan dat, een gebrek aan ‘actief burgerschap’, een gebrek aan ‘integratie’, of ‘inburgering’, in de buitenpanoptische ‘samenleving’. Het syn-optisch voortgebrachte communicatiemedium ‘samenleving’, met al haar ‘integriteit’ en gezelligheidsconnotaties, wordt aldus in stand gehouden om op vrij opportunistische wijze (immer variabel, doch beperkt) de problematische aspecten van ‘de individualisering’ (onburgerlijke ongehoorzaamheid) en ‘de globalisering’

¹ Dit is natuurlijk een zeer paradoxaal statement, spreken van ‘een werkelijkheid’ die verdubbeld wordt wekt immers de indruk dat er een werkelijkheid bestaat die vervolgens verdubbeld kan worden; wat weer een verdubbeling zelf is. Dit is onvermijdelijk wanneer we in een tweewaardige logica (werkelijkheid/onwerkelijkheid) blijven spreken (Günther 2004). Echter, §3.5 en 3.6 hebben als het goed is duidelijk gemaakt dat er een zeker sociaalpragmatisch wordingsproces op basis van een immanente betekenisemachine (Harris, Douglas, Delanda) voorafgaat aan die tweewaardige reductie van het betreffende vertoog. Het op dagelijkse basis verdubbelen, of wellicht beter gezegd, genereren van een *poly*contextureel gesitueerde ‘werkelijkheid’ is aldus het resultaat een (gebrek aan) intensiteit van sociale ‘dichtheid’ en ‘multiplexiteit’ in de sociale assemblage van sprekers.

² Het gaat hier namelijk niet (langer) over een extensief territoriaal buiten: “Het enige ‘buiten’ dat deze samenleving nog toestaat, is ofwel dat van een andere samenleving (maar [niet-geïntegreerden] bevinden zich niet in België of Duitsland) ofwel een buiten dat feitelijk een binnen is: de gevangenis, de sociale zekerheid, het ‘buiten de samenleving’ van [niet-geïntegreerden] in het algemeen. Het gaat dan om een paradoxaal buiten...” (Schinkel 2009a, p.44)

³ Tarde 1969, p.305.

⁴ *Ibid.*, p.305-306, deels mijn cursivering.

⁵ Vgl. Schinkel 2007, p.399.

⁶ In het Engels een ‘compound-contextuality’, Vgl. Günther 2004, p.6. Vgl. ook Berger & Luckmanns ‘symbolisch universum’, 1967, p.95-96.

⁷ Vgl. Schinkel 2009a.

⁸ Met tevens het gevolg dat de panoptica vooral in het nieuws komen wanneer het mis gaat – wanneer er een TBS’er ontsnapt, wanneer er een verwaarloosd kind wordt aangetroffen, wanneer de aanslag van een terrorist wordt verijdeld – omdat ze hebben gefaald de ‘niet-geïntegreerden’ van de rest te scheiden. Dit draagt weer bij aan de anti-institutionele houding die deel uitmaakt van het weldra te bespreken authenticiteitsvertoog dat het discursieve spiegelbeeld vormt van het ‘sociaal hypochondrische’.

(migratiestromen) het hoofd te bieden en ‘het land bij elkaar te houden’. De massamedia brengen zo voort, wat in de termen van Schinkel¹ zou heten, een sociaalhypochochondrische ‘confictie/residue-semantiek’, waarmee ‘het sociale lichaam’ zich reflexief kan gaan afvragen of het ‘zichzelf’ nog wel helemaal is.² Dispensatie van dit vertoogsproduct komt enkel de kleinburgerlijk ‘normale’ binnenlander toe:

“{Integratie} is dus [...] het symbool van de utopische ‘zelf’ observatie die op een kleinburgerlijk provincialistische Gemeenschapsretoriek leunt. In feite spiegelt {integratie} een observatie die haaks staat op het postmoderne hyperindividu, op zoek naar aansluitmogelijkheden, mobiliteiten, zelftransformaties en heruitvindingen.”³

Het spiegelbeeld van de ‘niet-geïntegreerde’ is het postmoderne hyperindividu, ofwel ‘het zelf’ – dat andere buiten- of boveninstitutionele product van de synoptica. Wanneer de massamediamatisch verdubbelde realiteit een *gewenste* betreft, als het gaat over ‘hoe het wel zou moeten’, schakelt men over⁴ op een levenspolitiek authenticiteitsvertoog. Net als dat de academische kentheoretisering een buiteninstitutioneel, doch wetenschappelijk *rationeel* ‘subject’ voortbrengen,⁵ gaan de synoptica daar tegenover, wederom vrij opportunistisch⁶, net als tegenover alle andere ‘institutionele’, ofwel panoptische vertoogsproducten, een *authentiek* ‘zelf’ tot uitdrukking brengen. Vooral vanaf de jaren zestig van de vorige eeuw gaat een Romantisch authenticiteitsgebod⁷ dat stelt dat men trouw moet zijn aan het ‘dieper-dan-het-burgerlijke- liggende zelf’⁸, massamediatechnisch gekatalyseerd, een grote levenspolitieke rol spelen. Wat toen begon als een met dat authenticiteitsstreven sterk resonerende, ‘tegenculturele’ kritiek op ‘de burgerlijke maatschappij’, is inmiddels “zo vanzelfsprekend geworden, dat men het juist daardoor over het hoofd zou kunnen zien”.⁹ Het rebelse, ‘non-conformistische ethos’ van de (anti)helden uit Hollywood is de ‘culturele hoofdstroom’ gaan beheersen.¹⁰ Iedereen, en vooral alle ‘bureaucratische papierschuivers’, moet ‘zichzelf zijn’: politici mogen hun ‘macht’ niet uitdrukken, godsdienstigen moeten hun dogmatische ‘geloof’ loslaten, schoolmeesters hun belerende ‘kunde’ afleren, artiesten hun ‘Kunst’ afzweren en professoren hun ‘waarheid’ relativiseren. Wanneer zij voor het synoptische zicht verschijnen moeten ze allen, behalve hun als autoritair en vervreemd ervaren institutionele positie, ook het ‘zelf’ daar ‘achter’ laten zien.¹¹

Ook op tv, waar de personages, gasten, commentatoren en presentatoren van de dagelijks veelbekeken *soaps*, *sit coms*, *reality*-, *talk*- en *dating shows* elkaar beoordelen, geldt het

¹ Schinkel 2007.

² *Ibid.*, p.369.

³ *Ibid.*, p.390.

⁴ Net als dat de ‘normale burger’ dispensatie van ‘integratie’ en ‘(actief) burgerschap’ heeft, heeft de formele-, doch ‘eigenlijk-geen-echte-burger’, de ‘allochtoon’ bijvoorbeeld, dispensatie van ‘zichzelf zijn’. Immers, wanneer een allochtoon bijvoorbeeld een klap uitdeelt of een misdadiger recidiveert ligt dat er niet aan dat zij op het moment van handelen niet ‘zichzelf’ waren (en dus op vergeving kunnen rekenen), het was hun ‘cultuur’ respectievelijk ‘delinquentie’.

⁵ Ook nog wanneer er reflexief geconstateerd wordt dat wij ondergeschikt zijn aan een onderbewustzijn of proces van vervreemding.

⁶ Wanneer het zo uitkomt wordt er menigmaal met vlijt wetenschappelijk onderzoek geciteerd, bijvoorbeeld wanneer iemand ‘zichzelf verliest’ en er een ‘braintaining’ neuro- of psychologische verklaring gewenst is.

⁷ Romantische ideeën over authenticiteit stammen op zijn minst uit de zeventiende en achttiende eeuw (Taylor 2002, p.25-29), maar krijgen, eigenlijk net als de nationalistische sentimenten waaraan Tarde refereert, bevolkingsbreed momentum met de komst van de massamedia en dan met name in de vorm van via cinema, radio, televisie en nieuwe geluids- en beeld dragers overgebrachte ‘popcultuur’ (de naam zegt het al).

⁸ Zo zouden we kunnen zeggen dat ‘de samenleving’ en ‘het zelf’ zich op het paradoxale punt verknopen waar de voornaamste taak van de burger zijn burgerlijke ongehoorzaamheid is, zie Schinkel 2007, p.398.

⁹ Aupers, Houtman, Van der Tak 2003, p.204.

¹⁰ Houtman 2009a, p.12-13.

¹¹ Zie *Ibid.*

meedogenloze criterium van het ‘geen rollen spelen’ en ‘echt zichzelf zijn’.¹ Volgens de synoptische transparantie- en authenticiteitsimperatieven is het niet de bedoeling dat mensen zich ‘passief’ schikken in de gevestigde sekse-, opvoedings-, of ‘functioneel-rationele rollen van leidinggevend en uitvoerend’² die hen in de moderne organisaties zijn toebedeeld.³ Een ‘actieve’ houding wordt verwacht: men is niet langer enkel werkend, opgeleid en gezond, men moet immer werkzoekend, studierend en fit zijn.⁴ Het ‘zelf’ volgen, een opdracht die ‘zelfreligieuze’ trekken kan krijgen⁵, betekent ‘proactief’, onafgebroken levenspolitieke keuzes maken⁶, tussen *conspicuous products* en tussen gepaste emoties. Hulp daarbij verlenen de alomtegenwoordige reclames en *counsellors*. In kranten, tijdschriften en televisieprogramma’s consulteert men over hoe trouw te blijven aan het ‘zelf’. Zo ook in de volgens confessioneel schema werkende⁷ televangelische ‘eerlijkheidsspektakels’.⁸ De ‘doorsnee’ gasten van de *talk shows* zijn vaak, gebroken als ze zijn onder de druk van hun eigen rechten en plichten, ‘zichzelf’ niet, om vervolgens, met een beetje hulp van Sonja Bakker of Dr. Phil gereactiveerd te worden. Zij moeten ‘eerlijk zijn naar zichzelf’ om zo weer te kunnen ‘worden wie ze zijn’.⁹

Deze laatste, schijnbaar ongerijmde opgave lijkt meer vragen op te roepen dan dat zij beantwoordt:

“Het behoeft geen betoog dat we met deze institutionalisering van de authenticiteitsethiek verstrikt raken in een onoplosbare paradox: hoe authentiek is het om ‘jezelf te zijn’ als iedereen dat doet en van elkaar verwacht? [...] Betekent de keuze voor authenticiteit bij nadere beschouwing niet juist een aanpassing aan de heersende moraal? Wie het weet mag het zeggen.”¹⁰

Wie het ‘weet’ dat zijn de scopofiele *celebrities*, de individuen die als geniale, begeerlijke ‘voorbeelden’ de normstellende ‘leiders’ van weleer vervangen.¹¹ De acteur, muzikant, Paris Hilton of eertijds ‘gewone sterveling’ wordt in kranten, tijdschriften en tv-programma’s veelal op basis van aanwijsbare partiële objecten (lichaam, emoties, kleding, *oneliners*) op een rode loper of in een kwalitatief vraaggesprek¹² geïndividualiseerd en geclassificeerd als meer of minder ‘uniek’, ‘origineel’, ‘authentiek’ of ‘zichzelf’ en tegelijk op zeer diffuse wijze

¹ Aupers, Houtman, Van der Tak 2003, p.220. “...het plengen van tranen [is] niet alleen [te zien] in populaire programma’s als *Oprah*, *Catherine*, *Spoorloos*, *All You Need Is Love* en *Love Letters*, stevast gekenmerkt door een hoog ‘huil of ik schiet’-gehalte, maar ook in nieuws- en actualiteitenprogramma’s met hiervan in beginsel wezenlijk afwijkende formules.” (*Ibid.*, p.204)

² Aupers, Houtman, Van der Tak 2003, p.206.

³ “Ook hier is geen sprake van individuele praktijken, maar van sociaal handelen dat is ingegeven door dwingende normatieve verwachtingen: men behoort ‘zichzelf te zijn’ en men behoort afstand te nemen van de formele rolverwachtingen die kleven aan de ingenomen maatschappelijke positie.” (Houtman 2009a, p.14)

⁴ Zie het te dezen inzichtelijke onderscheid dat Bauman maakt tussen ‘health’ en ‘fitness’, 2000, p.77-80.

⁵ Of, wellicht trouwer aan het anti-institutionalisme van de zelfreligieuze, ‘zelfspirituele’ trekken, zie Houtman 2009a, p.10.

⁶ “As Anthony Giddens keeps reminding us, we are all engaged nowadays in ‘life-politics’; we are ‘reflexive beings’ who look closely at every move we take, who are seldom satisfied with its results and always eager to correct them.” (Bauman 2000, p.23) Levenspolitiek is wat er volgens Bauman overblijft na de ondergang van de Politiek door “the emptying of public space, and particularly the ‘agora’, that intermediary, public/private site where life-politics meets Politics with the capital ‘P’, where private problems are translated into the language of public issues and public solutions are sought, negotiated and agreed for private troubles.” (*Ibid.*, p.39)

⁷ Zie Egan & Papson 2005. Deze auteurs gaan zo ver te stellen dat het ‘zelf-transformatieve proces’ van de bekentenis de ‘voornaamste narratieve structuur is van de Amerikaanse media’ (*Ibid.*, §28, 17)

⁸ Zie Bauman: “...personal narratives are merely rehearsals of public rhetoric designed by the public media to ‘represent subjective truths’. But the inauthenticity of the allegedly authentic self is thoroughly covered up by the spectacles of sincerity - the public rituals of in-depth interviews and public confessions of which chat-shows are the most prominent, though by no means the only examples.” (2000, p.86)

⁹ Naar de pedagogische uitspraak van een respondent in (en de titel van) Aupers, Houtman, Van der Tak 2003, p.209: ‘Gewoon worden wie je bent’.

¹⁰ Aupers, Houtman, Van der Tak 2003, p.220-221.

¹¹ Bauman 2000, p.67.

¹² Zo stelt Bauman: “...the corpse of the ‘romantic concept of the self’, guessing a deep inner essence hiding beneath all the external and superficial appearances, tends today to be artificially reanimated by the joint efforts of [...] ‘the interview society’ (‘relying pervasively on face-to-face interviews to reveal the personal, the private self of the subject’) and of a large part of present-day social research (which aims at ‘getting down to the subjective truth of the self’ through provoking and then dissecting personal narratives in the hope of finding in them a revelation of the inner truth).” (2000, p.86)

gedeïndividualiseerd als een inter-essant voorbeeld, als zelfreferentiële ‘bekendheid’, bekend om het bekend zijn.¹ De zichzelf steeds opnieuw uitvindende, ‘zichzelf-wordende’ beroemdheid is de ‘Gestalt’² die blijkbaar op mysterieuze wijze met die rare dubbele binding³ die ‘het zelf’ aan de synoptische subjecten oplegt om kan gaan. Enkel in deze zin komen ‘de samenleving’ en ‘het zelf’ in dispaaraat contact: de synoptisch ‘onderworpen vorsten’ – opgegeten én uitgekotst, opgehemeld én in bezit genomen – bewegen zich allen ergens tussen de incommensurabele residuen en beroemdheden. Aan hun de paradoxale boodschap: ‘integreer!’ en ‘wees jezelf!’.

Het mag duidelijk zijn dat met de komst van kranten, persbureaus, radiostations en televisienetwerken het volume en de circulatiesnelheid van de expressieve componenten in de regionale ecologieën een enorme vlucht heeft genomen.⁴ De massamedia, als parasitaire katalysatoren in de stroom aan informatie (‘crises’) die de complexe sociaalecologische maaswerken (waar zij zelf onderdeel van zijn) doorkruist, geven deze laatste enerzijds een grotere beweeglijkheid door het uitoefenen van informatiedruk (druk tot verbetering, correctie, reorganisatie na de crises) en anderzijds een bijzondere consistentie door het voortbrengen van de symbolisch gegeneraliseerde communicatiemediën van ‘het zelf’ en ‘de samenleving’. Waar de gestratificeerde panoptica ‘de mens’ vooral als passief radertje in allerlei maatschappelijke functiesystemen, of als slaaf van zijn eigen leven, rede en verleden thematiseren, creëren de synoptische maaswerken een dynamisch ‘zelf’ als actief participierend in de openlijk opiniërende ‘samenleving’. Het ‘actieve zelf’, als ‘tiende karakter’, gaat “die passiver Phantasie unausgefüllter Räume”⁵ voor de mens zonder eigenschappen invullen, zo ook *online*.

Op het internet zijn alle gevestigde panoptische en synoptische ecologieën vertegenwoordigd, soms zelfs, vooral in Amerika, volgens het gedecentraliseerde DNS-protocol⁶ netjes verdeeld in ‘.com’-⁷, ‘.mil’-⁸, ‘.gov’-⁹, ‘.edu’-¹⁰, ‘.org’-¹¹, en ‘.net’-webadressen¹². In die zin is op het schaalniveau van de organisationele ecologie het internet volledig ‘interreëel’, ingebed en werkzaam als surveillance-instrument. Met de conjunctie van het internet (zelf een product van het Amerikaanse ‘militair industriële complex’¹³) en de gevestigde panoptica, zijn (getuige de daaromtrent woekerende, post-9/11 surveillanceliteratuur¹⁴) de manieren van observatie, registratie en classificatie van ‘individuen’ alleen maar efficiënter geworden en geïntensiveerd. Bij het bezoeken van websites waar de *guest* moet inloggen, websites van overheidsinstanties en banken, maar ook andere waar gevraagd wordt ‘te registeren’, is het

¹ Vgl. Bauman 2000, p.67.

² Vgl. *Ibid.*, p.82.

³ Zie Bateson 2000, p.201-212, 177-193.

⁴ Vgl. Delanda 1997a, p.251.

⁵ Musil in Dommering 2008, p.42. Zie noot 4, p.137.

⁶ Galloway 2004, p.8-9.

⁷ “Its name is derived from *commercial*, indicating its original intended purpose for networks of general commercial character.”

<http://en.wikipedia.org/wiki/.com>, verkregen 22-08-10.

⁸ “The domain name mil is the sponsored top-level domain (sTLD) in the Domain Name System of the Internet for the United States Department of Defense and its subsidiary or affiliated organizations. The name is derived from *military*.”, <http://en.wikipedia.org/wiki/.mil>, verkregen 22-08-10.

⁹ “The name is derived from *government*, indicating its restricted use by government entities in the United States.”

<http://en.wikipedia.org/wiki/.gov>, verkregen 22-08-10.

¹⁰ “Its name is derived from *education*, indicating its intended use as a name space for educational institutions”, <http://en.wikipedia.org/wiki/.edu>, verkregen 22-08-10.

¹¹ “...originally intended for non-profit organizations or organizations of a non-commercial character...” <http://en.wikipedia.org/wiki/.org>, verkregen 22-08-10.

¹² “...for organizations involved in networking technologies, such as Internet service providers and other infrastructure companies.”,

<http://en.wikipedia.org/wiki/.net>, verkregen 22-08-10.

¹³ Zie bijvoorbeeld Naughton 1999.

¹⁴ Zie onder andere Lyon 2006a, of Haggerty & Ericson 2006.

mogelijk als individu bespioneerd te worden, zonder daarbij een ‘subject van communicatie’¹ te mogen zijn.

Ook alle synoptische instellingen (de kranten, radiostations, tv-kanalen, platen- en filmmaatschappijen en hun journalisten en artiesten) zijn online vertegenwoordigd. Daar komt bij dat ‘Jan met de pet’ via de nieuwe Web 2.0-applicaties ook zijn eigen ‘15 megabytes of fame’² kan hebben. Op de expansieve sociale netwerksites kunnen de scopofiele (en voyeuristische)³ ‘zelden’, niet alleen elkaar malveilleren, maar zich ook ‘cultureel omnivoristisch’ van elkaar ‘distingeren’ door ‘hun eigen ding te doen’ in ‘the microfame game’⁴. Het sociale netwerkprofiel is de plaats om, vanuit een burgerlijke basispositie als riant bundeling van sociale kapitalen (bezittingen, fysionomie, erudietie), ‘verschillen te maken’, informatie te genereren, een ‘tiende karakter’ met emergente capaciteiten te laten zien.

En toch knaagt er iets. Immers, het zijn de eertijds panoptische instellingen die, met de komst van de nieuwe digitale communicatietechnologieën, steeds minder hun ‘populaties’ nog voortbrengen op basis van ideologisch genormeerde observaties van ‘individuen’ en meer en meer aan blinde *data mining* en statistische, algoritmische patroonherkenning doen. Minder discipline, meer ‘controle’⁵, ‘simulatie’⁶ en ‘actuarialistische prepressie’⁷.

Het zijn ook de synoptica die minder en minder hun eigen inhoud laten afhangen van ideologische agenda’s en meer en meer de ‘publieke opinie’ en programmering laten afhangen van variabelen op populatieniveau. Het zijn ook tegelijkertijd zij die minder grip hebben op hun non-lineair vliedende publieken. Het ‘zelf’ waarvoor “the activity of choosing matters more than what is being chosen”⁸, krijgt als levenspolitiek ‘profiel’ meer en meer het ongrijpbare karakter van een protocol, een fysisch frame van nullen en enen, half Urdoxa, half (enkel) mogelijkheidsvoorwaarde voor het nieuwe. Van representatief democratische ‘geleide participatie’ is steeds minder sprake. ‘Trusted media’ moeten aandacht inleveren voor ‘chaos media’.⁹ De volumineuze, ‘lineaire’ boeken, kranten- en tijdschriftartikelen, documentaires en films moeten het afleggen tegen de rizomatisch hypergelinkte mediaconvulsies van het internet, die immense, gedistribueerde Turing-machine die alle andere media lijkt op te slokken.¹⁰

Zeer aannemelijk is dat er een nieuwe machtsdiagrammatische differentiatie gaande is. Voor ICT-specialist Alexander Galloway¹¹ betreft het een *gedistribueerde* modaliteit die de nu beschreven, gedecentraliseerde aan het voorbijstreven is. Hier komen we nog even op terug in het volgende, concluderende hoofdstuk 5. Nu, dit hoofdstuk nog eens wel beschouwd, kunnen we constateren dat het nog niet meevalt de heterogene meervoudigheid die het sociaal-worden ‘is’, *als zodanig* te beschrijven. We hebben gezien dat vanuit een virtueel diffusiediagram verschillende sociale machtsmodaliteiten kunnen emergeren, die als attractoren de intensieve, morfogenetische processen geleiden die de sociale assemblages, zoals die zich in de actualiteit aan ons voordoen, tot stand (en in beweging) brengen.

¹ Vgl. Foucault 1989, p. p.277.

² Esmeijer en Limonard 2008, p.116.

³ Zie Lyon 2006b. In deze zin wordt het steeds moeilijker een onderscheid te maken tussen

⁴ Sorgatz 2008. “Microfame is an ecosystem, a collection of fans who contribute and invest themselves in the brand called you.” (*Ibid.*, §7).

⁵ Deleuze 1995.

⁶ Bogard 2006.

⁷ Schinkel 2009b. “Actuarialisme behelst het maken van risico-assessments op basis van geaggregeerde gegevens. [...] Probabilistische methoden vervangen in de risicoanalyse klinische methoden.” (*Ibid.*, p.5).

⁸ Bauman 2000, p.86.

⁹ Dommering 2008, p.22-23.

¹⁰ Carr 2010, p.82-82.

¹¹ Galloway 2004, p.32-38. Galloways boek is getiteld: “Protocol: How control exists after decentralization.”

Ook is er in dit hoofdstuk een aanzet gegeven tot een contra-totalitaire tijdsdiagnose, aan de hand van een actuele casus, het internet. Telkens kwam daarin naar voren dat het internet niet alleen maar nieuwigheid is, maar ook oude bekende sociale vormen voortbrengt, zoals hechte ‘gemeenschappen’. Niettemin leken deze vormen steeds meer afgetroefd en in beweging gebracht te worden door een ‘gedistribueerd’ diagram immanent aan online sociale assemblages van performance, vriendschap, co-auteurschap, chaos media en protocologische profielen – een meervoudigheid van de macht die het bovendien steeds moeilijker bleek te maken ‘het internet’ überhaupt nog te scheiden van wat daar ‘buiten’ zou bestaan.

Als het goed is, zou nu duidelijk moeten zijn dat ‘het internet’ niet bestaat. Digitale technologieën faciliteren weliswaar interacties op elk hier besproken schaalniveau, maar vanuit geen enkel punt kan ‘het internet als geheel’ nog enigszins adequaat overzien, beschreven, laat staan verklaard worden. Dat is ook niet vreemd, want ‘het internet’, “the fabric of our lives”¹, is ook bij uitstek geen naadloos geheel, maar enkel een heterogene rizoom van sociale assemblages van verschillende sociaalontologische schaal, een ‘inclusieve disjunctie’ (of...of)² van een verzameling subjecten, conversaties, netwerken, organisaties, *of* organisationele ecologieën.

Zijn we op zoek naar een non-reductionistische (meta)theorie, die aan deze niet-naadloos sluitende meervoudigheid recht kan doen, dan zal deze sociale theorie *zelf* een (zowel intra- als extrasociologisch) interdisciplinaire assemblage moeten vormen,³ zo stelt ook Delanda:

“[In] a nonreductionist approach [...] every social entity is shown to emerge from the interactions among entities operating at a smaller scale. The fact that the emergent wholes react back on their components to constrain them and enable them does not result in a seamless totality. Each level of scale retains a relative autonomy and can therefore be a legitimate unit of analysis.”⁴

Als zodanig is er een sociologie mogelijk waarin de op verschillende schalen georiënteerde experimenten en analyses kunnen samen komen “to form a chorus that does not harmonize its different components but interlocks them while respecting their heterogeneity.”⁵

¹ Castells 2001, p.1.

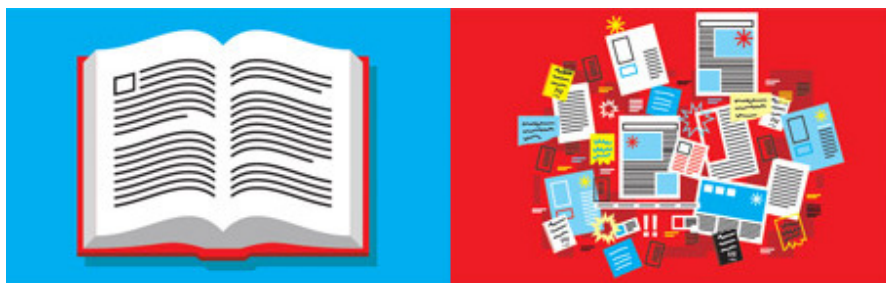
² Zie noot 9, p.71.

³ Vgl. Srnicek 2007, p.85n207.

⁴ Delanda 2006a, p.118-119.

⁵ *Ibid.*, p.119.

5 Sociaal 2.0?

zonder titel, door I-dopa, wired.com¹

“Never believe that a smooth space will suffice to save us”²

In dit laatste hoofdstuk blikken we vooruit en terug. We blikken vooruit op wat het heden ons aan nieuwe vluchtlijnen en dus aan openingen voor nieuwe onderzoeken biedt. En we blikken, met een hyperkritische kwinkslag, terug op wat met deze scriptie is betoogd.

5.1 Duizend exabytes: kapitalisme of schizofrenie?

Kunnen we ons een voorstelling maken van een nieuw, ‘gedistribueerd’ sociaal diagram, dat het decentralistische overstijgt? We kunnen wel weer zeggen dat het gaat om een ‘nieuwe mutatie van het kapitalisme’³, maar komen we daar werkelijk verder mee? De nieuwe internetwerken, die voortbouwen op een gesettelde verzameling organisationele ecologieën (die zij dan weer neerwaarts causaal mogelijkheden én beperkingen gaan opleggen), vormen wellicht de grootste uitdaging om *niet* te totaliseren ooit. Waarschijnlijk is dat in de eerste plaats gelegen aan ons hedendaags onvermogen een onderscheid te maken binnen wat wij nu nog te veel zien als een monolithisch geheel, ‘het internet’ (of: The Net, Gaia etc.). Maar willen wij toch een contra-totalitaire geschiedenis van ons heden schrijven zullen we onze non-reductionistische synthese van heterogene assemblages strikt *bottom-up* moeten voortzetten. Hiervoor is echter in deze studie geen plaats meer. Wel kunnen hier vier interessante ontwikkelingen in de sociaaltheoretische literatuur aangestipt worden die een beeld aan het vormen zijn van de zich aandienende machtsmodaliteit.

Ten eerste is er de groeiende aandacht voor Deleuzes these van de ‘controlemaatschappij’. Deleuze, in een van zijn laatste geschriften, hypothetiseert een maatschappijtype dat Foucaults discipline gaat overtreffen. In soms enigszins mystieke representaties spreekt hij over de

¹ http://www.wired.com/magazine/2010/05/ff_nicholas_carr/, verkregen 22-08-2010.

² Deleuze & Guattari 1987, p.500.

³ Deleuze 1995, p.180.

‘controlemaatschappij’ als een ‘mutatie binnen het kapitalisme’¹, waardoor de (eertijds) panoptische instellingen een ‘coëxistente metastabiele staat van een enkele modulatie’ gaan vormen, ‘een soort universele transmutatie’² geëffectueerd door een ‘universele modulatie’³. De korte, rudimentaire tekst is vooral een uitnodiging aan te sluiten bij de “socio-technological study of the mechanisms of control, grasped at their inception”⁴ en geen doorwrochte, historische studie als Foucaults “Discipline, toezicht en straf” (en moet dus ook niet als zodanig behandeld worden). Daar komt bij dat het spreken van een ‘kapitalistische’ ‘controlemaatschappij’, om inmiddels welbekende redenen, onwenselijk is en dat ook eventuele nieuwe vormen die het sociale aanneemt *bottom-up* in kaart gebracht moeten worden.⁵

Niettemin komen er een tweetal zeer bruikbare termen naar voren. Zo stelt Deleuze dat de panoptische instellingen hun geslotenheid (die ze nog hadden) meer en meer hebben moeten inleveren.⁶ Waar subjecten onder het disciplinaire regime in een ‘gegroefde’ ruimte lange tijd spendeerden binnen de architecturen van de organisaties, gaan ze zich in de ‘controlemaatschappij’ vrijer bewegen, in een meer ‘open’ institutionele ecologie, een ‘smooth space’.⁷ Hier staat echter wel tegenover dat zij buiten de muren van de gevangenis elektronisch gevolgd kunnen worden met een enkelband, of buiten de fabriek (het kantoor) via de *smart phone* aan het werk gehouden. Zo wordt het subject minder in een ruimtelijk en ideologisch gefixeerde ‘mal’ gedwongen, terwijl de omgeving zich meer aan hem gaat aanpassen, gedurende een constante monitoring door deels overlappende volgsystemen. Dit is wat Deleuze bedoeld met een ‘universele modulatie’⁸, een constante vertaling van (deeltjes van) ons gedrag in digitale, kwantitatieve gegevens en de automatische aanpassing van de controlerende instituties daaraan.⁹ Met de constante modulatie door de verschillende flexibele volgsystemen wordt het panoptische atoom, de individuele ‘mens’, op het moment van controle gereduceerd tot ‘dividu’¹⁰. Dividualisering, “the dissolving of individual identity into distributed networks of information”¹¹, maakt dat onze eertijdse individualiteit verstrooid¹² raakt over een verzameling overlappende databanken¹³, om op zekere momenten, afhankelijk van verschillende doeleinden, vaak automatisch (via patroonherkenning), *geprofileerd* te worden.

“...we are becoming ‘dividuals’ – our (monitored) behaviour can trigger ‘locks’ on certain modes of action. In this way, we are no longer individuals, constituting ‘just a number’ or an ID in a mass as of similar individuals. Rather, we are ‘dividuals’, controlled through our ever-changing ‘profile’ of data, which constitutes merely a ‘sample’ in a large ‘databank’ of modulated (logged, monitored) behaviour.”¹⁴

¹ Deleuze 1995, p.180.

² *Ibid.*, p.179.

³ *Ibid.*, p.182.

⁴ Deleuze in Palmås 2007b, p.9.

⁵ Zie ook Palmås 2007b, p.10.

⁶ Deleuze 1995.

⁷ De inhoud van een gegroefde ruimte is eenduidig. Het gaat om functiegebonden locaties. Iedere afzonderlijke ruimte – school, ziekenhuis of gevangenis – heeft een eigen manier van ‘doen’ en ‘zeggen’, ofwel een eigen methode van disciplineren. [...] In een open ruimte daarentegen verdwijnt de functionele indeling van losse en gescheiden plaatsen. Een open ruimte realiseert zich in wat zij laat verdwijnen. [...] In tegenstelling tot een gegroefde ruimte is een open ruimte een hybride plaats waarin verschillende ruimtelijkheden met elkaar versmelten zonder dat er gesproken kan worden van een totaliserend geheel. Er is enkel sprake van een voortdurende variatie van vorm en inhoud.” (Schuilenburg 2008, p.198-199)

⁸ “The term modulation is a technical term for transferring analog data to digital data”, Palmås 2007b, p.7.

⁹ Zie Savat 2009, p.61n5. Zo zou gesteld kunnen worden dat de observatie, registratie en controle (nog) meer bij het (in)dividu zelf komt te liggen, *Ibid.*, p.48. Er is meer sprake van ‘zelfveiligheid’, Schinkel 2008, p.172.

¹⁰ Een term van Nietzsche, Schinkel 2008, p.181.

¹¹ Galloway 2004, p.12.

¹² En dan moet deze verstrooiing eigenlijk meer verstaan worden als ‘dispersion’ dan een postmoderne ‘fragmentation’, vgl. Savat 2009, p.62n14.

¹³ “Thus, the ‘individual’ has become fragmented – we are no longer surveilled as unitary subjects, but as ‘dividuals’ whose electronic footprints can be found in a quilt of overlapping ‘data banks’.” (Kullenberg & Palmås 2009, p.5)

¹⁴ Palmås 2007b, p.7.

Ten tweede is er Delandas 'Panspectron', dat ook een rol is gaan spelen in het denken over de controletechnieken die de panoptische overvleugelen.¹ Zo schrijft Delanda rond de zelfde tijd als Deleuze²:

"Instead of positioning some human bodies around a central sensor, a multiplicity of sensors is deployed around all bodies: its antenna farms, spy satellites and cable-traffic intercepts feed into its computers all the information that can be gathered. This is then processed through a series of 'filters' or key-word watch-lists. The Panspectron does not merely select certain bodies and certain (visual) data about them. Rather, it compiles information about all at the same time, using computers to select the segments of data relevant to its surveillance tasks."³

De 'reactieve', (proto)panspectrische 'Statistical Control', bedreven door de naoorlogse militaire inlichtingen en corporaties, "using unprecedented effort into number crunching, enabling them to control [...] logistical flows"⁴, wordt heden ten dage steeds meer 'blind', of beter gezegd, 'proactief' ingezet. *Data mining* bedrijven als Albert Heijn, Google, of Facebook gebruiken steeds verfijndere algoritmen om potentieel interessante patronen in de panspectrisch gekoppelde data te ontdekken. De panspectra, net als de 'controlemaatschappij', dividualiseren: "the data collected studies subjects as dividuals; as 'slices of behaviour' in very large datasets".⁵

Christopher Kullenberg en Karl Palmås gaan met Delandas idee aan de haal en leggen het verschil tussen het panopticum en de panspectrum uit vanuit een Tardiaans 'contagiontologisch' perspectief. Waar het panopticum controle en kennis genereerde door infectie- of informatieprocessen tot stilstand te brengen en te quarantaineren, doet het panspectrum dat door juist contagieprocessen te injecteren (denk aan *viral marketing*) en te monitoren of voorspellen.⁶ De twee contagiontologen beschrijven hoe panspectra werken door "...the combined utilization of monitoring and storing data about human behaviour and affects rendered knowledgeable by recent innovations in data mining and pattern recognition."⁷ Dit alles, de koppeling van verschillende *datasets*, is ondenkbaar zonder (internet)protocollen.

Daarom is er *als derde* interessante opening naar een beschrijving van het nieuwe, gedistribueerde machtsdiagram, Galloway's in kaart brengen van 'the complex institutional ecology of modern computing'⁸ en het daardoor voortgebrachte protocollenstelsel. Het internet is gelaagd opgebouwd uit protocollen (LNP, IP, TCP, DNS, HTTP, HTML), de gedeelde, technische 'taal' die alle computers in een netwerk 'spreken'.⁹ Deze protocollen vormen mogelijk een cruciale component in de *materiële* articulatie van een sociale assemblage van een nieuwe sociaalontologische schaal.

Protocollen, "[that] establish the essential points necessary to enact an agreed-upon standard of action"¹⁰, zijn op zichzelf geen nieuw fenomeen:

¹ "Describing this diagram as 'panspectrocism' rather than 'control society' has the merit of underlining that the information gathered in this diagram covers a wider spectrum than in the previous [panoptic] diagram." (*Ibid.*, p.27).

² *Ibid.*, p.8-9.

³ Delanda 1991, p.206. Palmås voegt daaraan toe: "The panspectron does not operate on "seeing" (in human, optical terms), but on registering phenomena that are not visible to the human eye intangibles/data, as well as patterns in such data). It does not only police the unordered/disordered movement of bodies, but also the unordered/disordered movement of information and ideas." (2007b, p.27)

⁴ Palmås 2007b, p.17.

⁵ *Ibid.*, p.25-26. Bedenk dat deze 'stukjes gedrag' ook biometrische 'stukjes dna' kunnen zijn.

⁶ Kullenberg & Palmås 2009, p.4.

⁷ Kullenberg & Palmås 2009, p.3.

⁸ Galloway 2004, p.20.

⁹ *Ibid.*, p.39.

¹⁰ *Ibid.*, p.7.

“What was once protocol’s primary liability in its former military context – the autonomous agent who does not listen to the chain of command – is now its primary constituent in the civil context. The diagram for protocol has shifted from the centralized to the decentralized network, and now finally to the distributed network. Distributed networks have no chain of command, only autonomous agents who operated according to certain pre-agreed ‘scientific’ rules of the system”¹

Het protocol verbiedt geen participatie aan het communicatieproces, zoals in het centralistisch schema gebeurt, en het doet ook niet aan ‘geleide participatie’², aan de representatie zonder einde van het decentralistisch diagram.³ Het protocol is enkel een mogelijkheidsvoorwaarde voor collaboratie, een technisch hoogformele, ‘algoritmische proscriptie’⁴: “conventional rules that govern the set of possible behavior patterns within a heterogeneous system”⁵. Het protocol reguleert asignificatief, dus “protocological analysis must not focus on the sciences of meaning (representation/interpretation/reading), but rather on the sciences of possibility (physics or logic)”⁶

Hoe kan dit zijn beslag hebben op het sociale en de sociologie? Er zijn al voorstellen gedaan voor “the addition of a new social layer to the Internet protocol stack”⁷, een XDI-protocol bovenop de TCP/IP- en HTTP-protocollen:

“Just as the open standard TCP/IP protocol created the Internet, and the open standard HTTP protocol created the Web, XDI is an open standard protocol that can join today’s emerging social networks into one interoperable Social Web.”⁸

Een dergelijk protocol moet een grotere, meer interreële (gedistribueerde) sociale controle op het internet mogelijk maken.⁹ Er zitten vele, zeer interessante sociologische aspecten aan dit protocol. De voornaamste en enige die we hier kunnen aanstippen, is de sociale zoekmodule die het sociale protocol faciliteert:

“Another breakthrough XDI application will be ‘social search’ — searches that require sensitive permission, relationship, reputation, and other trust metadata not available to today’s search engines. Dating and job hunting are the two most common examples today, so it’s no surprise these are the first applications offered by many social networking sites. However they represent only the tip of the social search iceberg.”¹⁰

We kunnen ons voorstellen dat dergelijke sociale navigatiefuncties, als gedistribueerde ‘zintechnologieën’, een nieuwe ophoging van ons sociaal-cognitief plafond kunnen betekenen. Of een dergelijk universeel sociaal protocol verwerkelijkt wordt is overigens nog maar de vraag, maar het zijn schuimachtige websites als Facebook.com, Hyves.nl en LinkedIn.com die daar *nu* al in de buurt komen. Zij verschaffen nu al het “contact vermogen”, de “gelijkwaardige media en verenigbare werktuigen”, ofwel de wapens tot “zelfverdediging door middel van creativiteit”.¹¹

¹ Galloway 2004, p.38.

² Dommering 2008, p.19.

³ Vgl. Galloway 2004, p.23.

⁴ Galloway 2004, p.30.

⁵ *Ibid.*, p.7.

⁶ *Ibid.*, p.52

⁷ Reed et al. 2004, p.1.

⁸ *Ibid.*

⁹ Zie ook Huang: “It has already been suggested to build a social network layer, which may be called ‘Social Web’ on top of the existing HTTP and TCP/IP protocols [...] The rationales of building a Social Web are mutual trust and accountability. On the social network where connections are drawn from people’s interactions in the real world, participants will be held more accountable for their online activities than they have been in the past. Users can collectively hold those with whom they interact online accountable for their antisocial actions (and for their failures to hold others accountable).” (2009, p.5)

¹⁰ Reed et al. 2004, p.2.

¹¹ Sloterdijk 2009a, p.171, 179.

De algoritmisch gelinkte, interoperabele profielen op de bovengenoemde sites reguleren ook 'de verzameling van potentiële gedragspatronen binnen een heterogeen systeem'. Meer dan een verzameling 'zelve' is een sociale netwerksite een 'database that stores contagious affects'¹. Het profiel, dat weinig anders dan fysieke verbindingen bewerkstelligt tussen partiële objecten, percepten en affecten, is dan minder het Urdoxale, fenomenologische 'zelf' dan een 'inhoudsloos' transjunctieel protocol.

"Protocols are highly formal; that is they encapsulate information inside a technically defined wrapper, while *remaining relatively indifferent to the content of information contained within*. Viewed as whole, protocol is a distributed management system that allows control to exist within a heterogeneous material milieu."²

Niettemin dus, buiten 'het zelf' om, genereren de betekenisindifferente, algoritmische protocollen, door de connecties die zij maken, informatie(golven) en gehyperlinkte sociale assemblages.

Tenslotte, en dit zou vooral betrekking kunnen hebben op de expressieve kant van de gedistribueerde assemblage, is er sprake van een modulatie van verbreidingsmedia. Een gevolg van de digitalisering van tekst, audio en video is dat deze 'modulaire' vormen en relaties gaan aannemen³:

"When the Net absorbs a medium, it re-creates that medium in its own image. It not only dissolves the medium's physical form; it injects the medium's content with hyperlinks, breaks up the content into searchable chunks, and surrounds the content with the content of all the other media it has absorbed." (Carr 2010, p.90)

De *interfaces* van de internetwerken hebben (en krijgen⁴) een fractale structuur: "windows within windows within windows"⁵. Zo kan in een Microsoft Word-bestand een modulaire 'object', bijvoorbeeld een videobestand, naar believen 'ingevoegd', 'gekopieerd' en 'geplakt', worden terwijl het zijn onafhankelijkheid daarvan behoudt.⁶ Het zelfde geldt voor de gemakkelijk in te voegen en te verwijderen 'widgets'⁷ op Web 2.0-sites.

De dynamiek die door deze modulatie mogelijk is, maakt van een website of profiel minder een gestandaardiseerd eindproduct, een object, en meer een aan een constante, eindeloze variatie onderhevige (doch navegeerbare en doorzoekbare) flow, een 'objectiel'⁸. Met de vertaling van een subject in een profiel krijgt deze dan ook steeds meer een 'objectiel' voorkomen, waardoor er wellicht beter gesproken kan worden van een op handen zijnd, gedistribueerd 'superject'.⁹ Zeker als we kijken naar microbloggingapplicaties als Twitter¹⁰, waar het profiel niet veel meer is dan een toegangs- en verbindingprotocol, dan zien we een gedistribueerd, superjectivistisch

¹ Kullenberg & Palmås 2009, p.5.

² Galloway 2004, p.7-8, mijn cursivering.

³ Zie Manovich 2001, p.30-31.

⁴ Zie Microsofts Seadragon (<http://www.seadragon.com>, verkregen 22-08-2010).

⁵ Carr 2010, p.113. "A single Web page may contain a few chunks of text, a video or audio stream, a set of navigational tools, various advertisements, and several small software applications, or 'widgets', running in their own windows." (Carr 2010, p.91)

⁶ Manovich 2001, p.30. Denk ook aan de 'gelaagde' plaatjes van Adobe's Photoshop, *Ibid.*, p.31.

⁷ "...a widget (or control) is an element of a graphical user interface (GUI) that displays an information arrangement changeable by the user, such as a window or a text box. [...] ...widgets are basic visual building blocks which, combined in an application, hold all the data processed by the application and the available interactions on this data. [...] 'Widget' is short for 'window gadget'." http://en.wikipedia.org/wiki/GUI_widget, verkregen 22-08-10.

⁸ Deleuze 2006b, p.20, Savat 2009, p.55, Van Tuinen 2009, p.176.

⁹ "Just as the object becomes objectile, the subject becomes superject." (Deleuze 2006b, p.21) Zie ook Savat 2009, p.58.

Het 'superject' is een term van Whitehead, Deleuze 2006b, p.21.

¹⁰ Een platform voor het elektronisch distribueren van 'the minutiae of daily life' en 'viewpoints', Mischaud 2007, p.31.

uitschrijven van impersoonlijke ‘affecten’ en ‘percepten’ zich voltrekken (dus zonder dat er nog een subjectivistische exclusieve disjunctie plaatsvindt, iets wat ook moeilijk is in een esthetisch, collaboratief proces zonder einde).¹ De sociale protocollen ‘framen’ dan deze gedesubjectieerde, of zo men wil, *schizofrene* stroom modulaire blokjes sensaties (de losse *betekenisloze*, doch immer *sociale* affecten) en laten deze ‘op zichzelf staan’.² Zo kunnen de Web 2.0-applicaties een expressief *Gesamtkunstwerk*³ gaan vormen, “een ‘opera’ van affecten, percepten en concepten, ‘zodanig dat het niet langer mogelijk is om te zeggen waar de een eindigt en de ander begint, waar het zintuiglijke eindigt en het verstandelijke begint’.”⁴

Desalniettemin, kan het internet, als *pharmakon*⁵, net zo goed gevaarlijk zijn.⁶ Hardt en Negri stellen dat “power is now [in the society of control] exercised through machines that directly organize the brain”⁷ en het is juist in dezen dat een dividualiserende distributie van het subject, als superject, meer kapot kan maken dan ons lief is. Er zijn steeds meer aanwijzingen dat de zwermdende *Gesamtkunstwerke* een grote impact op ons brein hebben. Zo zouden de gemoduleerde en gehyperlinkte hypermediaconvulsies⁸ die onze browservensters vullen, als psychotechnologieën slechts aanspraak maken op onze hyperaandacht (*hyperattention*), ofwel ‘gedistribueerde aandacht’⁹, en zou dat weer ten koste gaan van onze diepgaande aandacht (*deep attention*).¹⁰ De grote ADHD-epidemie is er volgens Stiegler getuige van.¹¹ In het vorige hoofdstuk hebben we gezien dat deze geest-hersenen een massaal modulaire assemblage is van impressies (affecten, percepten, *primary retentions*) en ideeën (*affect programs*, modules, *secondary retentions*). Kennelijk deterritorialiseren de vliedende contracties van webapplicaties deze cognitieve assemblage voortdurend en is er weinig ruimte voor kwalitatieve leermomenten (reterritorialisering). De schizofrene internetgeest maakt enkel koppeling na koppeling zonder ergens op terug te (kunnen) keren¹²: “I want links *and* behind the scenes *extras and* narration *and* videos *and* conversation.”¹³

Neurologisch onderzoek wijst uit dat het hedendaagse internetwerk ons brein wel degelijk *rewired*.¹⁴ Met de overgang van een gedisciplineerd en geïndividualiseerd ‘diep lezend’¹⁵ naar een gedistribueerd en geïndividualiseerd ‘jonglerend’ brein, in een ‘permanente staat van afleiding’¹⁶, nemen we zo te zien afscheid van onze lineaire en, zo zou Stiegler toevoegen¹⁷, volwassen geest – ‘de verbeeldende geest van de Renaissance, de rationele geest van de

¹ Hier zit aan vast dat Twitter ook een panspectrische ‘data mining of affects’ door commerciële of andere instellingen faciliteert. Interessant in dezen is een programma genaamd ‘Twine’, een ‘tool for large-scale organization microblog analytics’, ofwel een ‘morale tracking system’ ten dienste van een ‘company-wide morale and issue awareness’, een applicatie die de affectieve intensiteiten in een geïndividualiseerde populatie ‘tweetende’ (lees: galspuwende) werknemers kan monitoren, McCord 2009, p.2, 10.

² Vgl. Deleuze & Guattari 1994, p.179.

³ Vgl. Oosterling 2007, p.375.

⁴ Van Tuinen 2009, p.177.

⁵ Stiegler 2010b, p.166.

⁶ Wat niet helemaal hetzelfde is als ‘slecht’, zo zou Foucault zeggen.

⁷ Negri & Negri 2000, p.23.

⁸ Zie Carr 2010, p.129.

⁹ Stiegler 2010a, p.81.

¹⁰ *Ibid.*, p.79.

¹¹ *Ibid.*, p.57, 81.

¹² Ook wel eens gevat onder de term ‘wilfing’, wat staat voor “what was I looking for”, Lewis 2007.

¹³ Carr 2010, p.103. Of in de woorden van een adolescente internetter in Horst, Herr-Stephenson & Robinson: “When I start watching YouTube, I cannot stop. Each video takes me to another video. . . . It takes me to the author’s profile page. . . . I like to click on related videos that YouTube gives you on the side, you know what I mean. . . . There are always pointers to other videos.” (2010, p.46)

¹⁴ Carr 2010, p.118-142.

¹⁵ *Ibid.*, p.63-65, 74-75.

¹⁶ *Ibid.*, p.112.

¹⁷ Stiegler 2010a, p.23.

Verlichting, de inventieve geest van de Industriële Revolutie en de subversieve geest van het Modernisme'¹. Of dit dan ook gevaarlijk is, of juist een zegen, is een belangrijke vraag.

5.2 Conclusie

Dit is niet de plek om alles nog een keer netjes samen te vatten. Samenvattingen genoeg, 'zoals het hoort', aan het einde van elk hoofdstuk. Laten we hier volstaan met een terugblik op onze in de inleiding gedeponeerde probleemstelling. Hebben we daar nu een antwoord op gekregen?

Ja en nee.

Ja.

We hebben 'het sociale' non-reductionistisch als meervoudige gebeurtenis in beeld gekregen, zonder daarbij aanspraak te maken op transcendente of taxonomische essenties. Getracht is het als 'diachronisch transversaal emergent'² te beschrijven. Ofwel, geprobeerd is een assemblage van technische, biologische en talige componenten, resulterend in zich systematisch gedragende extensieve structuren, als een contingent, creatief proces in beeld te brengen. Zodoende heeft het sociale zich aan ons getoond als "mutation and coevolution of [bio-social-technical] assemblages in 'machinic phyla'"³, zoals eerder gebeurde in het werk Deleuze, Guattari en Delanda

Een eerste verdienste van deze scriptie is dan nu geweest, dit virtueel diagrammatische fylum door middel van nieuwe netwerktheorieën van mensen als Watts en Barabási – om begrijpelijke redenen afwezig in het werk van Deleuze en Delanda – inzichtelijk te maken. Een tweede verdienste zou kunnen zijn dat Delanda's 'nieuwe filosofie van de maatschappij' radicaler is ingezet⁴ en is aangevuld met een ander begrip van schaal⁵, en mede van daaruit een consistentere behandeling van de institutionele ecologie als een autonoom sociaalontologisch niveau van analyse. Een laatste verdienste is, zo hopen we maar, dat deze scriptie bij zou kunnen dragen aan een serieuzere receptie van het werk van de, in de ogen van velen, 'postmodern' 'obscurantistische'⁶ Deleuze, Guattari en Delanda. Zij hebben, zo is geprobeerd naar voren te brengen, veel aan methodisch en theoretisch potent gereedschap te bieden aan de sociale wetenschappen. Het voornaamste daarvan is dat er mee een opening kan worden geforceerd naar een interdisciplinair geïnteresseerde, essentiële sociologie.

Nee.

Onze 'opening naar een essentiële sociologie' blijft vooral dat, een opening. Zoals vanaf het begin aangekondigd, is het nooit de bedoeling geweest een sluitend antwoord op de probleemstelling te geven. Het probleem moet vooral 'welgesteld problematisch' en kennisproductief blijven. Als deze scriptie op enigerlei wijze het 'vage', 'niet-exact doch rigoreuze'⁷ en enkel progressievelijk te verkennen probleem van het gebruik van transcendente essenties scherper heeft gesteld door een aantal relevante van irrelevante zaken te onderscheiden, dan is de missie al volbracht. Dat namelijk deze scriptie geheel van essentialisme en nog nader te verklaren grootheden is gevrijwaard zou te veel zijn te suggereren.

¹ Carr 2010, p.10.

² Vgl. Protevi 2006, p.29. Zie noot 1, p.16 en noot 4, p.80.

³ Protevi 2006, p.29.

⁴ Zo blijft bij hem het maatschappijbegrip zo hier en daar nog ongeoorloofd de kop opsteken, zie bijvoorbeeld Delanda 2006a, p.6 (en de titel daarvan natuurlijk!).

⁵ Als intensief in plaats van extensief, zie noot 6, p.41.

⁶ Zie bijvoorbeeld het bekende, maar waardeloos onderbouwde Sokal & Bricmont 1998, p.154 e.v..

⁷ Vgl. Deleuze & Guattari 1987, p.367, 407, Delanda p.91n19.

Zo zijn er lastige, zelfondermijnd hyperkritische vragen te stellen: Bedrijven we hier geen ‘biology envy’? Gaan we nu niet overal maaswerken zien? Als voorgaande wetenschap zich liet geleiden door abstracte ‘klokken’ en ‘motoren’, is deze scriptie dan een actualisatie van een gedistribueerde ‘abstracte computer’? Zitten we niet gewoon weer opgesloten in een volgende soort ‘episteme’? Is onze assemblagetheorie niet gewoon een product van ons gecomputeriseerde ADHD-brein? Zo lezen we bijvoorbeeld bij Hardt en Negri:

“The computer and communication revolution of production has transformed laboring practices in such a way that they all tend toward the model of information and communication technologies. Interactive and cybernetic machines become a new prosthesis integrated into our bodies and minds and a lens through which to redefine our bodies and minds themselves. The anthropology of cyberspace is really a recognition of the new human condition.”¹

Hier kunnen we nu, niet sluitend, maar wel rigoreus op antwoorden dat als we ons beperken tot een ‘antropologie’ van ‘de menselijke conditie’ dat dat ons altijd zal leiden naar een denken in hylemorfistische en essentialistische termen. In een posthumanistisch, transcendentiaal empiristisch perspectief, echter, gaat er een voormenselijk én voortecnologisch, sensibel, doch geestonafhankelijk machiniek fylum ‘vooraf’ aan dergelijke hyperkritische reflexen. Nu is aan ons de keuze, immanentie als gevangenschap op te vatten of het in een ‘essentiële’, ‘kleine’ wetenschap, met vakmanschap te ‘volgen’.

¹ Hardt en Negri 2000, p.291.

6 Literatuur

- Abraham, R., Shaw, C., 1987, "Dynamics: A visual introduction", in: Yates, E., "Self-organizing systems: The emergence of order", p.543-597, Plenum
- Adamic, L., Adar, E., 2005, "How to search a social network", *Social Networks*, 27, 3, p.187-203, Elsevier
- Agnew, J., 2007, "Spatiality and territoriality in contemporary social science", First International Seminar of Social Spatial Studies: Geopolitics, Power Spaces and Spaces Power, 13/14-09-07, University of Antioquia, <http://a.aaaarg.org/node/2291/download>
- Atran, S., 2003, "Genesis of Suicide Terrorism", *Science*, 299, 5612, p.1534-1539, The American Association for the Advancement of Science
- Aupers, S., 2004, "In de ban van de moderniteit: De sacralisering van het zelf en computertechnologie", Aksant
- Aupers, S., 2006, "'Beter dan het echte leven': De aantrekkingskracht van computerspellen op het internet", *Sociologie*, 2, 1, p.29-52, Boom
- Axelrod, R., 2000, "On six advances in cooperation theory", *Analyse & Kritik*, 22, p.130-151, Lucius & Lucius
- Babbie, E., 2004, "The practice of social research", Wadsworth
- Badiou, A., 2000, "Deleuze: The clamor of being", University of Minnesota Press
- Baker, L., 1999, "Folk psychology", in: Wilson, R., Keil, F., "The MIT encyclopedia of the cognitive sciences", p.319-320, The MIT Press
- Ball, P., 2004, "Critical mass: How one thing leads to another", Arrow Books
- Barabási, A., 2003, "Linked: How everything is connected to everything else and what it means for business, science and everyday life", Plume
- Baraldi, C., Corsi, G., Esposito, E., 1997, "GLU: Glossar zu Niklas Luhmanns Theorie sozialer Systeme", Suhrkamp
- Bargh, J., McKenna, K., 2004, "The internet and social life", *Annual Review of Psychology*, 55, p.573-590, Annual Reviews
- Barnier, A., Sutton, J., 2008, "From individual to collective memory: Theoretical and empirical perspectives", *Memory*, 16, 3, p.177-182, Psychology Press
- Bateman, P., Gray, P., Butler, B., 2006, "Community commitment: How affect, obligation, and necessity drive online behaviors", Twenty-Seventh International Conference on Information Systems, Milwaukee 2006, p.983-1000, AIS Electronic Library
- Bateson, G., 2000, "Steps to an ecology of mind", The University of Chicago Press
- Baum, E., 2004, "What is thought?", MIT Press
- Baugh, B., 2005, "Transcendental empiricism + politics", in: Parr, A., "The Deleuze dictionary", p.284-285, Edinburgh University Press
- Baugh, B., 2009, "G. W. F. Hegel", in: Jones, G., Roffe, J., "Deleuze's Philosophical Lineage", p.130-146, Edinburgh University Press

- Bauman, Z., 1998a, "De moderne tijd en de holocaust", Boom
- Bauman, Z., 1998b, "Globalization: The human consequences", Polity
- Bauman, Z., 2000, "Liquid modernity", Polity Press
- Bellah, R., Madsen R., Sullivan, W., Swidler, A., Tipton, S., 1996, "Habits of the heart: Individualism and commitment in American life", University of California Press
- Berger, P., Luckmann, T., 1967, "The social construction of reality: A treatise in the sociology of knowledge", Anchor Books
- Berger, P., Pullberg, S., 1965, "Reification and the sociological critique of consciousness", *History and Theory*, 4, 2, p.196-211, Blackwell Publishing
- Berkhout, D., 1990, "De symbolische media van de samenleving: Over interpenetratie in de moderne samenleving", ISOR
- Beistegui, de, M., 2004, "Truth and genesis: Philosophy as differential ontology", Indiana University Press
- Bhaskar, R., 1975, "A realist theory of science", The Harvester Press
- Bhaskar, R., 1979, "The possibility of naturalism: A philosophical critique of the contemporary human sciences", The Harvester Press
- Blain, R., 1970, "A critique of Parsons' four function paradigm", *Sociological Quarterly*, 11, p.157-168, Midwest Sociological Society
- Blom, T., 1997, "Complexiteit en contingentie: Een kritische inleiding tot de sociologie van Niklas Luhmann", Kok Agora
- Blom, E., 2009, "Handboek communities: De kracht van sociale netwerken", Bruna Uitgevers
- Bogard, W., 2006, "Welcome to the society of control: The simulation of surveillance revisited", in: Haggerty, K., Ericson, R., "The new politics of surveillance and visibility", p.55-78, University of Toronto Press
- Bogue, R., 1989, "Deleuze and Quattari", Routledge
- Bolle, E., 1981, "Macht en verlangen: Nietzsche en het denken van Foucault, Deleuze en Guattari", Socialistische Uitgeverij Nijmegen
- Bonta, M., Protevi, J., 2004, "Deleuze and geophilosophy: A guide and glossary", Edinburgh University Press
- Boyd, D., 2006, "Identity production in a networked culture: Why youth heart MySpace", American Association for the Advancement of Science, <http://www.danah.org/papers/AAAS2006.html>
- Bourdieu, P., 1984, "Distinction: A social critique of the judgement of taste", Harvard University Press
- Bourdieu, P., 1986, "The forms of capital", in: Richardson, J., "Handbook of theory and research for the sociology of education", p.241-258, Greenwood Press
- Boyd, D., 2010, "Friendship", in: Ito, M., Baumer, S., Bittanti, M., Boyd, D., Cody, R., Herr-Stephenson, B., Horst, H., Lange, P., Mahendran, D., Martínez, K., Pascoe, C., Perkel, D., Robinson, L., Sims, C., Tripp, L., "Hanging out, messing around, and geeking out: Kids living and learning with new media", p.79-115, The MIT Press

- Boyd, D, Heer, J., 2006, "Profiles as conversation: Networked identity performance on Friendster", Proceedings of the 39th Annual Hawaii International Conference on System Sciences, 3, IEEE Computer Society
- Boyer, P., Barrett, C., 2005, "Domain specificity and intuitive ontology", in: Buss, M., "The handbook of evolutionary psychology", p.96-118, John Wiley & Sons Inc.
- Brabander, de, R., 2006, "Het uur van de waarheid: Alain Badiou, revolutionair denker", Ten Have
- Braidotti, R., 2005, "Schizophrenia", in: Parr, A., "The Deleuze dictionary", p.237-240, Edinburgh University Press
- Braudel, F., 1977, "Afterthoughts on material civilization and capitalism", The John Hopkins University Press
- Braudel, F., 1989, "Beschaving, economie en kapitalisme (15de-18de eeuw), deel II: Het spel van de handel", Contact
- Brennan, T., 2004, "Transmission of affect", Cornell University Press
- Brenner, N., 1994, "Foucault's new functionalism", Theory and Society, 23, p.679-709, Kluwer Academic Publishers
- Brock, S., Mares, E., 2007, "Realism and anti-realism", Acumen
- Bryant, L., 2008, "Difference and givenness: Deleuze's transcendental empiricism and the ontology of immanence", Northwestern University Press
- Buchanan, I., 2008, "Power, theory and praxis", in: Buchanan, I., Thoburn, N., "Deleuze and politics", p.13-34, Edinburgh University Press
- Burgers, J., Engbersen, G., 1999, "De ongekende stad: Illegale vreemdelingen in Rotterdam", Boom
- Byrne, D., 1998, "Complexity theory and the social sciences: An introduction", Routledge
- Carr, N., 2010, "The shallows: What the internet is doing to our brains", W. W. Norton & Co.
- Castells, M., 2001, "The Internet galaxy: Reflections on the Internet, business, and society", Oxford University Press
- Castells, M., 2004, "Informationalism, networks, and the network society: a theoretical blueprint", in: Castells, M., "The network society: a cross-cultural perspective", p.3-45, Edward Elgar
- Chandler, D., 2006, "Signifier and signified", in: Protevi, J., "A dictionary of continental philosophy", p.535-536, Yale University Press
- Chemero, A., 2003a, "An outline of a theory of affordances", Ecological Psychology, 15, 2, p.181-195, Routledge
- Chemero, A., 2003b, "Radical empiricism through the ages", Contemporary Psychology, 48, p.18-20, American Psychological Association
- Christiaens, W., De Ronde, C., 2009, "Fysica & wiskunde", in: Romein, E., Schuilenburg, M., van Tuinen, S., "Deleuze Compendium", p. 328-344, Boom
- Clark, T., 1969, "Introduction", in: Tarde, G., "On Communication and social influence: Selected papers", p.1-69, The University of Chicago Press
- Cohen, M., 2008, "Aristotle's Metaphysics", Stanford Encyclopedia of Philosophy, geraadpleegd 26-03-09, <http://plato.stanford.edu/entries/aristotle-metaphysics/>

- Colebrook, C., 2002, "Routledge critical thinkers: Gilles Deleuze", Routledge
- Colwell, C., 1996, "Deleuze, sense and the event of AIDS", *Postmodern Culture*, 6, 2, Johns Hopkins University Press
- Cosmides, L., Tooby, J., 2005, "Neurocognitive adaptations designed for social exchange", in: Buss, M., "The handbook of evolutionary psychology", p.584-627, John Wiley & Sons Inc.
- Coté, M., Pybus, J., 2007, "Learning to Immaterial Labour 2.0", *Ephemera*, 7, 1, p.88-106, Ephemera
- Cross, R., Borgatti, S., 2004, "The ties that share: Relational characteristics that facilitate information seeking", in: Huysman, M., Wulf, V., "Social capital and information technology", p.137-161, MIT Press
- Cuyper, de, L., 2006, "Iconiciteit in taal: Evolutionarisme en creativiteit", *Studies van de BKL* 2006, 1, <http://webhost.ua.ac.be/linguist/online/paps2006/cuy2006.pdf>
- Damasio, A., 1998, "De vergissing van Descartes: Gevoel, verstand en het menselijk brein", Wereldbibliotheek
- Damasio, A., 2003a, "Ik voel dus ik ben: Hoe gevoel en lichaam ons bewustzijn vormen", Wereldbibliotheek
- Damasio, A., 2003b, "Looking for Spinoza: Joy, sorrow, and the feeling brain", Harcourt
- Dautenhahn, K., 1997, "Leven, intelligentie en andere gevaarlijke constructies van geest en materie", in Brouwer, J., Hoekendijk, C., "Technomorphica", V2_Publishing
- Delanda, M., 1991, "War in the age of intelligent machines", Swerve Editions
- Delanda, M., 1992, "Virtual environments as intuition synthesizers", voordracht voor The Third International Symposium on Electronic Art, Sydney, 09-11-92, <http://www.cddc.vt.edu/host/delanda/pages/intuition.htm>
- Delanda, M., 1994, "Virtual environments and the emergence of synthetic reason", in: Dery, M., "Flame wars: The discourse of cyberculture", p.263-285, Duke University Press
- Delanda, M., 1995, "The geology of morals: A neomaterialist interpretation", voordracht voor Virtual Futures 95 Conference, Warwick University, 26-05-95, <http://www.t0.or.at/delanda/geology.htm>
- Delanda, M., 1996a, "Markets, antimarkets and network economics", voordracht voor Virtual Futures 96 Conference, Warwick University, 03-05-96, <http://www.cddc.vt.edu/host/delanda/pages/markets.htm>
- Delanda, M., 1996b, "Markets and anti-markets in the world economy", in: Aronowitz, S., Martinsons, B., Mensen, M., "Technoscience and cyberculture", p. 181-194, Routledge
- Delanda, M., 1997a, "A thousand years of non-linear history", Swerve Editions
- Delanda, M., 1997b, "Het machinieke phylum", in Brouwer, J., Hoekendijk, C., "Technomorphica", p.34-62 V2_Publishing
- Delanda, M., 1998a, "Deleuze and the genesis of form", *Art Orbit*, 1, Art Node, <http://www.cddc.vt.edu/host/delanda/pages/genesis.htm>
- Delanda, M., 1998b, "Deleuze and the open-ended becoming of the world", tekst voordracht, Chaos/Control: Complexity Conference, University of Bielefeld, 27-06-98, <http://www.diss.sense.uni-konstanz.de/virtualitaet/delanda.htm>
- Delanda M., 1998c, "Meshworks, hierarchies and interfaces" in: Beckman, J., "The virtual dimension: Architecture, representation, and crash culture, Princeton Architectural Press, <http://www.t0.or.at/delanda/meshwork.htm>

- Delanda M., 1998d, "Homes: Meshwork or Hierarchy?", *Pli: The Warwick Journal of Philosophy*, 7, University of Warwick, <http://www.mediamatic.net/page/5914>
- Delanda, M., 2002, "Intensive science and virtual philosophy", Continuum
- Delanda M., 2004, "Deleuze and the use of the genetic algorithm in architecture", video-opname voordracht, Art and Technology Lecture Series, Columbia University New York, 09-04-04, Youtube.com, 1:24:37, geupload 28-04-09, geraadpleegd 23-10-09, http://www.youtube.com/watch?v=50-d_J0hKz0
- Delanda, M., 2005, "Space: Extensive and intensive, actual and virtual", in Buchanan, I., Lambert, G., "Deleuze and space", Edinburgh University Press
- Delanda, M., 2006a, "A new philosophy of society: assemblage theory and social complexity", Continuum
- Delanda, M., 2006b, "Deleuzian social ontology and assemblage theory", Fuglsang, M., Sorensen, B., "Deleuze and the social", Edinburgh University Press
- Delanda, M., 2006c, "Material expressivity", *Domus*, 893, 06-2007, p.122-123, Editoriale Domus S.p.A <http://lebbeuswoods.wordpress.com/2009/01/05/manuel-delanda-matters-4/>
- Delanda, M., 2007a, "The history of artificial intelligence", video-opname voordracht, Penn Humanities Forum on Origins, University of Pennsylvania, 1:02:44, geupload 07-11-07, geraadpleegd 06-03-09, http://www.phf.upenn.edu/multimedia/07-08_delanda/index.shtml
- Delanda, M., 2007b, "Opportunities and risks", *Domus*, 901, 03-2007, p.140-141, Editoriale Domus S.p.A <http://lebbeuswoods.wordpress.com/2009/01/30/manuel-delanda-opportunities-and-risks/>
- Delanda, M., 2008a, "Deleuze, materialism and politics", in: Buchanan, I., Thoburn, N., "Deleuze and politics", p.161-177, Edinburgh University Press
- Delanda, M., 2008b, "Materialism, experience and philosophy", video-opname voordracht, European Graduate School, Saas-Fee, Zwitserland, Youtube.com, 1:40:05, geupload 07-07-2008, geraadpleegd 06-03-09, <http://www.youtube.com/watch?v=mXzc1V2nTKk>
- Delanda, M., 2009a, "Molar entities and molecular populations in human history", in: Bell, J., Colebrook, C., "Deleuze and history", p.225-236, Edinburgh University Press
- Delanda, M., 2009b, "Material evolvability and variability", in: Spuybroek, L., "The architecture of variation", p.10-17, Thames and Hudson
- Deleuze, G., 1991, "Empiricism and subjectivity: An essay on Hume's theory of human nature", Columbia University Press
- Deleuze, G., 1995, "Negotiations: 1972-1990", Columbia University Press
- Deleuze, G., 2004a [1990]*, "The logic of sense" Continuum
- Deleuze, G., 2004b [1994], "Difference and repetition", Continuum
- Deleuze, G., 2004c, "Immanence: A life", in Drolet, M., "The postmodernism reader: Foundational texts", p.178-180, Routledge
- Deleuze, G., 2004d, "Desert islands and other texts: 1953-1974", Semiotext
- Deleuze, G., 2006a [1988], "Foucault", Continuum

- Deleuze, G., 2006b [1993], "The fold: Leibniz and the Baroque", Continuum
- Deleuze, G., 2006c [1983], "Nietzsche and philosophy", Continuum
- Deleuze, G., Guattari, F., 1983, "Anti-Oedipus: Capitalism and schizophrenia", University of Minnesota Press
- Deleuze, G., Guattari, F., 1987, "A thousand plateaus: Capitalism and schizophrenia", Athlone Press
- Deleuze, G., Guattari, F., 1994, "What is Philosophy?", Columbia University Press
- Deresiewicz, W., 2010, "Wat is een vriend nog?", De Groene Amsterdammer, 4, 27-01-2010, p.30-35, Teun Gautier
- Derrida, J., 1973, "Speech and phenomena and other essays on Husserl's theory of signs", Northwestern University Press
- Dias, K., 2003, "The Ana Sanctuary: Women's pro-anorexia narratives in cyberspace", Journal of International Women's Studies, 4, 2, Bridgewater State College
- DiMaggio, P., Powell, W., 2003, "The iron cage revisited: Institutional isomorphism and collective rationality in organizational fields", in: Handel, M., "The Sociology of organizations: Classic, contemporary, and critical readings", p.243-253, Sage Publications
- Dommering, E., 2008, "Gevangen in de waarneming: Hoe de burger de communicatiemiddelen overnam en zelf ook de bewaking ging verzorgen", Otto Cramwinckel Uitgever
- Douglas, M., 1982, "Essays in the sociology of perception", Routledge & Kegan Paul
- Duffy, S., 2006, "The logic of expression: Quality, quantity, and intensity in Spinoza, Hegel, and Deleuze", Ashgate
- Dunbar, R., 1993, "Co-evolution of neocortex size, group size and language in humans", Behavioral and Brain Sciences, 16, 4, p.681-735, Cambridge University Press
- Dunbar, R., 2004, "Gossip in evolutionary perspective", Review of General Psychology, 8, 2, p.100-110, Educational Publishing Foundation
- Durkheim, E., 1969, "Individualism and the intellectuals", in: Lukes, S., "Durkheim's 'Individualism and the intellectuals'", Political Studies, XVII, 1, p.14-30, Clarendon Press
- Durkheim, E., 2001, "The elementary forms of religious life", Oxford University Press
- Durkheim, E., 2002, "Suicide: A study in sociology", Routledge Classics
- Duyvendak, J., 2004, "De individualisering van de samenleving en de toekomst van de sociologie", Sociologische Gids, 51, 4, Boom
- Egan, D., Papson, S., 2005, "'You either get it or you don't': Conversion experiences and the Dr. Phil Show", Journal of Religion and Popular Culture, 10, <http://www.usask.ca/relst/jrpc/art10-drphil.html>
- Elias, N., Scotson J., 1976, "De gevestigden en de buitenstaanders: Een studie van de spanningen en machtsverhoudingen tussen twee arbeidersbuurten", Het Spectrum
- Esmeijer, J., Limonard, S., 2008, "15MB of fame", in: Frissen, V., Mul, de, J., "De draagbare lichtheid van het bestaan: Het alledaagse gezicht van de informatiesamenleving", p.116-136, Klement/Pelckmans
- Evans, F., 2006, "Cognitive science", in Protevi, J., "A dictionary of continental philosophy", p.100-102, Yale University Press

- Feast, L., 2006, "The science of multiplicities: Post-structuralism and ecological complexities", ongepubliceerde afstudeerscriptie, Victoria University of Wellington, <http://researcharchive.vuw.ac.nz/handle/10063/142>
- Flick, U., 2009, "An introduction into qualitative research", Sage Publications
- Fodor, J., Pylyshyn, Z., 1988, "Connectionism and cognitive architecture: A critical analysis", in: Pinker, S., Mehler, J., "Connections and symbols", p.3-72, MIT Press
- Foucault, M., 1977, "Discipline and punish: The birth of the prison", Penguin Books
- Foucault, M., 1982, "The subject and power", *Critical Inquiry*, 8, p.777-795, The University of Chicago
- Foucault, M., 1984, "What is an author?", in: Rabinow, P., "The Foucault Reader", p.101-120, Pantheon Books
- Foucault, M., 1989, "Discipline, toezicht en straf: De geboorte van de gevangenis", Historische Uitgeverij
- Foucault, M., 2004, "Society must be defended: Lectures at the Collège de France, 1975-76", Penguin Books
- Foucault, M., 2006, "De woorden en de dingen: Een archeologie van de menswetenschappen", Boom
- Frazier, L., 1999, "Modularity and language", in: Wilson, R., Keil, F., "The MIT encyclopedia of the cognitive sciences", p.557-558, The MIT Press
- Frege, G., 1948, "Sense and reference", *The Philosophical Review*, 57, 3, p.209-230, Duke University Press
- Fuchs, S., 1988, "Translator's introduction", in: Luhmann, N., "Tautology and paradox in the self-descriptions of modern society", *Sociological Theory*, 6, p.21-25, American Sociological Association
- Galloway, A., 2004, "Protocol: How control exists after decentralization", The MIT Press
- Galloway, A., 2006, "Protocol", *Theory Culture Society*, 23, 2-3, p.317-320, Sage Publications
- Garfinkel, A., 1981, "Forms of explanation: Rethinking the questions in social theory", Yale University Press
- Guattari, F., 1992, "Regimes, pathways, subjects", in: Crary, J., Kwinter, S., "Incorporations", p.16-36, Zone Books
- Guattari, F., 1995, "Chaosmosis: An ethico-aesthetic paradigm", Indiana University Press
- Geertz, C., 1993, "The interpretation of cultures: Selected essays", Fontana Press
- Gibson, J., 1977, "The theory of affordances", in: Shaw, R., Bransford, J., "Perceiving, acting, and knowing: Toward an ecological psychology", p.67-82, Erlbaum
- Gilbert, A., 1999, "Social cognition", in: Wilson, R., Keil, F., "The MIT encyclopedia of the cognitive sciences", p.777-778, The MIT Press
- Glaser, B., Strauss, A., 1967, "The discovery of grounded theory: Strategies for qualitative research", Aldine de Gruyter
- Glaserfeld, von, E., 1992, "Aspekte des Konstruktivismus: Vico, Berkeley, Piaget", in: Rusch, G., Schmidt, S., "Konstruktivismus: Geschichte und Anwendung", p.20-33, Suhrkamp
- Glaserfeld, von, E., 1995, "Radical constructivism: A way of knowing and learning", Falmer

- Gobo, G., 2004, "Sampling, representativeness, generalizability", in: Seale, C., Gobo, G., Gubrium, J., Silverman, D., "Qualitative Research Practice", p. 435-456, Sage Publications
- Goffman, E., 1967, "Interaction ritual: Essays in face-to-face behavior", Doubleday
- Goffman, E., 1986, "Stigma: Notes on the management of spoiled identity", Simon & Schuster
- Good, J., 2007, "The affordances for social psychology of the ecological approach to social knowing", *Theory & Psychology*, 17, 2, p.265-295, Sage Publications
- Gopnik, A., 1999, "Theory of mind", in: Wilson, R., Keil, F., "The MIT encyclopedia of the cognitive sciences", p.838-841, The MIT Press
- Goudsblom, J., 1988, "Taal en sociale werkelijkheid: Sociologische stukken", Meulenhoff
- Goudsblom, J., 1992, "Vuur en beschaving", Meulenhoff
- Granovetter, M., 1978, "Threshold models of collective behavior", *American Journal of Sociology*, 83, 6, p.1420-1443, The University of Chicago Press
- Granovetter, M., 1983, "The strength of weak ties: A network theory revisited", *Sociological Theory*, 1, p.201-233, American Sociological Association
- Gren, M., Zierhofer, W., 2003, "The unity of difference: a critical appraisal of Niklas Luhmann's theory of social systems in the context of corporeality and spatiality", *Environment and Planning A*, 35, p.615-630
- Guba, E., Lincoln, Y., 1994, "Competing paradigms in qualitative research", in: Denzin, N., Lincoln, Y., "Handbook of qualitative research", p.105-117, Sage Publications
- Günther, G., 2004, "Life as polycontextuality", Vordenker, February edition, Vordenker.de, http://www.vordenker.de/ggphilosophy/gg_life_as_polycontextuality.pdf
- Handel, M., 2003, "The Sociology of organizations: Classic, contemporary, and critical readings", Sage Publications
- Harman, G., 2008, "Deleuze's ontology: assemblage and realism", *Continental philosophy review*, 41, 3, p.367-383, Springer Netherlands
- Hacking, I., 1999, "The social construction of what?", Harvard University Press
- Hardt, M., 1993, "Gilles Deleuze: An apprenticeship in philosophy", UCL Press
- Hardt, M., 2007, "Foreword: What affects are good for", in: Clough, P., Halley, J., "The affective turn: Theorizing the social", p.ix-xiii, Duke University Press
- Hardt, M., Negri, A., 2000, "Empire", Harvard University Press
- Hardt, M., Negri, A., 2004, "Multitude: War and democracy in the age of empire", Penguin Books
- Harris, C., Paterson, H., Kemp, R., 2008, "Collaborative recall and collective memory: What happens when we remember together?", *Memory*, 16, 3, p.213-130, Psychology Press
- Harris, Z., 1988, "Language and information", Columbia University Press
- Harris, Z., 1991, "A theory of language and information : A mathematical approach", Clarendon Press

- Hayden, P., 1995, "From relations to practice in the empiricism of Gilles Deleuze", *Man and World*, 28, p.283-302, Kluwer Academic Publishers
- Heidegger, M., 2001, "Identiteit en differentie: Tweetalige editie", Boom
- Hirschfeld, L., 1999, "Naive sociology", in: Wilson, R., Keil, F., "The MIT encyclopedia of the cognitive sciences", p.579-581, The MIT Press
- Hirst, W., Manier, D., 2008, "Towards a psychology of collective memory", *Memory*, 16, 3, p.183-200, Psychology Press
- Hobson, A., 2000, "Bewustzijn", *De Wetenschappelijke Bibliotheek van Natuur & Techniek (Veen Magazines)*
- Holdcroft, D., 1978, "Words and deeds: Problems in the theory of speech acts", Clarendon Press
- Holdsworth, D., 2006, "Becoming interdisciplinary: making sense of DeLanda's reading of Deleuze", in Marks, J., "Deleuze and science", Edinburgh University Press
- Holland, E., 1999, "Deleuze and Guattari's Anti-Oedipus: Introduction to schizoanalysis", Routledge
- Holland, E., 2005, "Schizoanalysis", in: Parr, A., "The Deleuze dictionary", p.236-237, Edinburgh University Press
- Hooff, van, J., 2006, "Gedragsbiologie: Een hoorcollege over de evolutie van de moraal", voordracht voor Studium Generale Universiteit Utrecht, audio-cd, Home Academy Publishers
- Hooghe, M., Houtman, D., 2003, "Omstreden instituties: Instellingen in een geïndividualiseerde samenleving", *Sociologische Gids*, 50, 2, p.115-130, Boom
- Horst, H., Herr-Stephenson, B., Robinson, L., 2010, "Media ecologies", in: Ito, M., Baumer, S., Bittanti, M., Boyd, D., Cody, R., Herr-Stephenson, B., Horst, H., Lange, P., Mahendran, D., Martínez, K., Pascoe, C., Perkel, D., Robinson, L., Sims, C., Tripp, L., "Hanging out, messing around, and geeking out: Kids living and learning with new media", p.29-78, The MIT Press
- Houtman, D., 2009a, "De onttovering van de wereld: Over religie, wetenschap en postmoderne", Working Papers Series on Sociology, EUR-WPSoc02, p.1-18, Erasmus Universiteit Rotterdam
- Houtman, D., 2009b, "Een halve eeuw na 'Moderne sociologie': J.A.A. van Doorn is dood en de sociologie voelt zich niet zo lekker", *Sociologie*, 5, 4, p.521-539, Boom
- Huang, Y., 2009, "Supporting meaningful social networks", University of Southampton
- Hume, D., 2004, "Over de oorsprong van onze ideeën", in: Hume, D., "De uitgelezen Hume", p.65-70, Lannoo
- Huntington, S., 1993, "The clash of civilizations?", *Foreign Affairs*, 72, 3, p.22-49, ABI/Inform Global
- Jarvenpa, R., 1993, "Hunter-gatherer sociospatial organization and group size", *Behavioral and Brain Sciences*, 16, 4, p.712, Cambridge University Press
- Johnston, J., 2008, "The allure of machinic life: Cybernetics, artificial life, and the new AI", MIT Press
- Jong, de, M., 2003, "Grootmeesters van de sociologie", Boom
- Kant, I., 1979, "Prolegomena", Boom
- Kant, I., 2004, "Kritiek van de zuivere rede", Boom

- Karmiloff-Smith, A., 1999, "Modularity of mind", in: Wilson, R., Keil, F., "The MIT encyclopedia of the cognitive sciences", p.558-560, The MIT Press
- Karssing, E., 2006, "Integriteit", in: Jeurissen, R., "Bedrijfsethiek: Een goede zaak", p.47-57, Van Gorcum
- Käufer, S., 2005, "The nothing and the ontological difference in Heidegger's *What is Metaphysics*", *Inquiry*, 48, 6, p.482-506
- Kauffman, L., 2002, "Laws of form and form dynamics", *Cybernetics & Human Knowing*, 9, 2, p.49-63, The Royal School of Librarianship
- Kennedy, J., Eberhart, R., 2001, "Swarm intelligence", Morgan Kaufmann Publishers
- Kesel, M., 2009, "Logique du sense", in: Romein, E., Schuilenburg, M., van Tuinen, S., "Deleuze Compendium", p. 132-146, Boom
- Kluge, S., 2000, "Empirically Grounded Construction of Types and Typologies in Qualitative Social Research", 1, 1, *Forum: Qualitative Social Research*, FQS
- Kokswijk, van, J., 2003, "Uittreksel 'architectuur van een cybercultuur'", Universiteit Twente, <http://kokswijk.nl/publications/files/Samenvatting.pdf>
- Kol, E., 2008, "Hyves", Kosmos
- Koster, de, W., 2005, "Toevluchtsoord voor een bedreigde soort: Over virtuele gemeenschapsvorming door rechts-extremisten", afstudeerscriptie, Erasmus Thesis Repository, <http://hdl.handle.net/2105/3748>
- Koster, de, W., 2010, "Contesting community online: Virtual imagery among Dutch orthodox protestant homosexuals", *Symbolic Interaction*, 33, 4, p.1-34, Royal Roads University
- Koster, de, W., Houtman, D., 2006, "Toevluchtsoord voor een bedreigde soort: Over virtuele gemeenschapsvorming door rechts-extremisten", *Sociologie*, 3, p.232-248, Boom
- Kramer, S., 1959, "History begins at Sumer: Twenty-seven 'firsts' in man's recorded history", Double Day Anchor Books
- Kripke, S., 1980, "Naming and necessity", Basil Blackwell
- Kullenberg, C., Palmås, K., 2009, "Contagionology", Eurozine.com, 09-03-09, Eurozine
- Kunda, G., 2003, "Engineering culture: Control and commitment in a High-Tech Corporation", in: Handel, M., "The sociology of organizations: Classic, contemporary and critical readings", p.351-369, Sage Publications
- Laclau, E., 1996, "Emancipation(s)", Verso
- Laermans, R., 2007, "Theorizing culture, or reading Luhmann against Luhmann", *Cybernetics and Human Knowing*, 14, 2-3, p.67-83, Imprint Academic
- Laermans, R., 2009, "Verlangen", in: Romein, E., Schuilenburg, M., van Tuinen, S., "Deleuze Compendium", p.237-251, Boom
- Lakatos, I., 1970, "Falsification and the methodology of scientific research programmes", in: Lakatos, I., Musgrave, A., "Criticism and the growth of knowledge: Proceedings of the colloquium in the philosophy of science", p.91-138, Cambridge University Press
- Lather, P., 1993, "Fertile obsession: Validity after poststructuralism", *Sociological Quarterly*, 34, 4, p.673-693

- Lazzarato, M., 1996, "Immaterial labor", in: Virno, P., Hardt, M., "Radical thought in Italy: A potential politics", p.133-147, University of Minnesota Press
- Lazzarato, M., 2006, "The concepts of life and the living in the societies of control", in: Fuglsang, M., Sørensen, B., "Deleuze and the Social", p.171-190, Edinburgh University Press
- Lemmens, P., 2009, "Van de biomacht van de staat naar psychomacht van de markt: de receptie van Foucault in het werk van Bernard Stiegler", *Krisis*, 3, p.86-99, Boom
- Lessig, L., 2006, "Code: Version 2.0", Basic Books
- Lewis, P., 2007, "Wilfing on the web, the new British pastime", *The Guardian*, 10-04-2007, Guardian News and Media Limited 2010
- Linszen, 2005, J., "Het andere van het heden denken: Filosofie als actualiteitsanalyse bij Michel Foucault", Radboud Universiteit Nijmegen
- Linstead, S., Thanem, T., 2007, "Multiplicity, virtuality and organization: The contribution of Gilles Deleuze", *Organization Studies*, 28, p.1483-1501, Sage Publications
- Lister, M., Dovey, J., Giddings, S., Grant, I., Kelly, K., 2009, "New media: A critical introduction: Second edition", Routledge
- Livingston, I., 2005, "Between science and literature: An introduction to autopoetics", University of Illinois Press
- Locke, J., 2003, "An essay concerning humane understanding: First edition 1690", Thoemmes
- Luhmann, N., 1976, "Generalized media and the problem of contingency", in: Loubser, J., Baum, R., Effrat, A., Lidz, V., "Explorations in general theory in social science: Essays in honor of Talcott Parsons", 2, Free Press
- Luhmann, N., 1981a, "Symbiotische Mechanismen", in: Luhmann, N., "Soziologische Aufklärung 3", p.228-244, Westdeutscher Verlag
- Luhmann, N., 1981b, "Organisation und Entscheidung", in: Luhmann, N., "Soziologische Aufklärung 3", p.335-389, Westdeutscher Verlag
- Luhmann, N., 1981c, "Veränderungen im System gesellschaftlicher Kommunikation und die Massenmedien", in: Luhmann, N., "Soziologische Aufklärung 3", p.309-320, Westdeutscher Verlag
- Luhmann, N., 1984, "Soziale Systeme: Grundriss einer allgemeinen Theorie", Suhrkamp
- Luhmann, N., 1985, "Society, meaning, religion – based on self-reference", *Sociological Analysis*, 46, 1, p.5-20
- Luhmann, N., 1988a, "Tautology and paradox in the self-descriptions of modern society", *Sociological Theory*, 6, p.26-37, American Sociological Association
- Luhmann, N., 1988b, "Familiarity, confidence, trust: Problems and alternatives", in: Gambetta, D., "Trust: Making and breaking cooperative relations", p.94-107, Blackwell
- Luhmann, N., 1990, "Die Wissenschaft der Gesellschaft", Suhrkamp
- Luhmann, N., 1993, "Deconstruction as second-order observing", *New Literary History*, 24, p.763-782, The Johns Hopkins University Press
- Luhmann, N., 1997a, "Die Gesellschaft der Gesellschaft", Suhrkamp

- Luhmann, N., 1997b, "The control of intransparency", *Systems Research and Behavioral Science*, 14, p.359-371
- Luhmann, N., 2000, "The reality of the mass media", Polity Press
- Haggerty, K., Ericson, R., "The new politics of surveillance and visibility", p.35-54, University of Toronto Press
- Lyon, D., 2006a, "Theorizing surveillance: The panopticon and beyond", Willan Publishing
- Lyon, D., 2006b, "9/11, synopticon, and scopophilia: Watching and being watched", in: Haggerty, K., Ericson, R., "The new politics of surveillance and visibility", p.35-54, University of Toronto Press
- Mackenzie, A., 2005, "The Problem of the Attractor: A Singular Generality between Sciences and Social Theory", *Theory Culture Society*, 22, 5, p.45-65, Sage Publications
- Manier, D., 2004, "Is memory in the brain? Remembering as social behavior", *Mind, Culture and Activity*, 11, 4, p.251-266, University of California
- Mann, M., 1986, "The sources of social power, volume I: A history of power from the beginning to A.D. 1760", Cambridge University Press
- Manovich, L., 2001, "The language of new media", MIT Press
- Marks, J., 2006, "Deleuze and science", *Paragraph: A Journal of Modern Critical Theory*, 29, 2, Edinburgh University Press
- Marsh, E., 2007, "Retelling is not the same as recalling: Implications for memory", *Current Directions in Psychological Science*, 16, 1, p.16-20, Association for Psychological Science
- Martelaere, De, P., 2004, "Woord vooraf", in: Hume, D., "De uitgelezen Hume", p.7, Lannoo
- Martin, L., 2001, "Comparativism and sociobiological theory", *Numen*, 48, p.290-308, Koninklijke Brill NV
- Massumi, B., 1992, "A user's guide to Capitalism and Schizophrenia", MIT Press
- Massumi, B., 2002, "A shock to thought: Expression after Deleuze and Guattari", Routledge
- Mathiesen, T., 1997, "The viewer society: Michel Foucault's 'Panopticon' revisited", *Theoretical Criminology*, 1, 2, p.215-234, Sage Publications
- Maturana, H., Varela, F., 1989, "De boom der kennis: hoe wij de wereld door onze eigen waarneming creëren", Contact
- McArthur, J., 2009, "Digital subculture: A geek meaning of style", *Journal of Communication Inquiry*, 33, 1, p.58-70, Sage Publications
- McCord, A., 2009, "Twine: A tool for large-scale organization microblog analytics", Lawrence Technological University, http://interactionaesthetics.net/SI627_enterprise_twits_report.pdf
- McKenna, P., Ornstein, T., Baddeley, A., 2002, "Schizophrenia", in: Baddeley, A., Kopelman, M., Wilson, B., "The handbook of memory disorders", p. 413-436, John Wiley & Sons Inc.
- McMahon, M., 2009, "Immanuel Kant", in: Jones, G., Roffe, J., "Deleuze's Philosophical Lineage", p.87-103, Edinburgh University Press
- McNeill, W., 1980, "The human condition: An ecological and historical view", Princeton University Press

- Meillassoux, Q., 2008, "After finitude: An essay on the necessity of contingency", Continuum
- Michaud, E., 2007, "Twitter: Expressions of the whole self. An investigation into user appropriation of a web-based communications platform", MEDIA@LSE Electronic Dissertation Series
- Milgram, S., 1967, "The small world problem", *Psychology Today*, 1, 1, p.60-67, American Psychological Association
- Mills, C., 1959, "The sociological imagination", Oxford University Press, New York
- Mul, de, J., 1987, "De maakbaarheid van het subject: Foucault en de pedagogiek", *Comenius*, 26, p.142-174, SUN
- Mul, de, J., 2002, "Cyberspace Odyssey", Klement
- Murphy, A., 2006, "Performativity", in Protevi, J., "A dictionary of continental philosophy", p.446, Yale University Press
- Naughton, J., 1999, "A brief history of the future: The origins of the Internet", Weidenfeld & Nicolson
- Nersessian, N., Kurz-Milcke, E., Newstetter, W., Davies, J., 2003, "Research laboratories as evolving distributed cognitive systems", in: Alterman, R., Kirsh, D., "Proceedings of the twenty-fifth annual conference of the cognitive science society", Cognitive Science Society, <http://www.cc.gatech.edu/aimosaic/faculty/nersessian/papers/NersessianKurzMilckeNewstetterDavies2003.pdf>
- Nettle, D., Dunbar, R., 1997, "Social markers and the evolution of reciprocal exchange", *Current Anthropology*, 38, 1, p.93-99, The University of Chicago Press
- Newman, M., Park, J., 2003, "Why social networks are different from other types of networks", *Physical Review E* 68, 036122, p.1-9, Cornell University Library, http://arxiv.org/PS_cache/cond-mat/pdf/0305/0305612v1.pdf
- Newman, M., Barabási, A., Watts, D., 2006, "The structure and dynamics of networks", Princeton University Press
- Newman, M., 2008, "The physics of networks", *Physics Today*, 61, p.33-38, American Institute of Physics
- Nietzsche, F., 1979, "Voorbij goed en kwaad: voorspel van een filosofie van de toekomst", De Arbeiderspers
- Nietzsche, F., 2009, "De genealogie van de moraal", De Arbeiderspers
- Noë, A., 2006, "Action in perception", MIT Press
- Nijhof, G., 1998, "Naturalisering in verklarend en historiserend sociologisch onderzoek", *Mens en Maatschappij*, 73, 1, Amsterdam University Press
- Nijhof, G., 2000, "Levensverhalen: Over de methode van autobiografisch onderzoek in de sociologie", Boom
- Nijhof, G., 2001, "Ziekenwerk: Een kleine sociologie van alledaags ziekenleven", Aksant
- Nijhof, G., 2003, "Tekstsociologie: Over de talige constructie van de sociale werkelijkheid", Aksant
- Nijhof, G., 2004, "Ongewoon ziekenleven", Het Spinhuis
- Nijhof, G., 2008a, "Afstandelijkheid in Nederlands sociologisch onderzoek", *Sociologie*, 4, 4, p.419-436, Boom
- Nijhof, G., 2008b, "Naar een sociologie van keine deeltjes: een reactie op Van Tubergen", *Sociologie*, 4, 4, p.441-443, Boom

- Nijhof, G., 2009, "Interactioneel ongemak als gevolg van gezichtsverstijving bij mensen met de ziekte van Parkinson", *Mens & Maatschappij*, 84, 1, p.29-45, Amsterdam University Press
- Ong, W., 2002, "Orality and literacy", Routledge
- Oosterling, H., 2007, "Interest and excess of modern man's radical mediocrity: Rescaling Sloterdijk's grandiose aesthetic strategy", *Cultural Politics: An International Journal*, 3, 3, p.357-380, Berg Publishers
- Oosterling, H., 2009, "Rizoom", in: Romein, E., Schuilenburg, M., van Tuinen, S., "Deleuze Compendium", p.188-204, Boom
- Osbeck, L., Nersessian, N., 2006, "The distribution of representation", *Journal for the Theory of Social Behaviour*, 36, 2, p.141-160, Blackwell
- Oudenampsen, M., Haegens, K., 2009, "De hydra is terug: Het veelkoppige monster van de internetpiraterij", *De Groene Amsterdammer*, 47, 18-11-2010, p.16-19, Teun Gautier
- Palla, G., Barabási, A., Vicsek, T., 2007a, "Community dynamics in social networks", *Fluctuation and Noise Letters*, 7, 3, p.273-287, World Scientific Publishing Company, http://hal.elte.hu/~fij/kutcsop/2/pdf/FNL_vol_7_L273-L287-preprint.pdf
- Palla, G., Barabási, A., Vicsek, T., 2007b, "Quantifying social group evolution", *Nature*, 446, p.664-667, Nature Publishing Group
- Palmås, K., 2007a, "Deleuze and Delanda: A new ontology, a new political economy?", gepresenteerd voor "Economic Sociology Seminar Series", 29-01-07, Department of Sociology, London School of Economics & Political Science, http://www.isk-gbg.org/99our68/LSE_paper_jan_2007.pdf
- Palmås, K., 2007b, "The 'control society' thesis and the evolution of the corporation", gepresenteerd voor seminar "Surveillance in the society of control", 05-12-07, The Faculty of Humanities, Göteborg University, http://www.isk-gbg.org/99our68/corp_control_society.pdf
- Parsons, T., Bales, R., Shils, E., 1953, "Working papers in the theory of action", The Free Press
- Patel, A., 2003, "Language, music, syntax and the brain", *Nature Neuroscience*, 6, 7, p.674-681, Nature Publishing Group
- Pinker, S., 2003, "Het onbeschreven blad: Over de ontkenning van een aangeboren menselijke natuur", Contact, Amsterdam
- Piercey, R., 1996, "The Spinoza-intoxicated man: Deleuze on expression", *Man and World*, 29, p.269-281 Kluwer Academic Publishers
- Piore, M., Sabel, C., 1984, "The second industrial divide: Possibilities for prosperity", Basic Books
- Pisters, P., 2009, "Micropolitiek", in: Romein, E., Schuilenburg, M., van Tuinen, S., "Deleuze Compendium", p.224-236, Boom
- Popper, K., 1963, "Conjectures and Refutations: The Growth of Scientific Knowledge", Routledge and Kegan Paul
- Porter, M., Onnela, J., Mucha, P., 2009, "Communities in networks", *Notices of the AMS*, 56, 9, p.1082-1097, American Mathematical Society
- Pottage, A., 1998, "Power as an art of contingency: Luhmann, Deleuze, Foucault", *Economy and Society*, 27, 1, p.1-27

- Powell, W., 1990, "Neither market nor hierarchy: Network forms of organization", *Research in Organizational Behavior*, 12, p.295-336, JAI Press Inc.
- Protevi, J., 1990, "The *Sinnsfrage* and the *Seinsfrage*", *Philosophy Today*, 34, 4, p.321-333, DePaul University
- Protevi, J., 2001, "Political physics: Deleuze, Derrida and the body politic", Athlone Press
- Protevi, J., 2006, "Deleuze, Guattari and emergence", *Paragraph: A Journal of Modern Critical Theory*, 29, 2, p.19-39, Edinburgh University Press
- Protevi, J., 2007, "Beyond autopoiesis: Inflections of emergence and politics in the work of Francisco Varela", *verwacht* in: Clarke, B., Hansen, M., 2008, "Emergence and Embodiment: Essays in Neocybernetics", Duke University Press
- Protevi, J., 2008a[†], "Deleuze and cognitive science: One more 'next step'", First International Deleuze Studies Conference, 13-08-2008, Cardiff University, http://www.protevi.com/john/Deleuze_cognitive_science_talk.pdf
- Protevi, J., 2008b, "Philosophy of Consciousness and the body", *verwacht* in: Lord, B., Mullarkey, J., 2009, "The Continuum companion to continental philosophy", Continuum
- Protevi, J., 2008c, "Affect, agency and responsibility: The act of killing in the age of cyborgs", *Phenomenology and the Cognitive Sciences*, 7, 3, p.405-413, Springer
- Protevi, J., 2009a, "Political affect: Connecting the social and the somatic", University of Minnesota Press
- Protevi, J., 2009b, "What does Foucault think is new about neo-liberalism?", *Pli: Warwick Journal of Philosophy*, 21, University of Warwick, http://www.protevi.com/john/Foucault_28June2009.pdf
- Protevi, J., 2009d, "Notes on Deleuze and human nature", working paper, 19-12-09, LSU French Studies, http://www.protevi.com/john/Deleuze_human_nature.pdf
- Putnam, R., 2000, "Bowling alone: The collapse and revival of American community", Simon & Schuster Paperbacks
- Qirko, H., 2004, "'Fictive kin' and suicide terrorism", *Science*, 304, 5667, p.49-51, The American Association for the Advancement of Science
- Reed, D., Le Maitre, M., Barnhill, B., Davis, O., Labalme, F., 2004, "The social web: Creating an open social network with XDI", *PlaNetwork Journal*, <http://journal.planetwork.net/article.php?lab=reed0704&>
- Rheingold, H., 1993, "The virtual community: Homesteading on the electronic frontier", MIT Press
- Rheingold, H., 2000, "The virtual community: Homesteading on the electronic frontier, revised edition", Addison-Wesley Publishing Company
- Rheingold, H., 2002, "Smart mobs: The next social revolution", Basic Books
- Roberts, C., 1999, "Discourse", in: Wilson, R., Keil, F., "The MIT encyclopedia of the cognitive sciences", p.231-233, The MIT Press
- Romein, E., 2009, "Hume", in: Romein, E., Schuilenburg, M., van Tuinen, S., "Deleuze Compendium", p.51-67, Boom
- Ruesch, J., Bateson, G., 1968, "Communication: The social matrix of psychiatry", W. W. Norton & Company

- Ruiz, J., Soler, M., Fuentes, I., Tomás, P., 2007, "Intellectual functioning and memory deficits in schizophrenia", *Comprehensive Psychiatry*, 48, p.276-282, Elsevier
- Russel, M., 2006, "Husserl: a guide for the perplexed", Continuum
- Russell, S., 1999, "Metareasoning", in: Wilson, R., Keil, F., "The MIT encyclopedia of the cognitive sciences", p.539-541, The MIT Press
- Robertson, R., 1999, "Some-thing from no-thing: G. Spencer-Brown's laws of form", *Cybernetics & Human Knowing*, 6, 4, p.43-55, Imprint Academic
- Ryle, G., 1971, "De eenheid van lichaam en geest", Athenaeum-Polak & Van Gennep, Amsterdam
- Salmon, N., 1981, "Reference and essence", Princeton University Press
- Sandywell, B., 1996, "Reflexivity and the Crisis of Western Reason: Logological Investigations", Routledge
- Savat, D., 2009, "Deleuze's objectile: From discipline to modulation.", in: Poster, M., Savat, D., "Deleuze and new technology", p.45-62, Edinburgh University Press
- Sawyer, K., 1999, "The emergence of creativity", *Philosophical Psychology*, 12, 4, Taylor & Francis Ltd
- Sawyer, K., 2005, "Social emergence: societies as complex systems", Cambridge University Press
- Sawyer, K., Dezutter, S., 2009, "Distributed creativity: How collective creations emerge from collaboration", *Psychology of Aesthetics, Creativity and the Arts*, 3, 2, p.81-92, American Psychological Association
- Schinkel, W., 2004, "Pleidooi voor een eidetische sociologie", *Sociologische Gids*, 51, 4, p.539-544, Boom
- Schinkel, W., 2005, "De socioloog als schizofreen", *Sociologie*, 1,1, p.106-109, Boom
- Schinkel, W., 2007, "Denken in een tijd van sociale hypochondrie: Aanzet tot een theorie voorbij de maatschappij", Klement
- Schinkel, W., 2008, "De nieuwe technologieën van de zelfcontrole: Van surveillance naar zelfveillance", in: Berg, van den, M., Prins, C., Ham, M., "In de greep van de technologie: Nieuwe toepassingen en het gedrag van de burger", p.171-187, Van Gennep
- Schinkel, W., 2009a, "Na de mens en de burger: De eigenlijk-nog-geen-echte-burger: Over cladogrammatiale atletiek en sociale immuniteit.", *Krisis*, 3, p.39-51, Boom
- Schinkel, W., 2009b, "De nieuwe preventie: actuariële archiefsystemen en de nieuwe technologie van de veiligheid", *Krisis*, 2, p.1-21, Boom
- Schnabel, P., 2004, "Individualisering in wisselend perspectief", uit Schnabel, P., "Individualisering en sociale integratie", Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag
- Schuilenburg, M., 2008, "Waar wachten we nog op? Hoe technologie de ruimte herverdeelt", in: Berg, van den, M., Prins, C., Ham, M., "In de greep van de technologie: Nieuwe toepassingen en het gedrag van de burger", p.189-205, Van Gennep
- Schuilenburg, M., 2009, "Assemblages", in: Romein, E., Schuilenburg, M., van Tuinen, S., "Deleuze Compendium", p. 205-223, Boom
- Scott, J., Marshall, G., 2005, "The Oxford dictionary of sociology", Oxford University Press

- Searle, J., 1995, "The construction of social reality", The Free Press
- Seligman, A., 1997, "The problem of trust", Princeton University Press
- Shubin, N., 2008, "Your inner fish: A journey into the the 3.5-billion-year history of the human body", Pantheon Books
- Sloterdijk, P., 2001, "Kansen in de gevarenzone: Kanttekeningen bij de variatie in spiritualiteit na de secularisatie" Uitgeverij Agora
- Sloterdijk, P., 2005, "Sferen", Band I, Deel I (Bellen: Microsferologie) & II (Globen: Macrosferologie), Boom
- Sloterdijk, P., 2006, "Het kristalpaleis: Een filosofie van de mondialisering", Boom
- Sloterdijk, P., 2009a, "Sferen: Schuim", Band II (Schuim: Plurale sferologie), Boom
- Sloterdijk, P., 2009b, "Derrida, an Egyptian: On the problem of the jewish pyramid", Polity
- Sloterdijk, P., 2009c, "Over 'Schuim'", vraaggesprek met S.van Tuinen, 26-04-09, Singelkerk, Amsterdam
- Smith, D., 2006, "Actual/virtual distinction", in Protevi, J., "A dictionary of continental philosophy", p.7-8, Yale University Press
- Smith, J., Jenks, C., 2005, "Complexity, ecology and the materiality of information", Theory, Culture & Society, 22, 5, p.141-163, Sage
- Sokal, A., Bricmont, J., 1998, "Fashionable nonsense: Postmodern intellectuals' abuse of science", Picador
- Sørensen, B., 2003, "Gilles Deleuze and the intensification of social theory", Ephemera, 3, 1, p.50-58, Ephemera
- Sorgatz, R., 2008, "The Microfame Game", New York Magazine, <http://nymag.com/news/media/47958/>
- Sperber, D., 1984, "Anthropology and psychology: Towards an epidemiology of representations", Man, New series, 20, 1, p.73-89, Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland
- Sperber, D., 1996, "Explaining culture: A naturalistic approach", Blackwell Publishers
- Sperber, D., 2000, "Introduction", in: "Metarepresentations: A multidisciplinary perspective", p.3-13, Oxford University Press
- Sperber, D., 2005, "Modularity and relevance: How can a massively modular mind be flexible and context-sensitive?", in: Carruthers, P., Laurence, S., Stich, S., "The innate mind: Structure and content", p.53-68, Oxford University Press
- Sperber, D., Claidière, N., 2008, "Defining and explaining culture (comments on Richerson and Boyd, *Not by genes alone*)", Biology and Philosophy, 23, p.283-292, Springer
- Sperber, D., Hirschfeld, A., 1999, "Culture, cognition, and evolution", in: Wilson, R., Keil, F., "The MIT encyclopedia of the cognitive sciences", p.cxi-cxxxii, The MIT Press
- Sperber, D., Hirschfeld, A., 2004, "The cognitive foundations of cultural stability and diversity", Trends in Cognitive Sciences, 8, 1, Elsevier
- Spinks, L., 2003, "Routledge critical thinkers: Friedrich Nietzsche", Routledge

- Srnicek, N., 2007, "Assemblage theory, complexity and contentious politics: The political ontology of Gilles Deleuze", ongepubliceerde afstudeerscriptie, University of Western Ontario, <http://nsrnicek.googlepages.com/AssemblageTheoryComplexityandContent.pdf>
- Stalnaker, R., 1999, "Propositional attitudes", in: Wilson, R., Keil, F., "The MIT encyclopedia of the cognitive sciences", p.678-679, The MIT Press
- Stewart, I., 1991, "Speelt God een spelletje?: De structuur van de chaos", Het Spectrum
- Stiegler, B., 2010a, "Taking care of youth and the generations", Stanford University Press
- Stiegler, B., 2010b, "Knowledge, care, and transindividuation: An interview with Bernard Stiegler", Cultural Politics, 6, 2, p.157-170, Berg
- Stokhof, M., 2000, "Taal en betekenis: Een inleiding in de taalfilosofie", Boom
- Stokhof, M., Groenendijk, J., 1999, "Dynamic semantics", in: Wilson, R., Keil, F., "The MIT encyclopedia of the cognitive sciences", The MIT Press
- Strogatz, S., 2003, "Sync: The emerging science of spontaneous order", Penguin Books
- Świątkowski, P., 2005, "'Immanentie of transcendentie? Ontologie bij Derrida en Deleuze", Erasmus Universiteit Rotterdam
- Tarde, G., 1969, "On communication and social influence: Selected papers", The University of Chicago Press
- Taylor, C., 1992, "The ethics of authenticity", Harvard University Press
- Taylor, M., 2001, "The moment of complexity: Emerging network culture", The University of Chicago Press
- Thompson, J., 1995, "The media and modernity: A social theory of the media", Polity Press
- Thompson, M., 1982, "A three-dimensional model", in: Douglas, M., "Essays in the sociology of perception", p.31-63, Routledge & Kegan Paul
- Triandis, H., Bontempo, R., Villareal, M., 1988, "Individualism and collectivism: Cross-cultural perspectives in self-group relationships", Journal of Personality and Social Psychology, 54, 2, p.323-338, American Psychological Association
- Tubergen, van, F., 2004, "Grenzen aan traagheid: De toekomst van de Nederlandse sociologie ligt elders", Sociologische Gids, 51, 4, p.545-552, Boom
- Tubergen, van, F., 2007, "Religious affiliation and participation among immigrants in a secular society: A study of immigrants in the Netherlands", Journal of Ethnic and Migration Studies, 33, 5, p.747-765, Routledge
- Tubergen, van, F., 2008, "Vooruitgang in de sociologie: Regulatieve ideeën en methoden van onderzoek", Sociologie, 4, 4, p.437-440, Boom
- Tubergen, van, F., Grotenhuis, te, M., Ultee, W., 2005, "Denomination, religious context, and suicide: Neodurkheimian multilevel explanations tested with individual and contextual data", American Journal of Sociology, 111, 3, p. 797-823, The University of Chicago
- Tuinen, van, S., 2004, "Sloterdijk: Binnenstebuiten denken", Klement
- Tuinen, van, S., 2009, "Le pli" in: Romein, E., Schuilenburg, M., van Tuinen, S., "Deleuze Compendium", p.161-181, Boom

- Turkle, S., 1999, "Cyberspace and Identity", *Contemporary Sociology*, 28, 6, p.643-648, American Sociological Association
- Ultee, W., Arts, W., Flap, H., 1992, "Sociologie: Vragen, uitspraken, bevindingen", Wolters-Noordhoff
- Urry, J., 2006, "Complexity", *Theory Culture Society*, 23, 2-3, p.111-115, Sage Publications
- Vandersteen, W., 1993, "De slimme slapjanus", Standaard Uitgeverij
- Varela, F., 1991, "Organism: A meshwork of selfless selves", in Tauber, A., "Organism and the origins of self", p.79-107, Kluwer
- Varela, F., 1992, "The Reenchantment of the concrete", in: Crary, J., Kwinter, S., "Incorporations", p.320-340, Zone Books
- Varela, F., Thompson, E., Rosch, E., 1991, "The embodied mind: cognitive science and human experience", The MIT Press
- Varela, F., Lachaux, J., Rodriguez, E., Martinerie, J., 2001, "The brainweb: Phase synchronization and large-scale integration", *Nature Reviews Neuroscience*, 2, p.229-239, Macmillan Magazines Ltd.
- Waal, de, F., 2006, "How selfish an animal? The case of primate cooperation", in: Zak, P., "Moral markets: The critical role of values in the economy", *Free Enterprise: Values in Action Conference Series*, 2005-2006, Princeton University Press, <http://ssrn.com/abstract=929177>
- Wallemacq, A., 1998, "Totem and metaphor: The concept of Network as a symbolic operator.", *Organization*, 5, 4, p.593-612, Sage
- Wambacq, J., 2007, "Differentie en immanentie van het denken in het werk van Maurice Merleau-Ponty en Gilles Deleuze: Resonanties en divergenties tussen twee denkstijlen", Universiteitsbibliotheek Katholieke Universiteit Leuven, <http://hdl.handle.net/1979/495>
- Watkins, J., 1973, "Ideal types and historical explanation", in: O'Neill, J., "Modes of individualism and collectivism", Heinemann Educational, London
- Watts, D., 2002, "A simple model of global cascades on random networks", *PNAS*, 99, 9, p.5766-5771, The National Academy of Sciences
- Watts, D., 2003, "Six degrees: The science of a connected age", Vintage Books
- Watts, D., 2004, "The 'new' science of networks", *Annual Review of Sociology*, 30, p.243-270, Annual Reviews
- Watts, D., Dodds, P., 2007, "Influentials, networks, and public opinion formation", *Journal of Consumer Research*, 34, p.441-458, University of Chicago Press
- Watts, D., Dodds, P., Newman, M., 2002, "Identity and search in social networks", *Science*, 296, p.1302-1305, American Association for the Advancement of Science
- Watts, D., Strogatz, S., 1998, "Collective dynamics of 'small-world' networks", *Nature*, 393, p.440-442, Nature Publishing Group
- Weber, A., Varela, F., 2002, "Life after Kant: Natural purposes and the autopoietic foundations of biological individuality", *Phenomenology and the Cognitive Sciences*, 1, p.97-125, Kluwer Academic Publishers

- Wegner, D., 1986, "Transactive memory: A contemporary analysis of the group mind", in: Mullen, B., Goethals, G., "Theories of group behavior", p.185-208, Springer-Verlag
- Wellman, B., Gulia, M., 1999, "Virtual communities as communities: Net surfers don't ride alone", in: Smith, M., Pollock, P., "Communities in cyberspace", p.167-193, Routledge
- Wester, F., Peters, V., 2004, "Kwalitatieve analyse: Uitgangspunten en procedures", Uitgeverij Coutinho
- Wezemaël, van, J., 2008, "The contribution of assemblage theory and minor politics for democratic network governance", *Planning Theory*, 7, 2, p.165-185, Sage Publications
- Whiten, A., 1999, "Machiavellian intelligence hypothesis", in: Wilson, R., Keil, F., "The MIT encyclopedia of the cognitive sciences", p.495-497, The MIT Press
- Williams, J., 2005, "Truth", in: Parr, A., "The Deleuze dictionary", p.289-291, Edinburgh University Press
- Williams, J., 2008, "Gilles Deleuze's Logic of Sense: A critical introduction and guide", Edinburgh University Press
- Williams, R., 2003, "Television: Technology and cultural form", Routledge
- Willis, P., 1977, "Learning to labour: How working class kids get working class jobs", Saxon House
- Wills, D., 2006, "Deconstruction", in: Protevi, J., "A dictionary of continental philosophy", p.128-129, Yale University Press
- Winograd, T., Flores, F., 1986, "Understanding computers and cognition: A new foundation for design", Ablex Publishing Corporation
- Yin, R., 2003, "Case study research: Design and methods", Sage Publications
- Zijderveld, A., 1971, 'De abstracte samenleving: Een cultuurkritische studie van onze tijd', Boom
- Zijderveld, A., 1988, "Sociologie als cultuurwetenschap: Een beknopte methodologie van de cultuursociologie", De Tijdstroom

* Let op! Enkele belangrijke, in het Engels vertaalde boeken van Gilles Deleuze zijn hier gebruikt zoals recent uitgegeven door Continuum. De paginanummering in die nieuwe uitgaven komt niet overeen met die uit de originele vertalingen zoals bijvoorbeeld uitgegeven door The Athlone Press (*Difference & Repetition*, *The Logic of Sense*, *Foucault en The Fold*). Achter de betreffende boeken van Continuum staat het jaar van publicatie van de originele vertalingen tussen [haken].

† Dit artikel en enkele andere van John Protevi zijn eigenlijk niet bedoeld om geciteerd te worden, getuige de grote 'DO NOT CITE' instructies die deze kenmerken. Echter, hier is via persoonlijke communicatie alsnog toestemming voor gegeven.